Šahdo Bošnjak

DOMOBRAN

Izdavač
JU Opća biblioteka Tešanj

Za izdavača
Osmo Hurić

Recenzenti
Prof. Munira Kovač-Devlić
Prof. Emina Salibašić Hopić

Lektura
Šahdo Bošnjak

DTP
Štamparija-S

Tiraž
300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-31

BOŠNJAK, Šahdo
Domobran = roman / Šahdo Bošnjak. - Tešanj : Opća biblioteka, 2024. - 236 str. ; 21 cm

Biografija: str. 235-236.

ISBN 978-9958-895-68-5

COBISS.BH-ID 60661254

Šahdo Bošnjak

DOMOBRAN

roman

Tešanj, 2024.

1. POGLAVLJE

„Katkad ostanem sam, samo sa svojim sjećanjima, i tad zdravorazumski pomislim: 'Ma, da li sam to ja zaista sve prodeverao u životu? Zar je moguće da mi je i nakon svega na ramenima ostala živa glava, a u glavi ova pamet?' Doista mi se čini, samo što nisam gorio u džehenemskoj vatri, a ostale muke gotovo da sam sve preživio, moj dragi nastavniče“, tako me je često oslovljavao iz milja, zato što sam u ovoj nužnoj ratnoj školi njegovoj unučici predavao bosanski jezik. Bio je seljak, bez nekog formalnog obrazovanja, ali vrlo inteligentan i samoobrazovan. Nije bio jedan od onih koji bi mi bili zavidni što sam obrazovaniji od njih i što ne živim od zemljoradnje ili građevine, kao velika većina mojih Kalešićana. Jednostavno rečeno, poštovao me, možda baš zato što sam se u mnogo čemu razlikovao od njih, jer je znao cijeniti ljudske vrijednosti mnogo više nego većina naših seljana. Stoga mi je bio neobično drag te sam u svakoj prilici i ja iskazivao svoje poštovanje prema njemu. A moj komšija Nail Nunić nije krio da mu druženje i razgovor sa mnom pričinjavaju veliko zadovoljstvo. Tog dana vraćao se s jelaške stočne pijace, ugledao me u avliji, svratio nakratko, a ja ga pozvao u kuću. Pristao je, a kako je bila zadnja ratna zima, uglavnom suha, bez snijega, tako je i on zasjeo, raspričao se i uz tanku kahvu moje majke, ni sam ne znam otkuda joj, ispričao mi značajan dio svog života. Kući je otišao tek u jedan sahat, naravno iza ponoći. Bili smo zadovoljni obojica. On, jer je svaki put kad bi kome ispričao svoju životnu priču, kako kaže, osjećao neopisivo zadovoljstvo, kao da s duše malo-pomalo skida ogroman teret, koji ga je pritiskao i nepodnošljivo morio. Ja, jer sam čuo, spoznao i zapamtio mnoga životna iskustva čovjeka čiji

je život sličio na nevjerovatnu avanturu, a usputno, možda, prikupio i građu za svoju novu knjigu.

„Moja unučica Nina nešto plaho te zavoljela. Jah, mimo svih nastavnika. Doduše, kaže ona da su i ostali nastavnici fini, ali da niko nije kao ti. Niko tako jasno ne predaje, niko se toliko ne trudi da ih nauči, i gradivo, ali i lijepom ponašanju i da na njih prenese mnoga svoja korisna životna iskustva. E, hvala ti za to i od mene. Neka te Allah nagradi za tvoja ovozemaljska dobra djela. Jah!"

Čim on zašutje, i ja dodadoh nešto na tu temu, više iz učtivosti nego iz neke stvarne potrebe:

– Ah, moj komšija, lahko je raditi s tako milom djecom, kao što je Nina. Ona je ponijela iz kuće lijep odgoj, temelje lijepog odgoja, ali i žeđ za novim saznanjima, za naukom. Iako su ratni uvjeti, s njima mi je zadovoljstvo raditi. Ti časovi mi dođu kao duševni odmor od rova i drugih vojničkih obaveza, ma od čitavog ovog ratnog bitisanja.

„Nejse, eto, da ja tebi nastavim kazivati svoju neobičnu životnu priču. Pogotovo što vidim da te plaho zanima. Možda i zato što, kako kažeš, pišeš nekakve knjige pa, dat će Bog, da se u njima nađe i ova moja priča. Čini mi se, da bi se i moj život na neki način produžio i da ne bi završio tako, samo mojom fizičkom smrću. Ti nisi poznavao moje roditelje, zato ti i nije poznato da su bili prije siromašnog negoli imućnog materijalnog stanja. Iz tog razloga nisu bili u mogućnosti da školuju nijedno od nas petero djece, četiri sina i jednu kćerku. Istina, pohađao sam mekteb, kao i nekakve tečajeve kad sam se i opismenio. Pored arapskog pisma, naučio sam još ćirilicu i latinicu, upravo zahvaljujući najviše svojoj velikoj želji i trudu. Nažalost, to je bio konac mog formalnog obrazovanja. No, ljubav prema

knjizi i moje druženje s knjigom nikad nisu prestajali. Pa ni danas-dan. Štaviše, čini mi se da nikad nisam toliko čitao kao sad, pod stare dane. Možda zato što sad imam manje obaveza, a više slobodnog vremena. I što sam svjestan da su mi dani na dunjaluku odbrojani pa se trudim da što više pročitam i spoznam za života, a da bih preselio na ahiret kao što manja neznalica." Bilo mi je zanimljivo takvo njegovo razmišljanje te sam se udobnije namjestio, nastojeći ga što pažljivije slušati. On je, pak, s nepatvorenim zadovoljstvom, čak rekao bih s radošću, nastavio svoje pripovijedanje.

„Kao što u današnje vrijeme bračni parovi većinu svog života provedu u fabrici, na građevini, poljoprivrednim dobrima i drugim firmama, tako su nekad ljudi, pa i moji roditelji, provodili život na begovskim, aginskim i, uopće uzev, bogataškim imanjima. Teško bi bilo pronaći odraslu osobu u našem selu, pa i mnogo šire, a da nije nijedan dan provela radeći i jedući posnu čorbu od zelja ili umiješenu kukuruzu s vodom, zvanu pura, na imanjima begova Džonlića. Nekad su bili brojna begovska familija, a onda su ih razne životne okolnosti prorijedile. Neki su izginuli u mnogobrojnim ratnim pohodima, neki pomrli od kuge i drugih morija, dok je djed Kadri-bega Džonlića, čuveni Osman-beg, poginuo dijeleći mejdan s trebinjskim begom, Husejn-begom. Razlog je bila lijepa, mlada udovica iz Gacka, s kojom su oba bega ljubakala, a koju je Osman-beg kanio uzeti za drugu ženu, pored begovice Mejre, zakonite žene. Neki begovi su se i raselili diljem dunjaluka. Ima ih u okolini Sarajeva, Tuzle, Čapljine, a stigli su i u Tursku, čak do grada Izmira. Helem, u Kalešiću ostala samo porodica Hašim-bega Džonlića. Begovica Fatima rodila mu četvero djece, tri sina i jednu kćerku. Prva dva sina umrla nedugo nakon rođenja, a ostao mu najmlađi sin, kome su dali ime

Kadrija, i kćerka, hanumica Murada. Na nepreglednim Hašim-begovim imanjima siromašni Kalešićani su danonoćno rintačili, često tako dokasno radeći, zanoćili, malo pritrenuli, pa, i ne idući kući, sutradan ale-zora nastavili započete, činilo im se i nikad dovršene, poslove, naročito u ljetnim mjesecima. Na njivama se i jeo gorak komad kruha, tugovalo, drugovalo, nadalo boljim nekakvim vremenima, pa i šalilo, i onda, štaviše, kad do šale nikom nije bilo; na njivama begova Džonlića se rađalo i umiralo, tu se, općenito uzevši, preselio čitav mukotrpni život Kalešićana, koje su begovi Džonlići nazivali rajom, rajetinom, ili, jednostavno, balijama. Sjećam se s tugom svojih prvih dana provedenih u najmu kod kalešićkih begova. Više gladan nego sit, više go i bos nego obučen i obuven, nogu punih gnojnih rana od silnih uboda strnju i trnjem vratolomio sam čuvajući i napasajući njihovu mnogobrojnu i raznovrsnu stoku. Pritom sam bio ismijavan, nazivan pogrdnim imenima, a trpio sam često bezrazložne grdnje, psovke pa i batine. Žaliti se nisam imao kome, ponajmanje roditeljima, koji me jesu sažalijevali, osobito majka; ali šta bi mogli poduzeti, kad su znali da preživljavamo od begovske milostinje? Na begovskim imanjima sam odrastao i stasavao u momčića pa u momka. Naporedo sa mnom odrastao je i četiri-pet godina stariji Kadri-beg. Dok sam ja rastao u neimanju i bijedi, mladi beg je odrastao u svakojakom izobilju, u svili i kadifi, jašući dobre konje, odlazeći u lov i na razne druge zabave, koje bi s vremena na vrijeme priređivala ajanska povlaštena klasa. Onda je iznenada preminuo Hašim-beg. Legao u postelju pored hanume Fatime zdrav čitav, a ujutro, na veliko iznenađenje svih, osvanuo mrtav. Doktor rekao da ga pokosila srčana kap. Imanje je naslijedio i preuzeo njime upravljati Kadri-beg, koji je tada imao dvadesetak godina.

Odmah je ispoljio preduzimljivost u brojnim prekomjernim željama, ali i bezobzirnost u odnosu prema svim svojim slugama. U međusobnim razgovorima sluge su nalazile da Hašim-beg jeste bio strog gospodar, ali je bio samo mala maca, kad se uporedi s Kadri-begom. Razmišljam katkad o njegovoj zloći i onda se upitam: kako ljudi mogu biti takvi? Pa se sjetim jednog ajeta iz Kur'ana u kome, otprilike, stoji – da nije grjehota kazniti smrću svakog onog ko pravi nered i smutnju po Zemlji. A zar Kadri-beg nije smutljivac i čisto zlo? A jeste. Sjetim se kako neki kažu da treba opraštati zlotvorima za počinjena zla, stalno opraštati, čak prema njima iskazivati ljubav i dobrotu. Da ne treba mrziti ljude već njihova loša djela. Jer da se tako stiče obilna Božija milost. Ali kako razdvojiti ljude od njihovih loših djela? Jasno je: da bi uništio zlo u čovjeku, jedini način je da uništiš nosioca tog zla. To je opet čovjek. Pa onda zaključim: nikad neću praštati ljudima njihova loša djela. Još manje ću ih voljeti zbog toga. Neka misli šta god ko hoće, ali za mene je to najveća glupost. Kako se boriti protiv zla, ako ćeš mu praštati, biti blag i milostiv prema njemu? Kako iskorijeniti zlo, ako ga nećeš uništavati? Kako djelovati blagovremeno na zle ljude, i na počinioce zla, ako ih nećeš najstrožije kažnjavati? Ako i sam želim biti dobar, a želim, ako želim da svijetom vlada dobro a ne zlo, a želim, onda mislim da nema praštanja ni kompromisa sa zloćama. Moje životno pravilo je – oko za oko, zub za zub! Od tog pravila nikad neću odustati. Tačno je da i ja mogu pogriješiti. Pa neka onda i mene kazne. U ime principa pravednosti. I mene, i to najstrožije. Naravno, loše djelo moguće je učiniti i nehotično. Onda je to sasvim druga priča. Tad se može govoriti o praštanju, i to tek pošto se sagledaju sve okolnosti. Svakom za njegova djela treba suditi, savjesno i pošteno, bez imalo naklonosti i samilosti

prema bilo kojoj strani. Doista se tek tad to može nazvati pravdom. Razumljivo, tako sam ja samo razmišljao. 'A i kako bih ja mogao pomoći u borbi za pravdu? Pa jasno, nikako. No, ako zlo i zle ljude ne mogu pobijediti, mogu ih makar mrziti. To je moj doprinos u borbi za pravdu. Jedino mogući u ovim okolnostima' – mislio sam.

Narod je naglabao da su Kadri-beg i sestra mu naslijedili oko osamsto duluma zemlje. Koliko su je stvarno imali, ni sam mladi beg ne bi vam znao tačno reći. Agrarnim reformama država im je dosad oduzela oko petsto duluma. To nikad nije provedeno i riješeno kako treba u zemljišnim knjigama, tako da je ta stvar plaho zapetljana i toj zemlji još se ne zna stvarni vlasnik. Velika većina oduzete zemlje su ustvari šume, a tek znatno manje pašnjaci i oranice. Mladi beg nastoji da što veći dio zasije žitaricama i drugim poljoprivrednim kulturama, od čega ostvaruje veliku dobit. Na svojim imanjima uzgaja veliki broj različitih vrsta životinja, kao što su krave, junad, telad, volove za vuču i za preplod, zatim konje za vuču, jahanje i pastuhe, te ovce, koze i nebrojenu perad. Uz tolike pašnjake i tako jeftinu radnu snagu, jasno je da beg i od tog ostvaruje ogromne prihode. Treća, ništa manja vrsta prihoda, stiže od prodaje drveta. Tvornicama namještaja u Austriji, Italiji i još nekim zemljama, kao i domaćem tržištu, on povoljno prodaje velike količine oblovine, ali i drveta za ogrjev, što mu dođe baš kao otkriveni rudnik zlata. S tolikog posjeda Kadri-beg je naglo uvećavao svoje bogatstvo i važio je za jednog od najbogatijih ljudi u tadašnjoj Bosni, pa i šire. No šta bismo onda mogli reći za bogatstvo i moć njegovog djeda Osman-bega? Kažu da je prije Prvog svjetskog rata svojom zemljom mogao otići čak u Banju Luku. I sve su mu to oduzele, ili bolje reći otele, vlasti. Kad nisu mogle milom, otele su

silom, raznim smišljenim, a ustvari pljačkaškim, zakonima o nekakvoj agrarnoj reformi. Uprkos tome, Kadri-begu je ostalo dovoljno da sa svojih imanja ostvaruje ogroman profit te je stao i u postupcima da odaje izobilje i raskoš u kojim živi. Odlučio je da živi životom koji se bitno razlikovao od načina na koji je živio njegov otac. Počeo je živjeti život na visokoj nozi. Kupio je nov luksuzni fijaker, u koji je naizmjenično uprezao četiri najbolja konja, što ih je imao u svojoj ergeli. Unajmio je desetak ličnih čuvara, koji su obavljali razne poslove na imanju, ali im je bio prevashodni zadatak da budu begova lična zaštita, i da izvršavaju sve poslove, koje bi im beg stavio u zadatak. Svi su bili stranci, mračni tipovi, što bi se reklo: 'od zla oca, od gore matere'. Samo dvojica su iz Kalešića, i to Mujka Skoko i Zulfo Kokić. Odmalehna su oba poznata kao kokošari i sitni seoski lopovi. Ponikli su iz takvih, porodica sumnjivog ponašanja, od kojih su seljani redom zazirali. Mladi beg je svoju ličnu stražu dobro nagrađivao: novcem, hranom, pićem, odjećom, oružjem pa i lijepim ženama. Očevici kazuju da ih je vodio i u javne kuće i tamo im lično plaćao usluge najljepših prostitutki, čije je ljubavne usluge i sam koristio, kad bi zbog poslova periodično odlazio u Beč, Trst, Rim i druge velike evropske gradove. Njegovi čuvari bili su sve mladi asija momci, rođeni pustolovi, koji bi na samo jedan begov mig bili spremni ubiti bilo koga ili izvršiti bilo kakvo nemoralno djelo, ni ne trepnuvši pritom. Beg se družio i često pozivao sebi u goste poznate ličnosti tadašnjeg vremena, i to iz političkog, kulturnog, sportskog, privrednog i uopće javnog života, te bi tim povodom s njima odlazio u svoja lovišta, u lov na razne životinje, a potom priređivao nezapamćene gozbe i pijanke. Uskoro mu se udala sestra, hanumica Murada, za poznatog teslićkog advokata, a nedugo zatim umrla mu je i majka,

begovica Fatima. Ostavši sam, dugo je živio kao bećar i kao bekrija, organizujući višednevna šenlučenja u svom čardaku, dovodeći sa strane nepoznate mlade djevojke pa su se te pijanke u kasnim noćnim sahatima često pretvarale u neviđene orgije. I pored takvog raspusnog života Kadri-beg nijednog trenutka nije gubio kontrolu nad svim svojim poslovima. Imao je upravnike i pomoćnike, kao i mnogo sluga i najamnih radnika, i prema svima redom bio je surov feudalni tiranin. Maltretiranje i izrabljivanje ljudi bilo mu je, najblaže rečeno, krajnje nečovječno i, čini se, duboko usađeno u krvi.

Za Kadri-bega narod bi govorio kako je veliki ženskar, što i nije bilo teško zaključiti, s obzirom da se on i nije plaho trudio da to sakrije. Bio je toliko bogat, silan i moćan da je u svojoj oholosti sigurno zamišljao kako mu ne može niko ništa i kako je njemu, Kadri-begu Džonliću, dozvoljeno sve. Smatrao je da može kad mu se prohtije obljubiti svaku djevojku ili snašu u Kalešiću i okolini. Birao je samo one po nečemu izuzetne, najčešće po ljepoti, šarmu i namu. Najprije bi nastojao da to prođe nekako u miru, bez velike halabuke. Često to i nije bilo tako teško jer su njegovi kmetovi, sluge i najamnici bili redom ubogi siromasi. Najčešće bi to rješavao preko posrednika, tako što bi kao protuuslugu porodici ili direktno djevojci ili snaši ponudio za ljubavnu uslugu izobilje hrane, a katkad i zlato ili novac. To bi tako prolazilo gotovo neprimijetno, što bi narod rekao: 'ujeo vuk magarca'. Ali, dešavalo se da bi se, istina rijetko, namirio na tvrd orah, na žensku osobu iz porodice koja je mnogo marila za svoju čast i dostojanstvo. U tom slučaju događale su se mučne stvari. Beg bi prvo ponudio bogatu protuuslugu, a kad bi bio odbijen s gnušanjem, pristupio bi ucjenama tako što članovima takve porodice ne bi dozvoljavao da rade

na njegovim imanjima. Ako ni to ne bi pomoglo, e, tad bi pristupao prijetnjama pa i fizičkom nasilju. Jednostavno, nije birao sredstva da bi ostvario svoj cilj. Da nije imao oko sebe takvo jako osiguranje, a i sam je uvijek bio naoružan, njega bi rodbina obeščašćenih djevojaka ili snaša odavno već poslala na onaj svijet. Čini se da je od svega bilo najmučnije kad bi unesrećena osoba, pogotovo djevojka, zatrudnjela s Kadri-begom. Tad bi beg plaćao, ne pitajući za cijenu, takvoj djevojci da očisti plod. Na pobačaj bi odlazila osobi dobro poznatoj po takvoj raboti. Razumije se da je isto toliko, pa čak i više, plaćao ženi koja se time bavila. Javna je tajna da su dvije djevojke, jedna iz Kalešića i jedna iz Mrkovića, umrle na pobačaju, ali se to, zahvaljujući begovoj darežljivosti u novcu i zlatu, svima, prema kojima je trebalo biti darežljiv, ipak nekako zataškalo.

2. POGLAVLJE

U našem selu ima mahala zvana Bibići. U Bibićima životarila prilično brojna porodica Hakije Bibića. On, žena, šest kćerki i sin. Da bi nekako prehranio porodicu, deverao je na imanjima begova Džonlića, makar što je pregurao sedamdeset i prvu godinu života. S njim je radio i sin, koji je bio oženjen i odijeljen od roditelja. Hakiji je bilo teško nahraniti tolika usta pa se, bogme, više gladovalo nego što se bilo sito. Da bi nekako izašli nakraj s neimaštinom, na imanju mladog bega grbačile su i Hakijina hanuma Đulsuna, ali i starije četiri kćerke. Odskora Đulsuna zanemoćala pa zbog bolesti ne odlazi na mobe mladog bega. Ne idu ni dvije najmlađe kćerke Medina i Amina. Ne što one ne bi željele već što je mnogo svijeta koji želi da se prehrani i preživi,

crnčeći na begovim posjedima. Iako su posjedi uistinu veliki, ipak, nije uvijek bilo posla za sve koji su željeli radeći osigurati sebi nasušnu koricu kruha. Usto je Hakijinu čeljad bilo pomalo i stid da svi kućile odlaze na poljske mobe begovima Džonlićima. Nakon majčine smrti i zbog očevog prestanka da zbog bolesti i zanemoćalosti odlazi na nadnice kod mladog bega, kao i zbog udaje dviju najstarijih sestara, priliku je najzad dobila i najmlađa kćerka Amina. Vidjevši je, tako nestvarno lijepu, beg je odmah naredio da je prime na služenje u kuhinju. Između Amine i Medine mladi beg je odabrao mlađu a ljepšu, Aminu. Baš su se bile navršile pune dvije godine kako smo počeli ašikovati. Ona je imala malo više od sedamnaest, a ja tek navršio devetnaest godina. Ašikovali smo uglavnom tajno. A bili smo zaljubljeni jedno u drugo do ušiju. Ma šta do ušiju? I do neba, ako bi se tako moglo reći. Kažu da se kašalj i šuga ne mogu sakriti. Ja bih još dodao – i ljubav. Ma gdje bili i ma šta radili, tražili smo se očima, uvijek gladnim ljubavi. U našem okruženju svi su mogli lahko primijetiti koliko se volimo. I sve je bilo tako dok beg nije saznao za našu ljubav. Vraćao se ranom zorom na konju s obilaska svojih imanja, a mi smo, idući na rintanje kod njega, zastali na rastanku da malčice proašikujemo. Pojma nismo imali o njegovim nastranim seksualnim željama prema Amini. Zastao je kratko i upitao:

– Zašto tu stojite? Što ne idete za poslovima?

Šutjeli smo smješkajući se. Oborili smo glave, sigurno porumenjevši od stida. On je ponovo progovorio, povišenim, skoro ljutitim, glasom:

– Hajm'o, da vas više ne vidim tu, ili se vraćajte otkud ste došli!

Iskreno, malo smo se uplašili gospodarove ljutnje i, ni

ne oprostivši se na rastanku, krenuli svako na svoju stranu. Kadri-beg je naporedio Vranca s Aminom i ubrzo su zamakli za prvu krivinu. Uvečer, nakon posla, sačekao sam Aminu na istom mjestu na kome smo se jutros rastali da bismo se, ašikujući, zajedno uputili našim kućama. Već tad sam na Amininom licu i u glasu zapazio jedva zamijetnu tugu, i da nešto nije kako valja. Te filigranski iskazane promjene mogao je zapaziti samo neko ko je izuzetan poznavalac Aminine duše. Bez sumnje, taj sam bio ja. Upitao sam je:

– Zašto si, Amina, tako neraspoložena? Nikad nisi bila takva...

– Ah, pusti! Ne pitaj me ništa. Umorila sam se na poslu.

Tad sam joj i povjerovao. A kad se njeno neraspoloženje stalo ponavljati iz dana u dan i kad joj se tuga razrahatila u dubini njenih dijamantskih očiju, znao sam da je nešto krupno u pitanju. Dok smo svakodnevno išli na posao, zapažao sam koliko je ustrašena i nesigurna. Svako malo vremena osvrtala bi se na sve strane i trzala na svaki šum, koji bi dolazio iz živica ili kukuruzišta. Znao sam da me mnogo voli i bio sam zabrinut zbog njenog takvog ponašanja. Maštao sam o sreći u životu samo s njom te sam i ja postajao tužan. Tako smo umjesto nekadašnjeg veselog čavrljanja i smijeha oboje bili tihi, zamišljeni i tužni. Nastojao sam proniknuti šta bi bilo u pitanju da se Aminino raspoloženje tako drastično promijenilo. Naglo, poput svjetlosti munje u gustom mraku noći. Na sva moja pitanja o tome Amina bi uporno i tvrdoglavo ponavljala da nije ništa, da je to od umora, ili bi tvrdila da se nije naspavala, stalno izmišljajući nove razloge. No, tog petka na raskršću me sačekao momak iz Kadri-begovog osiguranja. Zvali su ga samo Bokser, tako da mu pravo ime nikad nisam saznao. Rekao je:

– Danas ne ideš na njivu. Gospodar je naredio da mu očešagijaš i detaljno očistiš konja.

Amina je pošla svojim putem, a ja za Bokserom. Pošto smo ušli u konjušnicu, primijetio sam da me tu čekaju još dva momka, koji su bili pripadnici begovog osiguranja. Jednog su zvali Maho, a drugog Reho. Opkolili su me. Njihovi mrki pogledi nisu mi obećavali ništa dobro. Uplašio sam se. Unutrašnjost štale stala mi je naličiti grobu, a njihova lica nisu bila ljudska već azrailska. Bio sam goloruk. A šta bih i da sam imao nož ili kolac? Sam, protiv trojice, izvježbanih i tučama vičnih dželata? Mjerkao sam vile što su pozirale u ćošku, ni dva metra od mene, kad mi se unese u lice mladić bokserske građe i progovori prijetećim glasom:

– Ti li si taj dripac, koji glumiš zavodnika, a?! Gospodar ti je poručio: vidimo li te više ikad u društvu s Aminom, ili saznamo da si bio negdje s njom, odmah ćeš dobiti šup-kartu s imanja u jednom smjeru, a usto bi ti se moglo još svašta nešto izdogađati. Jesi li utuvio u tu malu blentavu glavu, mišu jedan, a?!...

Sasvim su mi prišla i druga dvojica, pri čemu me Maho uhvati za nos, dobro povuče i pripriјeti:

– Slušaj ti, mali... Desi li se to još jednom, ima da te nema!... Jes' čuo?!

– Ama, jes' čuo, mamlaze nijedan?! – izdrelji se na me i Reho, zaždi me desnicom u stražnjicu da bi se zatim sva trojica lagahno išetala iz štale, kreveljeći se pakosno, nalik klovnovima u cirkusu.

Čisteći i uljepšavajući demonovog Vranca, razmišljao sam o posljednjim događajima i o svemu što me iznenada snašlo. Opet kažem – demonovog, jer Kadri-bega i ne mogu drukčije zvati i doživljavati s obzirom da sam siguran kako

mi se sve loše ovih dana događa isključivo po njegovoj đavolskoj zamisli i naredbama. Ali, zašto?! Počeo sam razmišljati o uzrocima i posljedicama i vrlo brzo sam došao do nepobitnog odgovora. Čuo sam mnoge priče o begu kao velikom ženskaru, i to da je već učinio mnogo zla nekim lijepim djevojkama i snašama. Na osnovu njegovog izričitog zauzimanja Amina je primljena da služi u kuhinji. A Amina je mlada i izrazito lijepa, osoba kakvu bi poželio svaki muškarac. Kadri-beg se lično uvjerio da mi ašikujemo, onog dana na raskršću kad je povišenim glasom naredio da se raziđemo. I eto ti jasnog odgovora. Beg nešto smjera s Aminom. S njom, siguran sam, ima nečasne namjere, ali kakve? U tim planovima i mene vidi kao moguću prepreku. Zato nas želi rastaviti, razoriti našu ljubav, tako što će mi žestoko priprijetiti i tako mi preko svojih dželata poslati nedvosmislenu opomenu. Opomenu da se okanim Amine! U protivnom, neka znam šta mi slijedi. Prvo ostanak bez posla, a potom i sve ono na šta je istinski demon uvijek spreman. Za me je dovoljno strašno i samo saznanje da bih mogao ostati bez posla na demonovim posjedima. Istina, ovih dana dva moja brata su otišla u svijet, trbuhom za kruhom, što se kaže, Harika u Ameriku, a Ibrahim u Italiju. Ja ne želim poći njihovim stopama. Neko mora ostati i kod kuće, brinuti o starim i bolesnim roditeljima kao i o mlađem bratu Nazifu. Ali umjesto da im pomognem, ostanem li bez posla, i sam ću im postati neizdrživ teret za vratom. U tom slučaju, svi bismo bili na očevoj grbači i zavisili samo od njegovog čanka kukuruznog brašna, koji zarađuje na imanjima mladog Kadri-bega. Sva sreća, te je makar najstarija sestra udata i nije ocu na teretu. O ostalim zlima, koja mi je demon Kadri-beg spreman nanijeti, bolje da i ne razmišljam, suviše su obeshrabrujuća. Dakle, od danas ja i Amina moramo svoju

ljubav brižljivo skrivati od bega. Ne samo od bega već i od njegovih brojnih čankoliza i doušnika. Vidi li nas neko da ašikujemo i to dojavi begu, pravo smo nadrljali, pogotovo ja. No naša mladost, ljubav, nade i snovi o zajedničkom životu katkad su bivali jači i od straha. Upitao sam je:

– Je l', Amina, želiš li ti da i dalje ašikujemo?

Pogledala me, ne suviše iznenađeno, ili začuđeno, kako bi bilo za očekivati u takvoj situaciji. Mjesto odgovora slijedilo je njeno pitanje:

– Zašto me to pitaš, kad znaš moj odgovor?

– Ipak, želim da se o tome jasno odrediš?

Oborila je glavu, dok joj je lice isijavalo tugu i tako šutjela, držeći na ramenu obremaču s posudama punim vode. Ličila mi je na anđela, mučenika. Odlučio sam ispričati joj sve što mi se u posljednje vrijeme ružno događalo. Nestrpljiv da saznam, na kraju sam joj postavio niz pitanja:

– Kako se Kadri-beg odnosi prema tebi? Zahtijeva li šta od tebe? Vrši li kakav pritisak? Prijeti li ti?

Na tren je ispravila lijepu a ponosnu glavu, i malo duže šutjela, da bi naposljetku zanijekala glavom i kratko odgovorila:

– Ne, ne prijeti. . .

'Ili je s Aminom sve uredu ili se ona boji priznati istinu. Makar bilo u pitanju jedno ili drugo, ja sam tu nemoćan. A nemoćan čovjek se osjeća jadno, kao luđak na kome je luđačka košulja' – pomislio sam. Nastavio sam rasipati mladost, snagu i zdravlje na begovim imanjima, Amina je služila u kuhinji, beg me sretao i strijeljao mrkim, dušmanskim pogledima i život se, samo prividno, vraćao u svoju uobičajenu kolotečinu. Jedino što smo otad ja i moja

draga Amina krili našu nesretnu ljubav, kao sunce svoje tople zrake za tamnim i hladnim oblacima. Jednom prilikom, ašikujući s njom u kući njene tetke, zapazio sam da je izrazito tužna, gotovo utučena, dok su njene oči, dijamantskog sjaja i ljepote, bile zalivene jedva susprezanim suzama. Dugo se borila s mukom, odbijajući da mi kaže stvarni razlog. Na kraju našeg ašik-sastanka briznula je u plač, naslonila mi glavu na rame i priznala da Kadri-beg, s vremena na vrijeme, vrši na nju pritisak kako bi s njim pristala na ljubavni čin. Pritom joj obećava, ali i nudi, mnogo: izobilje hrane, gomilu novca i hrpu zlata.

– Ja se odupirem svim silama, ali ne znam koliko dugo ću još moći odolijevati. Najgore je to što se nemam kome požaliti, a još manje zatražiti od koga zaštitu. Stariji brat je odijeljen i ima svoju porodicu. Zato ga ne bih nipošto uvlačila u svoje probleme. Ni otac, a ni starije sestre, mi ne bi povjerovali. Štaviše, za sve bi okrivili mene. Jedino... bi Medina. Samo, kako bi mi ona mogla pomoći? Ah, i sam znaš da i moja porodica ovisi od rintanja na begovim imanjima, kao što ovise gotovo i sve porodice Kalešića pa i znatno šire.

Prigrlio sam je i stao nježno milovati, a ona je neutješno plakala. Nisam je mogao nasavjetovati jer mi nijedan dobar savjet nije naumpadao. Činilo mi se da rješenje i ne postoji. Razišli smo se toliko ojađeni – kao da nam je neko netom pročitao smrtnu presudu. A da jedno zlo nikad ne dolazi samo, uvjerio sam se i ja, uskoro.

3. POGLAVLJE

Tek što sam se probudio, a bio sam nervozan i napet kao da sam cijele prethodne noći sanjao košmarne snove. U glavi mi je snažna slutnja da bi se danas moglo dogoditi nešto teško, nešto neprijatno po mene. Sjetio sam se da moram na crnčenje na imanje Kadri-begovo, koje ja zamišljam kao gnijezdo demonovo. Kad sam sam, katkad sebi u glavi postavljam, možda i nesuvisla, pa i grješna, pitanja, kao sad, naprimjer. Zašto li Bog daje bogatstvo, i vlast, i moć oholim ljudima? Zašto ne dadne skromnim, skrušenim, bogobojaznim? Ili se ohol postaje upravo zbog bogatstva, vlasti i moći? Da li bi i siromasi postali oholice ako bi se dokopali bogatstva i moći? Hm, kakav li bih ja bio da sam, kojim slučajem, na Kadri-begovom mjestu? U hipu vidim sebe kao bogatog zemljoposjednika. Zapošljavam masovno sirotinju na svojim imanjima. Dijelim im hranu, stoku, novac, zlato... i šakom i kapom. Onda brzo siromašim, gubim moć i siromasi navale na moja imanja, raznose sve do čega dođu. Na kraju raja iz osvete i iz obijesti, ili iz bezumlja, pali moj čardak i sve na šta naiđe na mojim imanjima, a mene vežu u konopce, tuku čim stignu i tako tjeraju kroz Kalešić. Kad me se dovoljno nadegeneče, kad me ispljuje, izvrijeđa i unizi i zadnja fukara, onda, bezbeli, omaste sa mnom kakav stari konopac na obližnjem stablu. Zatim se potuku između se – ko će ugrabiti više plijena i ko će biti novi beg, aga, bogati i moćni zemljoposjednik. Bio bi to onaj najsposobniji, najbeskrupulozniji i najbrutalniji. Tad bi upotrijebio svu moć i bogatstvo i vlast kako bi ovladao onima drugima, i ponovo učinio od njih robove, ili kmetove, svejedno, raju, rajetinu, balije. Opet bi sve bilo isto. Možda i gore. Vrzino ili šejtansko kolo. Začarani krug. Sjaši

Kurta, da uzjaše Murta. Pa šta onda činiti da ljudi masovno postanu bolji, da svijetom zavlada pravda? Razmišljao sam koji minut, ali se tome nisam dosjetio. Ili jesam. Uvjet za pravdu na Zemlji bio bi da na našoj planeti postoje moćna a pravedna bića, kao kakva božanstva, pa da se prema ljudima odnose kao prema djeci – zle da kažnjavaju, a dobre da nagrađuju. Ali to je najbesmislenija iluzija. Nešto kao fatamorgana. Onda sam se sjetio još jedne mogućnosti. Recimo, da svijetom zavladaju pravedni i pošteni vladari i da sva materijalna dobra pretvore u zajedničko vlasništvo. Zatim da natjeraju sve ljude da rade i doprinose društvu prema svojim mogućnostima, a da od društva uzimaju prema svojim realnim potrebama. Zar nisam čuo od starijih, pametnih ljudi, a možda sam negdje i pročitao, da je tako bilo na početku, kad je Bog tek stvorio svijet i ljude. Ali, i to je iluzija, možda i veća nego ona prethodna. Zato što bi se uvijek našao kakav gramzivi bolesnik, koji bi okružio što veći komad zemlje i urliknuo da ga svi čuju: Odbijte, ovo je samo moje! 'Proklet bio!' – pomislim. Dakle, kako god okreneš, smutnja, nered, nepravda i zlo na Zemlji – ljudski su usud. Tako će biti do Sudnjeg dana – i od tog nam nema spasa. Premotavajući po glavi sve tako nekakve neostvarive i zato, rekao bih, luckaste ideje, ono: Babi se snilo šta joj je milo!, naglo iskočim na sokak i umalo se ne sudarim sa svojim vršnjakom, rođakom Ismetom. I on pošao argatovati kod Kadri-bega te se tako udružimo do begovog čardaka.

Moj otac, brižan da ne zakasni, gotovo uvijek ode prije mene. Tako vam je sa starijom generacijom. Brižniji i odgovorniji, prema poslu, prema životu, ma prema svemu. A mi, mlađarija, nama još uvijek puše kroz glavu. Noću dugo sijelimo, ašikujemo, popijemo gdjekad koju brlju pa i zapjevamo bećarca. Ne kaže se zadžaba: mladost – ludost!

Zato ujutro ne možemo lahko ustati. Glava, štono kažu: kao Cocin bubanj! Drnjali bismo do podneva, kad ne bi bilo starijih da nas probude i stave do znanja da nas očekuju uobičajeni naporni poslovi i svakodnevna grčevita borba za nasušnu koru kruha. Ispred sebe, na stotinjak metara, ugledam dvije djevojke, jedna je Amina, a druga Sajda, njena amidžična. Svakog jutra zajedno odlaze na službu u begovu kuhinju. I, po pravilu, zajedno se vraćaju. Vidim ruse djevojačke kose kako se vihore ispod marama. Ali, začudo, ne okreću se. Nijednom. Dosad su to činile, s vremena na vrijeme. Naročito Amina. I mahnula bi, krišom, da ko ne opazi. A Ismet, priča li priča... Čujem dijelove iz njegovog monologa. I pitanje:

– Jesi l' ti čuo za Hitlera?

– Čuj, za Hitlera? Ko ti je pa sad taj? – pitam začuđen.

– Nisam ni ja do preksinoć. Odnekud na posijelo kod nas navratio materin poznanik i naš nekakav dalji rođak. Učitelj, srednjih godina, za koga se priča da je tajni član one nekakve komunističke partije. Ta partija je zabranjena i kad bi se saznalo da je on njen član, pravo bi nagrabusio. I tako, priča on mome ocu kako je u „Švabiji" na vlast došao taj Hitler. I kako se on sad priprema za rat, kobajagi, protiv cijelog svijeta.

– Baš... protiv cijelog svijeta?! – začudim se ja i bude mi čak smiješno.

– Jah, protiv butumile dunjaluka... Tako barem kaže taj učitelj. I meni bude čudno. Jedan čovjek, ili jedna zemlja, a protiv čitavog dunjaluka. Vjeruješ li ti u to?

– Ne, ne vjerujem da je takvo što moguće.

– A je l' se ti bojiš rata? – iznenadi me rođak pitanjem.

'Evo smo već kod begovog čardaka, a Amina nije nijednom mahnula. Štaviše, niti se okrenula. Čudno, zbilja čudno. Nešto se tu dešava. Sigurno je nešto krupno u pitanju' – razmišljam i istovremeno nastojim da odgovorim rođaku:

– A ko se to normalan ne plaši rata? Nadajmo se da ga, ipak, neće biti.

Danas ćemo nastaviti jučer započeti posao: razvaljivanje starih, dobrano natruhlih koševa. Na njihovom mjestu gradit će se novi, masivniji, duplo veći. Tu su majstori, a tu je i Kadri-beg. Majstori su uglavnom nadgledali i zapovijedali, a mi smo rintali tamo gdje je trebalo podvući kičmu i zapeti iz sve snage. Beg se od nas nije udaljavao nijednog trenutka. Galamom je naređivao da se radi brže jer želi da se novi koševi naprave što prije, da budu posve spremni kad uskoro kukuruzi budu dospjeli za branje. Jučer smo demontirali krovove, a danas do ručka poskidali i složili ukraj avlije i ostalo. Nakon tankog a posnog ručka gospodar je naredio da odmah nastavimo posao, bez imalo podnevnog odmora. Sunce je žarilo s neba kao da bi željelo da nam mozgovi proključaju. Trebalo je robusne hrastove klade pajserima poskidati s nalozanih u kamen zabetoniranih klinova. Odvrnuli smo šarafe, a kad je trebalo sići i skidati nosive klade, neko je povikao:

– Ljudi, pazite se! Odnekud se pojavile zmije!... Čitava klupka zmija!

Pogledali smo dolje, u kamenito tlo. Ono što smo vidjeli, užasnulo nas je. Tu se nalazilo mnogo zmija šarki, otrovnica. Neko se obratio begu:

– Gospodaru, šta da radimo? Dolje je puno zmija?!

– Nema tu šta da se pita. Silazite dolje, razgonite ih pajserima i nastavite raditi! – naredi oštro beg. – Salih, ti si

najstariji, pokaži im primjerom i idi prvi – okrenu se Kadri-beg mom ocu.

– Ali, gospodaru, kako ću od tolikih zmija?! I noge su mi gotovo bose, u poderanim opancima?! – zavapi moj otac.

– Kako ćeš, kako ćeš!... – zagalami gospodar. – Ako li nećeš, pravac kuća... iz ovih stopa... i ne dolazi mi više pred oči!

Otac je kratko dvojio. Ali, šta će? Mora! Uze pajser i skoči u rupu. Oko njega su vrvjele zmije. Više zmijskih gnijezda. Gmizale su na sve strane i palacale otrovnim jezicima. A on, u sasvim plitkim i skoro poderanim opancima, putravcima, stao ih je razgoniti i ubijati pajserom. I taman kad je pajser podbacio pod kladu, kako bi je odigao s klina, jedna mu se zmija omota oko gležnja i munjevito brzo ugrize ga za potkoljenicu desne noge. On jauknu, dohvati zmiju golom rukom pa je omlati o kamen. Mi ga izvukosmo iz jame, a on stade jaukati. Onda jedan od majstora obrati se mladom begu:

– Gospodaru, da rasiječemo ranu, a u tebe su zdravi svi zubi pa da isisaš otrov iz rane?!

– Ti si lud! To bi ti htio da se otrujem, je li?! Ako je u pitanju on ili ja, onda bolje on. Ionako, jedan balija na ovom svijetu više-manje, nikakva šteta – reče podrugljivo i odlučno se zaputi prema čardaku.

Ja sam bio zatečen čitavim slučajem, koji se odigrao tako brzo, tu pred mojim očima. Doživio sam snažan šok. Čim sam se pribrao, zatražio sam od jednog majstora nož, založio vatricu, nož dezinficirao u vatri i ocu, koji je ležao i ječao pored vatre, povezao komadom svoje košulje nogu poviše rane, a zatim rasjekao nogu tačno po rani. Kad sam htio da isisam otrov iz rane, zaustavi me nečija ruka. Pogledam, a

ono naš seljanin Sulejman, koji progovori:

– Zini, dijete. Pokaži mi zube.

Vidjevši dva kvarna zuba, ponovo progovori:

– Zubi su ti kvarni, a moji su svi zdravi. Pustider mene. Ja ću isisati otrov.

Čim je to obavio, poslao je u selo nečije dijete po najbolju travarku u selu. Zvali smo je teta Zlata. Po dolasku je isprala ranu nekakvim čajem, a zatim ju je premazala nekakvim mehlemom i previla čistim krpama. Rekla je da smo dobro uradili što smo isisali otrov iz rane i da vjeruje kako će sad, nakon ukazane pravovremene pomoći, ipak sve biti uredu. Odvezli smo oca kući begovom volovskom zapregom. Za tu uslugu morao sam mu odšljakati jednu nadnicu. Otac je kod kuće preležao čitavu sedmicu. Teta Zlata svakodnevno ga obilazila, pregledala i previjala mu ranu. Čim sam se vratio na posao, glavni majstor Meho procijedi kroz stisnute zube:

– Čuste li šta Kadri-beg reče? Jedan balija na ovom svijetu više-manje! E, proklet bio!

Ostali radnici i majstori pokunjiše glave zemlji i prihvatiše se posla – pretvarajući se da ništa nisu čuli. Neke zmije su radnici već bili pobili, a neke rastjerali što pajserima što zapaljenim krpama na nosivim kladama, te smo ostatak dana radili bez straha od zmija. Moj otac je od tog dana stao da pobolijeva, da bi nakon dvije godine preselio na onaj, iako se nikom na njega plaho ne žuri, kažu bolji, svijet. Ja sam posve siguran da je glavni uzrok ujed zmije, od koga se nikad nije sasvim oporavio.

4. POGLAVLJE

Danju, a naročito noću, čim bih utonuo u slamnati dušek i dragom majčinom rukom mirisnim travama napunjen mehki jastuk, nisam mogao da ne mislim na svoju prvu ljubav, na svoju Aminu. Mnogo sam je bio zavolio i neprestano sam maštao da se oženim s njom. Utoliko me više brinuo njen položaj otkad ju je beg unajmio na poslove u kuhinji. Šta li je s njom? Kako li joj je na poslu? Kakvi li su begovi planovi u vezi s njom? Znao sam, posigurno, da je veliki ženskar. Nasilnog, i čak nastranog, ponašanja prema ženskoj čeljadi. Ni prema Amini planovi mu, sigurno, nisu časni. Zamišljao sam je kao začaranu ljepoticu u pećini Zvijeri. Zabrinuo sam se za nju. Pokušao sam da razumijem njen položaj. Položaj u kome se nalazi većina muslimanskih djevojčica i djevojaka u Bosni. Pogotovo onih iz siromašnih porodica, i onih sa sela. Onemogućeno im je da se školuju. Od malih nogu primorane su da crnče i vehnu na bogataškim imanjima. Izložene su fizičkom i seksualnom nasilju, fizičkom u porodici, a od bezdušnih gazda i fizičkom i seksualnom. Onda ih roditelji udaju rano, najčešće za koga oni smatraju da je poželjan zet, pritom kćerku ništa i ne pitaju. U takvom braku njene muke se samo nastavljaju. Siromaštvo, težak fizički rad, nasilan muž i mučno podizanje većeg broja djece. Takvu ženu niko ne razumije, niko je iskreno ne voli, ljubav je samo iz kakve koristi, niko s njom ne suosjeća. Nikom danas u Bosni nije lahko, ali žene su uistinu jadna i nesretna bića. Takva razmišljanja ganula su me do srži te sam čvrsto odlučio da jutros ne čekam Ismeta već da poletim ranije na sokak i sačekam moju ljubav. Išlo mi je naruku što joj je amidžična bolesna i neće biti s njom u društvu. Nisam je dugo pogledao. Uistinu je bila sama. Kretao sam

se lagahno kako bi me sustigla. Uvijek je bila lijepa, a jutros mi se činila izuzetnom. Poput majske ruže u zelenoj travi, umivene jutarnjom rosom. Iznenadila se primijetivši me. Možda je mislila da sanja. Nije me u to vrijeme tu očekivala. Tužno se osmjehnula i upitala me da li sam se naspavao.

– Ti jutros nisi u društvu s Ismetom? – nastavila je propitkivati.

– Nisam. Želio sam da budem s tobom, nasamo. Da malo popričamo.

– O čemu da pričamo? Ima li šta novo?

– Hm, u zadnje vrijeme rijetko se viđamo, a kamoli da ašikujemo. Četvrti je mjesec kako služiš kod Kadri-bega. Zanima me: kako ti je? Jesi l' se navikla na taj posao?

Zastala je, i ja s njom. Zatim je tužno prozborila:

– Ah, šta da ti kažem?... Da je samo težak, iscrpljujući posao i slaba nagrada za to, podnijela bih nekako. Što se kaže: zdrava, mlada. Već jok!... Najgore mi pada begovo nasilno ponašanje.

U kom smislu? – zanovijetao sam.

– Pa... uvijek zahtijeva da ja pospremam njegovu spavaću i radnu sobu. Otkad sam došla, ne dozvoljava to nijednoj drugoj sluškinji. U početku je bio podnošljivo pristojan, možda prvi mjesec. Zatim je stao da mi laska i da me hvali, bez mjere. Ima skoro mjesec dana kako je počeo da navaljuje... Kako da kažem?... Svašta mi obećava i nastoji da ostanemo sami u sobi. Jučer je htio da me nasilu poljubi. Jedva sam se othrvala, a on je zbog toga bio veoma ljut. Iskazao je svoje pravo, nasilničko lice. Ne smijem se nikome požaliti, a meni sve ovo mučenje postaje neizdrživo... – rekla je, bolno zaplakala i bacila mi se u naručje.

Zagrljaj je potrajao prilično dugo, s obzirom na okolnosti. A potom... ni sam ne znam kako su se usne spojile. Bio je to naš prvi poljubac. Naša tijela su vapila jedno za drugim. Tako spojena čeznula su za našom ljubavi. Pomislio sam da bi ko mogao naići, Ismet ili ko drugi, te sam je blago odgurnuo i rekao:

– Zaista ne znam kako bih ti mogao pomoći. Suviše sam mlad za ženidbu. Niti bi mi roditelji dozvolili niti imam ikakvih uslova za to. Zašto ne otkažeš najam kod bega?

– Ni slučajno to starijim sestrama, a pogotovo ocu i bratu, ne bih smjela reći. Svi bi prije povjerovali Kadri-begu negoli meni. I da otkažem najam, od čega bismo poslije živjeli?! Osim toga, beg mi prijeti da se od njega ubuduće nigdje ne mogu sakriti, sve dok mu se ne podam. E, takva je moja huda sudbina!... Sva je prilika da mi jedino preostaje nabujala Usora... ili kakvo uže!... – kazala je i ponovo zaridala. Od plača se gušila te dalje nije mogla pričati.

Oboje smo zašutjeli. Šta bismo još jedno drugom i mogli reći? Osjećali smo se bespomoćni i u beznadežnoj situaciji. Razmišljao sam u očaju da uzmem nož, prišunjam se tiraninu i izbodem ga, te ga tako kaznim za sve njegove podlosti. Onda mi se javiše nova pitanja: zar je to rješenje? Imam li ja pravo na to? Šta bih time postigao? Uništio bih svoj život. Uništio bih ostatak života svojim roditeljima. Bio bih osuđen na dugogodišnju robiju pa ni Amina od mene ne bi imala nikakve koristi. U tim razmišljanjima stigli smo do raskršća na kome se moramo rastati. Kratko smo se gledali da bi Amina kazala:

– Eto, srećo, sad moram poći!...

Istovremeno mi je prišla, jako me zagrlila i strasno poljubila, a zatim se okrenula i lijenim korakom milila

prema begovoj avliji. Nekako u isto vrijeme iza krivine na svom Vrancu izniknuo je sami đavo, Kadri-beg. Vranca je razigravao kasom i bilo nam je jasno da nas je vidio dok smo se ljubili. Bio sam gotovo siguran da je pošao na Meraje, gdje je za danas planirana velika moba, košenje livada. Tamo sam se i ja namjeravao uputiti kako bih se pridružio koscima. Ali je demon sa mnom, očito, imao druge namjere, dok me je ošinuo mrkim pogledom i samo rekao:

– Ti danas ne ideš na Meraje. Trebaš pomoći starom Galibu da sredite vrt oko mog čardaka, jako je zapuštan.

I produžio je stazom ka Merajama. U prvi mah sam se začudio tako blagim begovim reakcijama, s obzirom šta je netom prije vidio. Na mene ni glasa nije povisio, dok Aminu nije niti pogledao, pretvarajući se da je i ne primjećuje. Kad se okrenuh, spazih Ismeta s dva svoja jarana kako mi prilaze. Odmah mi postade jasno zbog čega se beg-demon suzdržao, ne reagujući u svome maniru. Nije želio svjedoke.

Idući prema bašči, pitao sam se: zašto li me beg šalje ovamo, a ne na koševinu na Meraje, gdje sam svakako potrebniji? Da nije opet u pitanju kakva podmukla igra, a na moju štetu? Da, beg je sigurno vidio kako se ljubim s Aminom. On mi to nipošto neće oprostiti. No ne vjerujem da će se odlučiti na neku brutalnost prema meni. Ipak, u ovoj zemlji postoji nekakva vlast i nekakvi zakoni i morao bi zbog toga odgovarati. Vjerujem kako je Kadri-beg tog itekako svjestan. A ja dramim bezrazložno. Ipak, nisu li mi njegovi ljudi onomad strogo griprijetili šta će mi se dogoditi – sazna li kako beg da sam ponovo bio s Aminom? Svakako, nije naodmet biti oprezan. Jer, kako ono kažu: Đavo niti ore niti kopa... Na ulazu u kuću opazio sam Emu, jednu od begovih spremačica. Upitao sam je gdje mogu naći starog baščovana

Galiba. Trenutak se zamislila, a potom odgovorila kako misli da on već drugi dan ne dolazi na posao, jer je bolestan. Tako je čula od nekog. Iznenadio sam se. Nisam htio povjerovati da gospodar ne zna da mu stari baščovan već drugi dan ne dolazi na posao. On, koji zna u tančine šta se dešava na njegovom imanju. Ta, nije li mi netom prije rekao da s Galibom uređujem vrt oko čardaka? Nisam znao tačno šta mi je činiti, a nisam imao koga upitati. No sam se sjetio da bi ruže u cvijetnjaku sigurno trebalo okopati jer sam zapazio kako su se dobrano zatravile. Uzeo sam iz šupe potreban alat i uputio se u veliki ružičnjak. Okopao i oplijevio sam ga od korova do ručka. Onda sam odlučio da iz šupe donesem makaze i da šišam ogradu oko bašče. Ograda je podugačka, mislio sam, i neću stignuti sve danas, ali ću nastaviti sutra, ako mi demon ne da neki drugi zadatak. Makaze su bile oštre i šišanje je dobro napredovalo. Unesen u posao nisam ni primijetio kad su mi sa dvije strane prišla po dva begova čuvara. Trgnuo sam se tek pošto mi se obratio Bokser:

– Polahko, polahko, Nailaga. Nemoj se vruć vode napit', he, he...

Na te riječi nasmijala su se i ostala trojica. Bila je to ista trojka, koja mi je onako popriprijetila u štali, samo im se pridružio još i momak zvani Laprdalo. Bokser im je očigledno bio nadređen. Zato je on najviše pričao, a ostali su ga pažljivo slušali:

– Ne rekosmo l' mi tebi lijepo prošli put da se okaniš cure lijepe i fine, Bibića Amine, a?! Rekli smo ti i šta bi ti se u protivnom moglo desiti, momčino, zar ne? A ti ne htje da nas poslušaš. Više voliš da glumiš zavodnika, Don Žuana, a? E, pa kad je tako, od ovog časa ćeš napustiti gospodarevo imanje i nemoj da ti kad naumpadne da ponovo dođeš. Jer

ćeš se provesti mnogo gore nego što ćeš se sad provesti. A provest ćeš se kao gologuz sjedeći na žaru, he, he...

Munjevito je zamahnuo desnicom i pogodio me u lijevu sljepoočnicu. Odmah sam se našao na zemlji, u behutu. Kao da me raspalio kovački čekić. Lice mi je oblila krv. Brzo mi se povratila svijest, a ja sam pokušao da ustanem i da se dokopam makaza, ali je prišao Laprdalo i raspalio me cokulom u rebra. Istog časa mu se pridružiše i ostali, šutirajući me, baš kao da sam fudbalska lopta, i gazeći po cijelom tijelu. Rukama sam pokušavao zaštititi makar glavu, a oni su me, uz pakosne uvrede i satanski smijeh, udarali onoliko koliko su smatrali da je potrebno. Pošto su se izdovoljili, otišli su uz smijeh i halabuku. Nakratko sam gubio svijest. Zato nisam žurio ustati. Bolio me svaki, i najmanji, komadić tijela. Kad sam se poslije više bezuspješnih pokušaja ipak uspio nekako nasaditi na noge, zaputio sam se ka bunaru u avliji. Kadri-demona nigdje nisam vidio, ni njegovih čuvara. Ali su me takvog-nikakvog zapazili sluge- -šišmiši i stali se naguravati na vrata i prozore prostorija u kojima su obavljali razne poslove. Nije mi bilo do njih već sam prišao bunaru i iz kofe zahvatio kao led hladne vode. Umio sam se i pokušao koliko-toliko sprati krv, barem s lica, kad nisam mogao s odjeće. Napustio sam Kadri-begovu avliju, a da se nisam ni osvrnuo. Odlazeći sam čuo razne komentare pa i šale i podsmijeh Kadri-begovih slijepih miševa, upućenih na moj račun. Usputno, sve do kuće, provjeravao sam da li sam čitav, da mi beštije nisu šta polomile. Za divno čudo, takvo što nisam otkrio. Makar što su me tukli, baš dušmanski.

Vidjevši me takvog, izubijanog i krvavog, od mene se uplašili roditelji i brat Nazif. Majka je zaplakala i zakukala, a otac me pitao šta mi se desilo. Rekao sam da su me

premlatili begovi stražari i kako su mi zaprijetili da ubuduće ne dolazim raditi na begovim posjedima. Roditelji su mi bili tužni, pravo utučeni, osobito otac, koji je zbog pogoršanog zdravlja namjeravao upravo tih dana da prestane odlaziti na posao. Majka je odmah poslala Nazifa do tete Zlate. Čim je došla, dala mi je litar nekakvog čaja da se njime okupam. Zatim mi je najozljeđenija mjesta premazala mehlemom i zavila čistim zavojima. Ostavila mi je dovoljno mehlema i savjetovala da ga mažem po ubojima i da istovremeno mijenjam zavoje. Gnječio sam dušek pet dana. Onda je došla teta Zlata, pogledala moje rane junačke, kazala da sam dobro i da mogu polahko ustati. Također je rekla kako je vrijeme da se učim prohođavati, po drugi put u životu. Ipak mi je savjetovala da ne rintam odmah teške poslove, kao kakav vo sivonja, makar dok se bolje ne oporavim. Pomislio sam: 'E, moja teta Zlato, ne samo da nemam gdje ni šta rintati, već ostajem bez posla, uopće.' Otac se i dalje vukao na Kadri-begova imanja, kako bi iskamčio koji čanak kukuruze, i tako nas sve održavao u životu. Meni se činilo da odlazi više četveronoške negoli na dvije noge. Bio je to za njega ogroman napor jer je pritom trpio jake bolove. Samo, morao je, kako svi skupa ne bismo skapali od gladi. Nakon osam dana već sam se osjećao pravo dobro. Kao da sam ispio kakav eliksir života. Imao sam dojam da bih mogao raditi i najteže poslove, pa, što narod kaže, i konju rep iščupati, ustreba li. Ali šta, šta da radim? Kadri-demon me više ne želi, ni vidjeti na svojim posjedima, a kamoli da mu šta i radim, makar to bio i čisti kuluk. Počeo sam se dosađivati. Bilo me sram gledati starog a bolesnog oca kako odlazi tiraninu rintačiti, dok ja ovakav hrmpalija izležavam se u kući i dopuštam da me otac hrani. Zatim mi uhaberila Amina kako će večeras kod amidžične Sajde na posijelo.

Zove i mene. Čitavo popodne dvoumio sam da li da idem ili da ne idem. Narodna pjesma veli: 'muka poći, a muka ne poći'. Ako odem, mučno mi je gledati shrvanu bolom moju dragu Aminu i slušati njenu jadikovku, znajući da joj ni na koji način ne mogu pomoći, jednako tako kao što ne mogu pomoći ni samom sebi. Ipak, nisam mogao odoljeti iskušenju. Kad je došlo vrijeme da se ide, čini mi se, crkao bih nazor da nisam pošao.

Kod Sajde me očekivalo još prijatnih iznenađenja. Njeni roditelji i jedan brat otišli njenoj tetki, očevoj sestri, u goste na konak. Tim povodom Sajda pozvala Aminu sebi na noćenje. Poslije sahat-dva zajedničkog sijeljenja domaćica reče kako imamo na raspolaganju zasebnu sobu da ašikujemo do mile volje, a da nas ona i brat neće nijedne sekunde ometati. Ašikovali smo dugo u noć. I da ne ponavljam, razgovor se vrtio oko istih tema, ali i istih nerješivih problema, kao žrvanj oko osovine. Amina je tvrdila da, ako ne pristane dobrovoljno, pitanje je samo dana kad će je beg obeščastiti. Ili, kad će ona sebi učiniti neko zlo. Plakala je kao kišna godina, plakali smo oboje. Zatim mi je brisala suze i u jednom trenutku naslonila svoje usne na moje. Dalje smo postali dvoje bezumnika. Ili dvije posve neodgovorne životinjice. Uopće nismo bili svjesni ni šta u zanosu činimo. A učinili smo ljubavni čin, ili tačnije, nakon bezbroj poljubaca i dugog nježnog milovanja, imali smo snošaj. Ja sam bio u šoku, i to od svega pomalo, a što mi se dešavalo zadnjih dana. Najveće iznenađenje te noći bile su mi Aminine riječi:

– Dragi moj Naile, ja sam sve ovo unaprijed isplanirala. Sad sam posve sigurna da će me Kadri-beg uskoro prisiliti na ljubav. Ako ne želim umrijeti, nemam drugog izbora i

morat ću pristati. Zato više volim da me uzmeš ti prvi, nego on. Ti si mi oduzeo djevičanstvo, i ako ni zbog čega drugog, barem sam sretna zbog toga.

Te noći nismo uopće oka sklopili. Samo smo plakali, neutješno. Ujutro je sa Sajdom pošla na posao u Kadribegovu kuhinju, koju je doživljavala kao robijašnicu. Sajda je kazala da se od bolesti oporavila. Bilo mi je drago što će i dalje Amini činiti društvo. Ja sam, pak, tu noć smatrao svojom prvom bračnom noći. Ostat će mi u najljepšoj uspomeni, dok sam živ.

5. POGLAVLJE

Postalo mi je nepodnošljivo plandovati kod kuće, dok star i bolestan otac grbači, dok majka grbači, pa čak je i Nazif od koristi, i on nešto radi. Eto, čuva mršavu kravicu Šarenku, ulučuje kokoši u kokošinjac, donosi majci jaja iz kokošijeg gnijezda, a posluša i sve drugo šta mu se naredi. Razmišljao sam čime bih se to ja mogao baviti, samo da ne mislim na posljednje događaje i na svoju sasvim nezavidnu situaciju. Onda sam primijetio da u šupi polahko nestaje drva koja je otac donosio iz šume. Činila su to i starija braća dok se nisu otisnula u bijeli svijet, trbuhom za kruhom, išla je i majka dok su je noge poslušno nosile. Išao sam i ja kad ne bih imao drugih obaveza. Ipak sam makar u tom pogledu bio često u povlaštenom položaju. Majka se za me zauzimala, uvijek iznalazeći kakav razlog ili kakav lakši posao, kako bi mi leđa sačuvala od tereta. Sad je izgleda došlo vrijeme da i ja njima vraćam dug, ili barem dio duga. Više gotovo da i nema ko ići u šumu po drva, osim mene. Sestra Nefa je najstarija od svih nas djece, ali ona se poodavno udala.

Istina, mogao bi i Nazif i njemu to nipošto ne bi bilo mrsko, ali sad ću ja da zaštitim njega, kao što je majka ranije štitila mene. Možda će doći vrijeme kad će i Nazif nekome vraćati dug. Možda baš meni jer, nikad se ne zna... Iz šupe sam uzeo sjekiru i konopac, rekao majci da odoh u šumu po drva i lagahno se zaklatio u Krtović. Krtović je brdo svo zavijeno bukovom šumom. Tu smo najčešće išli po suharke ili od nevremena pobijeđena stabla. Tu smo išli brati gljive i po šumskim goletima kao krv crvene jagode. Krtović druguje s okolnim brdima: Visom, Hrastovom stranom, Miljevcem i drugima, a od Kalešića je udaljen malo više od kilometra. Bio je početak septembra, oblačno i malo sparno popodne. Prijala mi je šetnja i samoća u prirodi. Odlučio sam, kad već nemam drugo raditi, polahko, bez srkleta nanositi drvo za zimu, koja i nije tako daleko. Jer zime ovdje znaju biti i duge i hladne, i kod siromaha ne baš omiljeni gosti.

Da bih došetao do Krtovića, morao sam proći kroz Džorgiće, ne naročito veliko pravoslavno selo. U tom selu poznavao sam skoro sve stanovnike, među kojima sam imao i nekoliko vršnjaka, dobrih prijatelja. Neki stariji Džorgićani bili su kmetovi begova Džonlića, a neki mlađi i dan-danas rade kao najamnici ili sluge Kadri-begove. Doskora jedan od njih bio je i moj vršnjak Jovo Džorgić, ali je iznenada prestao dolaziti. Moji i njegovi roditelji gajili su posebne prijateljske odnose. Posjećivali se za Bajrame, Božiće i druge vjerske blagdane, bili jedni drugima kumovi i pomagali se na razne načine. S Jovom sam često drugovao i igrao se u djetinjstvu. Prijateljstvo smo nastavili i kasnije, do te granice da smo jedan drugog često oslovljavali s: brate! Znali smo dijeliti zadnji komad pogače, nekad premazan s malo kajmaka ili pekmeza, a nekad i suh. Jednom prilikom sam mu poklonio dobrog kera, drugi put umiljatu macu, koja je neumorno

lovila miševe, čak i žabe i zmije. Zauzvrat darovao mi je pet-šest kunića. Uskoro su se razmnožili te sam ih razmjenjivao za razne predmete ili životinje, a nekad i za žitarice i drugu hranu. Oni su postali moja mini farma i moj ponos te su mnoga djeca dolazila da ih vide. Prolazeći pored Jovine kuće, poželio sam da ga vidim i s njim se ispričam kao nekad. Na ulazu u kuću ugledao sam mu majku, pozdravio je i pitao za Jovu.

– Eto ga tamo iza kuće, valjda nešto radi u voćnjaku.

Zatekao sam ga na širokom jabukovom panju. Malo se iznagnuo, nalaktio se na zemlju objema rukama i zagledao nekud u daljinu. Nakon bratskog pozdrava rekao sam:

– Lijep ti voćnjak, brate Jovo.

– A da šta. Mora biti lijep kad najveći dio slobodnog vremena provodim u njemu. Voćnjak, šuma, cijela priroda... moje su prirodno stanište. A ti, brate, gdje si navalio? 'Aman po drva, koliko vidim?

Klimnem potvrdno glavom, a on dodade:

– Svakako nemam šta raditi pa ću poći s tobom da ti pomognem i da malo proćaskamo.

Suhih ogranaka nalazilo se posvuda i brzo smo pripremili i vezali u konopac pozamašno breme. Zatim smo sjeli na oboreno bukovo stablo i raspričali se o koječemu. Pitao me da li sam još uvijek kod Kadri-bega u najmu. Rekao sam da više nisam i ispričao mu sve šta mi se u zadnje vrijeme izdogađalo. Koji minut gledao je zamišljeno preda se. Onda mi je predložio:

– A da radiš sa mnom, u šumariji? Siječemo, utovaramo i odvozimo oblovinu u teslićku Destilaciju drveta. Istina, posao jest težak, ali ima i svojih prednosti.

– A to su? – upitao sam.

– A to su – ponovio je – veća plaća nego da si kod bega u najmu. Kod bega grbačiš dan noć, a ovdje ti je vrijeme ograničeno na deset sati dnevno. Usto, svaka nedjelja ti je neradni dan, a s vremena na vrijeme vlasnik Destilacije podijeli nam i pomoć u 'rani, a koja nije zanemariva.

Kratko sam razmislio. Uvjeti su odlični, uporede li se s onim koje sam imao rintajući na imanjima mladog bega. Pored toga, situacija u kojoj se nalazim je veoma teška, gotovo pa da teža ne može biti. Zato sam rekao:

– Prihvatam, brate Jovo. Hvala ti što si mi pomogao. Ovo ti ne mogu nikad zaboraviti. Kad da stupim na posao?

– Sutra. Odma' sutra. Naiđi kraj mene, odlazit ćemo i vraćati se s posla zajedno.

S Jovom sam se rastao pun radosti i optimizma. Što se tiče drveta, nanosit ću ga nedjeljom i vraćajući se s posla, kad ne budem plaho umoran. Došavši kući, sve sam ispričao roditeljima koji su tu novost primili s radošću i nadom, da će nam život postati makar malo manje tegoban nego što jeste.

Radio sam malo duže od godine u šumariji, osiguravajući s drugim radnicima oblovinu za Destilaciju. Zaista, sve je bilo onako kako je rekao Jovo i ja sam bio zadovoljan svojim statusom u firmi. U mom životu nije se događalo ništa značajno, što bi bilo vrijedno naročite pažnje. Jedino je otac zanemoćao i odnedavna je konačno prestao s radom na begovim imanjima. Čak je legao na postelju. O njemu se brine mati, a katkad joj pomogne i udata sestra, kad stigne od svojih obaveza. S Aminom sam se sastajao svega dvaput za godinu dana. Jednom mi je, gorko plačući, priznala da ju je demon-beg više puta napastovao. Zbog toga sam bio bijesan i tužan, ali šta sam mogao učiniti da to spriječim?

Ništa. Bio sam, jednostavno, nemoćan. Prije tri sedmice proveli smo nekoliko sahati ljubavnog zadovoljstva kod njene tetke. Tad mi je posve ravnodušno, sasvim pomirena sa sudbinom, kazala kako je beg tjera da se uda za njegovog stražara, zvanog Laprdalo.

– Mladić je pristao, a i ja sam pristala. Ta šta bih drugo, kad mi je Bog odredio tako? Zar se može žaba suprotstaviti zmiji? Da bismo to lakše prihvatili oboje, beg nam je obećao obilatu materijalnu pomoć, ako mu je vjerovati.

Beg je zbog njemu znanog interesa doista ispunio dato im obećanje. Udao je Aminu za Laprdala, sagradio im kućicu na poklonjenom komadiću zemlje, i sad mladi bračni par živi sretno i zadovoljno. Barem se tako činilo, gledajući ih sa strane. A ja sam sasvim siguran da beg, kad god poželi, posjeti svoju kuharicu Aminu i kod nje zadovolji svoje nabujale ljubavne strasti. I ne samo kod Amine. On to čini skoro kod koje god poželi, ne birajući pritom sva sredstva koja su mu na raspolaganju, a svakako najviše hranu, kao ucjenu. Kad o tome razmišljam, bude mi drago što nisam Kadri-beg, ili kakav zulumćar, sličan njemu već što sam najamni radnik, zaposlen u šumariji. I što su mi savjest i obraz blistavo čisti. Znam, beže, ti nikad ne bi pristao da se mijenjamo za živote. Niti bi dao svoje bogatstvo za moju savjest i čast. Ali znaj, to je, beže, samo zato što ti ne znaš, niti ćeš ikad shvatiti, da savjest i čast nemaju cijenu. Jer čist obraz i ljudsko dostojanstvo nemoguće je kupiti, kao ni prodati. No, svijet priča sve glasnije da se i Kadri-beg upecao na ljubavnu udicu hanumice Širaze iz loze Nuhbegovića, nadaleko poznatih tešanjskih begova. Raji iz Kalešića i okolnih mjesta ostaje nada, da li varljiva?, da će, kažu, plemenita hanumica Širaza koliko-toliko oplemeniti svog

supruga, da bude čovječniji prema svim svojim podanicima i da, konačno, ostavi na miru kalešićke djevojke i snaše. Kako barem ubuduće ne bi svakog časa strahovale za svoju čast i dostojanstvo. Ako vas zanima kako ja gledam na tu stvar, onda gledam ovako. Onaj ko je lanjske godine bio samo pas, ove godine bit će i pas i krmak, a nikako janje. Pitate se: da li sam se sretao s demonom otkad me onomad otjerao sa svog imanja. Svega dvaput. Prvi put me nije ni pogledao; bio je ljut na me. A nisam pogledao ni ja njega. Drugi put me upita, ali bez prethodnog pozdrava:

– Gdje se ti svijaš, seoska barabo? Kamo te da radiš na mojim imanjima?

– Haman ti je, Kadri-beže, slabo pamćenje pa zaboravljaš način na koji si me otjerao sa svojih imanja. Što se tiče vraćanja, vratit ću se kad nas, svoje podanike, budeš gledao i tretirao kao ljude, a ne kao stoku. Ili, tačnije, vratit ću ti se u limburu mjesecu... kad u vuka stražnjica zaraste.

– Hoćeš, hoćeš... kad dobro izgladniš. Molit ćeš me na koljenima da se vratiš!

'Hvala Bogu, sad zasad nisam toliko gladan da bih te bilo za šta molio, demon-beže', pomislio sam i produžio svojim putem, ne obraćajući dalje pažnju na njega.

6. POGLAVLJE

Bili smo prilično umorni dok smo se preko šuma vraćali pješke kućama ja i moj prijatelj i kolega Jovo Džorgić. Negdje na pola puta do njegove kuće sjeli smo na dva široka, požutjela bukova panja. Pružali su takvu mogućnost za odmor i uživanje uz razgovor, barem pola sahata, da ih je

bilo nemoguće zaobići. Kao da su opominjali: gdje žurite? Ono što vam je namijenjeno, ono vas sigurno čeka, niti vam može pobjeći niti ga možete zaobići. Osim što je vidno smršao i još više potamnio moj prijatelj je i zabradatio. Kao da se nije imao namjeru ubuduće uopće brijati. Primijetio sam to i na velikoj većini radnih kolega, pravoslavaca, ali tome nisam pridavao posebnu važnost. Mislio sam – slučajnost je. I samom mi se ponekad omrzne brijati pa bih rado zapustio bradu. Ali brada me užasno svrbi i teško mi se na nju naviknuti. Usto, zapuštenu bradu teže mi je obrijati nego kad se brijem redovno. Na kraju, makar se neko zbog ovoga i ljutio – obrijani ljudi izgledaju mi neuporedivo ljepši i civilizovaniji negoli bradonje. Ta zbog toga se ljudi i briju, zar ne? Sa mnom su radili gotovo sami pravoslavci, njih četrdesetak. Bila su još dva muslimana: Lugavić Avdo i Zulkić Vahid, te jedan katolik, Dominik Pojavić. Dok su pravoslavci zapuštali brade, mi muslimani i kolega katolik redovno smo se brijali. To je bila jedina promjena koju sam primjećivao na kolegama pravoslavcima, ali ona sama po sebi nije u meni mogla izazvati bilo kakvo podozrenje, još manje sumnju u nešto. Čim je moj bradati prijatelj izvadio iz džepa staklenku od pola litra napunjenu rakijom, baš sam se obradovao. Znao sam da će nas razgaliti, ugrijati i odmoriti. Jovo često nosi sa sobom ovu flašu, punu kvalitetne, jake rakije. Čuva je upravo za naš zajednički povratak kući. Obično sjednemo na kakve panjeve, oboreno stablo ili se izvalimo u poput baršuna mehku travu, pomalo pijuckamo i jedan drugom otvorimo i srce i dušu, dokraja. Katkad jedan drugom kazujemo ako ima šta radosno u našim životima; a kako su životi postali nezamislivo teški, mučni, češće se jedan drugom izjadamo. Poslije nam se čini kako nam je lakše, kao da smo s duša svalili ogromne, nevidljive terete.

Tad pomislim kako prijatelji i jesu tu da ti pomognu da svališ veliki kamen sa srca i duše, što te nepodnošljivo pritiska i mori. Ako neće ili ne mogu ni to, onda i nisu iskreni prijatelji. Jovo ima majku, starijeg brata i dvije sestre, od kojih je jedna nepokretna. On i brat sve vrijeme muku muče da prehrane familiju. Brat zasije malo zemlje oko kuće i zajedno s majkom i zdravom sestrom brinu o jednoj kravici i malo druge stoke. Za zimu prikupe i osuše zavidnu količinu voća, zakolju koju životinju, kupe kukuruze, a drvo im je najmanji problem jer im je kuća gotovo u šumi, i tako deveraju. Jovo se nešto plaho zagledao u mene, u moje oči, kao da bi htio da im vidi i zapamti boju, ili kao da bi htio da pronikne ravno u moje misli i u moju dušu, pa mi reče:

– Ma, slušaj, brate, moram da ti kažem ovo iako mojima ne bi bilo pravo ako bi saznali za ovo što ću ti reći. Ti šuti o svemu što od mene čuješ. Ta nismo li braća, a braća ne bi trebala da kriju bilo šta jedan od drugog. Braća također moraju da znaju čuvati tajnu. Slažeš li se?

Nakratko je zastao, ja sam klimnuo glavom u znak odobravanja, a on je produžio:

– Ja tebe, Naile, poznajem tako dugo, da sam siguran kako ti mogu povjeriti sve, i najstrožije tajne. I povjerit ću. Tvoje je jedino da o svemu šutiš kao riba. U protivnom, bilo da za ovo čuju tvoji Kalešićani, ili moje bradonje Čičavljani, ode nam glava kao u 'oroza. Sad pažljivo slušaj što ću ti reći. 'Itlerova Njemačka napala je Poljsku. To je veliki, zastrašujući događaj, makar to nekima i ne izgledalo tako. Brate Naile, Njemačka se priprema za veliki rat, protiv čitavog svijeta. Pritom neće biti zaobiđena ni Jugoslavija. Mi četnici sasvim smo ubijeđeni u to. Zato polako počinjemo da se pripremamo za odbranu od svakog neprijatelja. Vanjskog

i unutrašnjeg. Mi imamo svoju vojnu organizaciju. To je Četnički ravnogorski pokret. Zasad se samo mobilišemo i organizujemo. Naš cilj je da branimo i odbranimo Kralja i otadžbinu. Mi se zaklinjemo Kralju. Naša prepoznatljivost su, pored ostalog, i brade. Vjerovatno si primijetio da se skoro niko od nas ne brije. Sad znaš i zbog čega. Mi već osnivamo svoje četničke organizacije gdje god za to postoje ikakve mogućnosti. Tako smo oformili i Čičavsku četničku organizaciju. U nju su učlanjene sve naše kolege pravoslavci, osim trojice, u koje još nemamo dovoljno povjerenja. Moguće da su oni, ili neki od njih, članovi tajne Komunističke partije, naših zakletih dušmana. Iako su naši članovi u većini pravoslavci, mi prihvatamo u svoju organizaciju sve one koji će se zakleti na vjernost Kralju i otadžbini. Čičava je tradicionalno četnički kraj. Zato je Čičavska četnička organizacija najbrojnija i najorganizovanija u teslićkom kraju. Eto, brate, sad sam ti odao velike tajne, zbog kojih, ako se sazna da sam ti ih odao, leti i moja i tvoja glava. Ovo sam ti ispričao iz još jednog razloga. Naime, ja mislim da si ti dobar čovjek i veliki rodoljub i da ti je mjesto upravo među nama, četnicima. Ne brini, kad dođe vrijeme za to, u naše redove bit će pozvani Avdo i Va'id, kao i Dominik. Molim te, trezveno razmisli o svemu do sutra, kad ćeš mi dati svoj odgovor. Znaj, sa sigurnošću ti tvrdim: rat samo što nije zakucao i na naša vrata! Sigurno se pitaš otkud sve ovo pouzdano znam. Reći ću ti i to. Mi sve informacije, gotovo sto odsto provjerene, dobivamo iz Beograda, ravno iz centrale Četničkog ravnogorskog pokreta.

Bio sam gotovo šokiran svim onim što sam saznao od Jove. Ali sam mu obećao da ću o svemu razmisliti do sutra, kad ću mu saopćiti svoju odluku. Na kraju on mi reče:

– Ako prihvatiš moj prijedlog, bit ćeš ugledan i priznat u našoj organizaciji, a bit ćeš ovlašten da radiš na regrutaciji muslimana u naše redove. Naravno, sve zavisi da li će uistinu i kada zaratiti i na ovim našim prostorima.

Kad smo dovršili razgovor, i rakija je bila popijena te smo nastavili šetnju sve nogu za nogom do Jovine bašče. Razumije se, ja sam bio pod snažnim dojmom svega onog što sam netom saznao od Jove. Osjećao sam se približno tako kao da mi je neko glavu odšarafio, u nju nasuo veliku količinu straha i neizvjesnosti, te je ponovo zašarafio. Prispjeli smo upravo dok je Jovina majka iznosila u bašču na drveni sto pripremljenu skromnu večeru i nisu mi dali poći prije negoli s njima večeram. Prilikom objeda zapazio sam da je i Jovin brat Božidar pustio bradi na volju i da se odavno ne brije. Pomislio sam: znači li to da je i on član četničkog pokreta? U tom času, bez imalo sumnje, bio sam u to uvjeren.

Čim sam se osamio, od Jovine pa do moje kuće, bio sam zaokupljen samo jednom mišlju – o Jovinom prijedlogu. Istina, o četnicima gotovo da ništa i nisam znao. 'Osim toga' – mislio sam – 'na osnovu onog što mi je Jovo ispričao, to i nije loša organizacija. Njihov osnovni cilj je odbrana Kralja i otadžbine, znači naše zajedničke države. Pa zar to nije cilj i dužnost svakog pravog rodoljuba? Usto, bit ću više cijenjen među kolegama pravoslavcima i osjećat ću se slobodnije i komotnije. A rat, hm, akoli zarati, tad nikom neće biti lahko. Vjerovatno ćemo svi biti mobilizirani da branimo jedinu nam otadžbinu, Jugoslaviju. Uostalom, Jovo je izuzetno pametan i dobar momak i da je to nešto loše, ni sam ne bi bio član te organizacije. Dakle, ne vidim nijedan valjan razlog da sutra Jovi ne obećam pristanak.' Osjećao sam se čudno nakon te

čvrste odluke. Poput orahove ljuske na vodi. Život me nosio na svojim talasima lijevo, desno, gore, dolje, a ja nikad nisam znao da li će me i kad nasukati na kakvu stijenu, ili pustu obalu, da li će me razbiti o oštre hridi, ili će me, uz Božiju pomoć, poput ptičijeg pera, pronositi pored svih opasnoti, kroz sve životne bure i oluje, a bez ijedne ogrebotine. Sudbina, sudbina. Da li je nepromjenljiva? Ili čovjek, ipak, može uticati na tok svoje sudbine, pa čak i mijenjati ga? Iako ih to pitanje muči od nastanka čovječanstva, znao sam da na njega ljudi nemaju odgovor, pa sam prestao o tome razmišljati.

Ujutro, po običaju, naišao sam pored Jovine kuće i čim sam ga ugledao, na njegovom licu kao iz otvorene knjige čitao sam neopisivu radoznalost. Iz tvrdoglavosti i nekih drugih principa nisam htio prvi da otvaram priču na tu temu. Ionako sam znao da moj prijatelj neće dugo izdržati, a da me ne upita. I bilo je tako.

– Brate Naile, šta si odlučio? 'Oćeš li u četnike?

Malo sam otezao s odgovorom. Bajagi dvoumim, a samo s namjerom da njegovu radoznalost dovedem do vrhunca, da bih maksimalno otežući ipak prevalio preko jezika:

– Jaaah, brateee Jovooo. Sinoć skoro cijelu noć nisam oka sklopio. Samo sam razmišljao o tom i dvoumio da bih predzoru najzad prelomio...

– Pa, šta si odlučio? Šta si odlučio?

– Eh, pristajem... Bit ću član vaše četničke organizacije.

Nakon mog pristanka Jovo je bio toliko radostan da se teško mogu sjetiti da sam ga kad vidio radosnijeg. Prišao mi je i poljubio me u obraz. Zatim je iz ruksaka za hranu izvadio čakiju i uzbuđeno rekao:

– Stanider, stanider... Ovog časa ćemo uistinu da se pobratimo!

Odmah se porezao čakijom po podlaktici lijeve ruke. Tad mi je pružio čakiju da to isto učinim. Primajući čakiju, rekao sam kroz smijeh:

– Nismo li mi već braća, šta se imamo više bratiti?

– To dosad je bilo uredu, a ovo pobratimstvo bit će pravo i posebno. Jezikom lizni krv s moje, a ja ću s tvoje ruke.

Potom smo ukrstili ruke i krajnje ozbiljni obavili smo i tu ceremoniju.

– E, sad smo pravi pobratimi, kao Kraljević Marko i vojvoda Miloše, iz narodnih junačkih pjesama! – rekao je ushićeno Jovo, izvadio za večeras pripremljenu flašu rakije i predložio: – A da sjednemo i proslavimo ovo. Ne stiče se svakog dana pobratim, zar ne, brate Naile?! Živio!

– Živio, pobratime Jovo! Od danas smo pobratimi, a ne braća – rekao sam na šta smo se oba nasmijali.

Od tog dana smo se umjesto: brate, oslovljavali s: pobratime. Takvo je bilo svjesno oslovljavanje, a podsvjesno i dalje s: brate.

7. POGLAVLJE

Nedugo zatim vratio sam se s posla i od ukućana saznao da se sutravečer ženi Kadri-beg. 'Oženit će se s hanumicom Širazom iz Tešnja. I ti si pozvan u svatove' – kazala je ponosito majka. Ni pucanj topa s tešanjske tvrđave u vrijeme iftara ne bi me tako iznenadio i šokirao kao to saznanje. U prvom trenutku nisam joj povjerovao, ali kad

sam vidio da je ozbiljna, znao sam da se ne šali. U početku sam bio ljut na mladog bega što me pozvao. Da mi ko rekao da trebam otići, bio bih ga spreman draufnuti po labrnji. Ali sam se polahko trijeznio od svega da bih uskoro pomislio: 'Zbog čega da i ne odem? Osim što ću se ugodno provesti u svatovima, dokazat ću demon-begu da ga se nimalo ne plašim, niti njegovih stražara, čankoliza. To isto ću staviti do znanja i njegovim barabama stražarima. Možda na veselju vidim i moju nesuđenu ljubav Aminu, a bit će dosta mladih i lijepih djevojaka iz okolnih sela. Pa možda mi se koja i svidi. Možda među njima bude baš ona suđena. Roditelji bi voljeli da se oženim. Osobito majka, kako bi joj snaha pomagala njegovati svekra Saliha i u obavljanju drugih poslova. Jer ona nije više tako mlada, kao nekad, te je umor brzo savlada. A ja? Mene haman niko ništa ne pita. I bolje je da ne pita. Nakon moje prve, nesretne, ljubavi, sad nemam ni djevojku. I što bi mi sad, kad se u narodu sve glasnije priča kako je sigurno na pomolu novi svjetski rat. Kome je u ratu do ženidbe, još? Nisam valjda večerao gljiva pomamuša?! A beg, hm! Bogataše štiti njihovo bogatstvo. Ono im pruža moć, zaštitu i sigurnost. Jer, zaboga, para vrti gdje burgija neće. Bogataši se mogu pomoću novca i blaga uvijek izvući i otputovati u koji kraj dunjaluka žele, bez većih problema. A šta ćemo mi, siromasi? Nas nijedan belaj ne može zaobići. Pa ni crijep, da nam ne padne s krova na glavu. Zato se demon-begu lahko oženiti. Ja neću na to ni pomišljati. Barem dok ne prođu ovi mračni oblaci, što se tako zlokobno nakupljaju na nebu naših života. I koji ništa dobroga ne obećavaju. Sutrašnji dan, petak je bio, prošao je sasvim uobičajeno, a predvečer sam pošao begu u svatove.

Nisam se naročito obukao, jer, bogzna, nisam šta ni imao. Nije to spolja ni izgledalo tako loše. Ama, stvar je u

tome što to ništa nije moje. Eto, da krenem od glave, od fesa. On mi je poklon od babe, za osamnaesti rođendan. Kaput i hlače također od njega, ali dar za dvadeseti rođendan. Jedna od dvije ishodnje košulje pripadala najstarijem bratu, a cipele onom mlađem od njega, a starijem od mene. Jedino su unutarnji veš i čarape uvijek pripadali samo meni. Usput sam vidio mnogo naroda koji je kuljao buljucima ka begovoj kući. Nazif je bio tako nestrpljiv da je sa svojim društvom davno već otperjao. Ja sam se najradije udružio s dobrom dušom, rođakom Ismetom. S njim sam uvijek imao neiscrpnih tema za razgovor i u njegovom društvu nikad mi nije dosadno. Ismet je imao curu. Zvala se Habiba i kao gljiva pečurica rasla je na drugom kraju sela. Habiba je imala jednako tako lijepu sestru, blizanku. Ime joj bilo Samka, samo što je ona bila smeđokosa, a Habibine kose crnjele se nalik garu. Ismet me zafrkavao zbog Samke, nazivajući me u šali badžanom. Svijeta je bilo toliko da je begova avlija bila dupke puna, čak tijesna da primi sve radoznalce. I bašča, ogromna bašča do avlije, dobrano se napunila, pa i okolni putevi. A rajetina je i dalje pristizala, baš kao da Kadri-beg besplatno dijeli po čanak kukuruze. U avliji, ispred ulaza u begov čardak, već se formirala svatovska povorka. Ama, slabo šta se vidjelo od tolike svjetine te sam nastojao da se probijem što bliže samom grotlu događanja. Onda su begove sluge, koji su određeni kao redari, stali da telale imena svatova planiranih da pođu fijakerima i običnim zaprežnim kolima. Takvih i nije bilo mnogo pa su poslije njih stali glasno prozivati konjanike. Konji su begovi, samo ih je trebalo jahati u svatovskoj koloni. Bilo je i onih pojedinaca koji su dojahali na dobrim vlastitim konjima, a ja sam te večeri doživio još jedno iznenađenje, kad su me prozvali da pojašem begovog konja i svrstam se u kolonu begovih svatova. Bio sam u

nevjerici dok su telali jednako izvikivali moje ime, a svjetina oko mene otvarala mi put i vikala:

– Hajde, Naile, svatovi čekaju zbog tebe! Hajde, bolan, šta čekaš!...

Zatim su me stali vući za laktove i gurati s leđa pa sam morao ići, sve i da nisam htio. Gotovo sve konje iz begove ergele sam poznavao i veoma sam se obradovao kad sam vidio da mi je dopao Alat, iznimno lijep i umiljat konj. Kadri-beg i najugledniji svatovi nalazili se u ličnom begovom fijakeru, na samom čelu kolone. Ispred njih bili su neki konjanici, među kojima i muštulugdžije. Tražio sam pogledom begove stražare. Oni su se nalazili tik uz begov fijaker, nalickani kao špajzevi i uštogljeni kao proštaci u begovim tarabama. Ako bi mi se štokad pogled i sreo sa štokojim od njih, obarali bi ga ili bi brzo okretali glave ustranu, praveći se da me ne primjećuju. Do Tešnja smo stigli prilično brzo. U Tešnju nas je također dočekala gomila radoznalog svijeta. Prošnja je bila kao i svaka kad je riječ o bogatim koljenovićima. Mnogo raskoši i luksuza, kako bi se iskazalo bogatstvo i nam. Nevjesta je bila uistinu izuzetne ljepote, kasnije će se ispostaviti i dobrote. Zato sam se katkad pitao: kako i zbog čega li to Bog u životu spari demona, Kadri-bega, i anđela, Širazu? Nisam uspio, niti ću ikad uspjeti, naći odgovor na to sasvim ljudsko i sasvim logično pitanje. Mladenkini roditelji iznimno su nas ugostili i počastili obilnom hranom i pićem. Potom i darovima, koga košuljom, koga vezenim peškirom, a koga jaglukom ili običnom maramicom. Valjda zadovoljni što su dobili takvog zeta i što su tako usrećili svoju kćerku. Još sam nešto zapazio, da se svjetina divila i uzdisala gledajući Kadri-begove svatove: te fijaker, te obilato iskićena zaprežna kola, te konje i pristale konjanike, te

blistavu opremu... Tad mi je postalo jasno zbog čega me beg pozvao u svatove. Ne što me voli ili da bi mi ukazao posebnu čast, već da bi, pored ostalog, svjetinu zadivio i pristalim konjanicima: uglavnom mladim i lijepim momcima. Usput su nam neki, pretežno djeca, pregrađivali put, svatovski starješina ih nagrađivao novcem pa smo išli dalje do neke nove zapreke, i sve tako do mladoženjinog čardaka. Usput se mnogo pjevalo, pucalo iz pušaka i pocikivalo. Po dolasku u begovu avliju svi svatovi su razmješteni za, od dasaka za tu priliku sklepane, hastale, pretrpane jelom i pićem. Društvo su mi, za hastalom, činili momci iz Mrkovića i Bolobara. Slabo smo komunicirali zbog zaglušujuće buke, koju je osim razgovora činila i muzika, što se nalazila u našoj neposrednoj blizini. Bilo je tu raznih svirača: na sazu, šargiji, tamburi, čak i jedan violinist te bubnjar, a vidio sam i dva defa i dvije svirale. Zabavljale su nas i dvije plesačice. Štaviše su izvodile i trbušne plesove, poprilično razgolišene. Bilo je i takvih osoba koje su svadbeno veselje iskoristile da se dobrano najedu i napiju, jer ko zna kad će im se ponovo pružiti ovakva prilika. Za one pripite pobrinuli bi se zaduženi redari, koji bi ih ili otpremali kućama ili smještali nekamo na privremeno spavanje, pogotovo kad je riječ o seoskim pijandurama, koje bi naštelili nogom u zadnjicu i ostavili kraj plota ili žive ograde da se trijezne do Sudnjega dana, ako im je tako po volji; uglavnom, što dalje od očiju posjetilaca. Neke su iz pakosti ili sprdačine odnosili na štalsko đubrište i tamo ostavljali, opravdavajući to ovako: 'Tu im je barem toplo i neće se prehladiti.' Odmjeravajući pogledima prisutnu svjetinu, odjednom me svega prođoše srsi, kad sam za jednim stolom opazio Aminu. Sjedila je u društvu nepoznatih ženskih osoba, vjerovatno djevojaka i žena begovih čuvara. Ispod bijele košulje jasno se opažao

narasli stomak. Sjećao sam se sretnih trenutaka za vrijeme naše nesretne ljubavi, i pitao se: Bože, koji li ju je napumpao – Kadri-demon ili glupi Laprdalo? Kad sam je se dovoljno nagledao, pogled mi odluta do velikog kola. U njemu sam vidio mnogo poznatog mlađeg svijeta, a među njime Ismeta i lijepu Habibu. Igrali su po maramicu. Do Habibe se treskorila sestra joj Samka, a s druge strane neka njena prijateljica. Onda me Ismet pozvao išaretom da se uhvatim u kolo do Samke. Malo sam dvojio, a zatim čvrsto odlučio: ne samo da ću zaigrati u kolu do Samke već ću je pitati da se zabavljamo i, ako nije zauzeta, da je otpratim kući. Jedva je dočekala takvo što. Odmah je radosno pristala – i da igram do nje, a nakon kola i da je pratim kući. Samku sam poznavao od ranije, istina onako, površno. Ne u tančine kao Aminu, he, he. Poslije samo dva sahata ašikovanja, stekao sam o njoj kompletniju predodžbu. Uvjerio sam se da je ona pametna i vrlo karakterna cura, možda baš kakva bi meni trebala kao žena. Pod uslovom da sam zagrijan za ženidbu. A ja nisam, i bolje da džaba ne zavitlavam curu, kako se ne bi uzalud nadala. Samo iz tog razloga počeo sam je ubuduće izbjegavati, što se Ismetu nije sviđalo, jer je imao ozbiljne namjere s Habibom. Imao je neskrivenu želju da budemo dobre badže, baš kao što smo i dobri prijatelji. Bilo mi je iskreno žao, ali nam se planovi u pogledu ženidbe nisu poklapali, barem u dogledno vrijeme.

Dok je moj otac ležao na postelji, teško bolestan, skoro nepokretan, iz Italije je gruhnula i sve nas ukućane skoro zgromila neprihvatljiva vijest: u Italiji poginuo Ibrahim! Vijest je stigla brzojavom iz Milana, a poslao ju je nekakav Junuz, rodom, kako je rekao, od Visokog. Još je javljao da se Ibrahim spanđao s 'crvenima', talijanskim komunistima, zatim se nešto zamjerio fašistima, koji su ga u jednoj uličnoj

tuči usmrtili. Junuz je također javljao da Ibrahim, osim njega, Junuza, nije imao nikog bliskog, ko bi preuzeo tijelo i dostojanstveno ga sahranio. 'Zato sam to učinio ja', haberio je dalje Junuz. 'Sahranio sam ga u jednom milanskom groblju za strance, a njegov mezar sam obilježio. Ako kad budem navratio u Bosnu, svratit ću do vas, kako bih vas obavijestio o nekim manje bitnim detaljima.' Iz naše porodice niko nije bio priličan da bi otišao u Italiju i provjerio šta se to stvarno desilo Ibrahimu. Majka je gotovo danonoćno plakala, a otac bi od duševnog bola povremeno gubio svijest. Kad sam, idući na posao, o Ibrahimovoj pogibiji ispričao Jovi, on je izrazio duboko žaljenje i izjavio mi saučešće. Iste večeri, dok smo se vraćali s posla, iskazao je želju da sa mnom pođe u posjetu i na kahar mojoj porodici. Moji roditelji su mu se obradovali, koliko je to bilo moguće u takvoj situaciji. Gost je ostao sa mnom na večeri i nakon kraćeg razgovora pošao je kući. Sljedećeg jutra dok smo špartajući na posao kupili nogavicama s trave rosu, Jovo reče:

– Slušaj, pobratime! Na nekoliko zadnjih sastanaka naše četničke organizacije raspravljali smo i o prijemu novih članova. Ja sam im izrazio i tvoj pristanak da budeš naš član. Objasnio sam im i zašto i naveo tvoje pozitivne osobine. Niko nije imao ništa protiv, makar što nisi pravoslavne vjere. Ja sam garantovao za te i uskoro će biti upriličen svečani prijem novih članova, o čemu ćeš biti na vrijeme obaviješten. Neki istaknuti četnici imali su zadatak da istim povodom obave razgovor s druga dva muslimana, katolikom i tri pravoslavca, koji nisu naši članovi. Svi su dali pristanak izuzev Jose, koji se od tog dana više ne pojavljuje na poslu. To upućuje na zaključak da je on, jedini, izrod našeg roda i da je skoro sigurno pristaša crvenih skotova. Ali, nebitno. Imat će se kad i kajati.

– Kako, otprilike, izgleda taj svečani prijem novih članova? – upitao sam.

– Ma, to ti je ustaljena ceremonija kod prijema novih članova. Poljubiš krst i kamu, staviš ruku na Bibliju i ponavljaš za vojvodom riječi zakletve, eto, da ćeš vjerno služiti Kralju i otadžbini pa za njih, akoli ustreba, i život dati. Po završetku slijede čestitanja te jelo i piće.

Od tog razgovora prošla su svega četiri dana, a moj otac je preselio na onaj, kažu bolji, svijet. Nije mogao preboljeti sinovljevu smrt. Zapravo, bratova smrt je bila onaj jezičak na vagi, koji je pretegnuo u korist smrti a ne života. Teško sam podnio i bratovu, a sad tako ubrzo i očevu smrt... Baš su me psihički poljuljale onako, iz temelja. Mislio sam da ću svisnuti ili poludjeti. No, nijedan čovjek nije svjestan svojih rezervnih snaga i koliko patnje može podnijeti u kritičnim trenucima života. Oca sam doista i volio i cijenio i poštovao. Sve je u životu činio i trpio za svoju porodicu. Sve, ali što je u granicama moralnosti, a preko tih granica ne bi prelazio – ni po koju cijenu. Zmijski otrov ga je načeo i poljuljao, a Ibrahimova smrt ga je dotukla. Ja nikad tako aktivno i ozbiljno nisam razmišljao o smislu, ili besmislu, svejedno, života kao tog četvrtka, dok sam sjedio pored očeve postelje i gledao njegovo ukočeno, potamnjelo, beživotno lice. To lice doskora je bilo lice mog oca. Sad više nije. Sad ono nije moj otac već prazna ljuštura, niko i ništa. A razlika između prazne ljušture i mog oca je ogromna. Razlika je u tom što ta beznačajna i bezvrijedna ljuštura, ili sjenka ili iluzija, nema nikakvu dušu. Moj otac je imao – dušu! Itekakvu dušu – ljudsku, široku i toplu. Značio mi je mnogo u životu. Beskrajno mnogo. On me hranio i od zla branio, kad to nisam mogao sam. Kad sam i sam počeo gorku koru

kruha zarađivati kog begova Džonlića i o sebi se skrbiti, otac mi je bio svaka druga podrška. On me uvijek od dušmana branio, a kad god je trebalo i savjetima hranio. 'Čovjek na ovom svijetu nema više tako dobronamjernih i tako iskrenih prijatelja kakvi su roditelji' – razmišljao sam, ostavši sam i opraštajući se Fatihom od oca, nakon dženaze. Dženaza je bila veoma posjećena jer je moj otac bio poznat kao skroman i povučen čovjek, koji se bez velike potrebe nije htio ni s kim zamjeriti. Kadri-beg, naravno, nije prisustvovao dženazi. Ta šta bi on baliji na dženazi? Njegova uzrečica u sličnim situacijama bila je: 'Jedan balija manje-više!' Jadan ne bio, neće da zna da bi bez balija kulučara, balija kmetova, balija sluga i nadničara bio niko i ništa. Ko bi mu sve poslove sređivao da nema balija? Zar bi se ajani toliko obogatili i uzdigli – da nije bilo vijekovnog bezdušnog izrabljivanja balija-robova? Oni to, naravno, nikad neće shvatiti, jer jednostavno ne žele da shvate. Jer im shvatanje ne ide u prilog.

8. POGLAVLJE

Tri dana nisam išao na posao u šumariju. Ta tri dana sam se navikavao na život bez oca. Dok je bio živ, odlučivao je o svemu, i brinuo je o svemu. Odsad će staranje o majci i mlađem bratu pasti isključivo meni u obavezu, ili, kako se to kaže: past će mi sljeme na tjeme. Dosad mi je izreka djelovala samo kao fraza. Odsad ću u praksi spoznati šta ona i bukvalno znači. Zato sam četvrtog dana nakon dženaze krenuo na posao odlučniji i hrabriji nego ikad da se uhvatim ukoštac sa svim, pa i najvećim i najneizvjesnijim, životnim problemima, aždahama. Njih je uistinu mnogo. Jedan se

izdvaja kao najveći, najneizvjesniji i najstrašniji. Rat! Sedmoglava aždaha! O ratu svijet priča sve glasnije. O njemu sve češće govore i mala djeca. Rat je već naša izvjesnost i naša prokleta neminovnost. Rat je na Balkanu već počeo. Tog dana me Jovo obavijestio da je moj prijem u četnike za tri dana. Svi koji ćemo biti primljeni trebamo ostati u zgradi šumarije radi svečane ceremonije povodom našeg prijema. U jednom trenutku ostali smo nasamo ja, Avdo i Vahid. Osvrćući se bojažljivo oko sebe, Avdo me upita:

– Hoćeš li se ti, Naile, za tri dana učlaniti u četnički pokret?

– Hm, pa trebalo bi. Obećali smo – odgovorio sam nakon što sam kratko razmislio.

– Znaš li ti ko su četnici? Znaš li ti, bolan ne bio, da su oni kroz istoriju u više navrata progonili, pljačkali i ubijali naš narod? Ja neću u četnike. Ni za živu glavu!...

– Ni ja – složi se s njim Vahid. – Dominik se, također, izjasnio da neće. Eto ga danas nema ni na posao. Sva je prilika da više neće ni dolaziti. Jugoslavija je potpisala nekakav pakt s Hitlerovom Njemačkom. Tim povodom, kažu, da se u Beogradu dešava velika pobuna protiv Pakta i takve vlasti.

– Ah, ja to ništa nisam znao. Pa ako nećete vi, onda...

Nisam dovršio rečenicu jer nam je prišlo nekoliko pravoslavaca s konjima kako bismo im prikačili sljedeći balvan za štrafanje. Tako je razgovor između mene, Avde i Vahida ostao zauvijek nedovršen. Vraćajući se kući s Jovom, stalno sam razmišljao o onome što sam čuo od dvojice muslimana. Ja o politici i istoriji, pa tako ni o četnicima, nisam znao skoro, pa ništa. Sad su mi Avdo i Vahid pravo otvorili oči. Da od njih nisam saznao ponešto o četnicima,

vjerovatno bih se učlanio u četnički pokret i Bog zna kakva bi bila moja dalja sudbina. Kad samo dan prije našeg prijema ni njih dvojica nisu prispjela na cjelodnevno riljanje u šumariji, dugo sam razmišljao da li da i ja doprtljam na dan našeg prijema u četnički pokret. Tim prije, što sam primijetio da me moje kolege, pravoslavci, malo čudno, rekao bih zrikavo pogledavaju, između sebe se nešto sašaptavaju, klimaju bradatim i čupavim glavama, a jedan je i zaškrgutao zubima. A ja sam čvrsto vjerovao – dok je tu Jove, mog anđela zaštitnika, da mi se ne može ništa loše dogoditi. Kad smo se vraćali s posla kući, moj pobratim reče:

– Dominik, Joso, Va'id i Avdo 'aman više ne dolaze na posao. Neće, asli, s nama u našu junačku, rodoljubnu organizaciju. Pičke izdajničke. Da ih negdje sretnem, ne bi im se dobro pisalo. A ti, pobratime, ti ćeš sutra svakako doći? Ti nas nipošto nećeš izdati, zar ne?

Samo sam potvrdno klimnuo glavom i nisam prometnuo ni crne ni bijele. Jer da je moj pobratim znao kakvu sam neopozivu odluku donio u vezi s tim, sigurno se ni meni ne bi dobro pisalo, i to odmah tu, na licu mjesta. Kod njegove kuće rastali smo se uobičajeno. Trudio sam se da mu ne dam ni trun prostora za sumnju u moju iskrenost. Te noći ja sam sanjao moj ceremonijalni prijem u Ravnogorski četnički pokret i ujutro džonjao barem dva sahata duže negoli je uobičajeno kad odlazim šljakati.

Poslije skromnog doručka odlučio sam krpiti ogradu oko dvorišta, kako krupnija stoka ne bi ulazila u dvorište i tu nam pravila ugledno društvo te činila razne nestašluke. Znao sam da tu imam lagahne šljake barem tri dana. Trećeg dana bili smo upravo za ručkom kad hrupi begov telal i saopći da me beg nešto poziva sebi.

– Dobro, Sakibe, prenesi tvom gospodaru da sam primio k znanju – kažem i ne htjednem otići. Sjetim se njegovih riječi tek što sam se bio uposlio u Destilaciji drveta: 'Hoćeš, hoćeš, kad dobro izgladniš... Molit ćeš me na koljenima da se vratiš!'... Iako mi je posao bio prijeko potreban, iz mene je progovorio inat: 'E, vidjet ćemo, beže, ko će koga moliti na koljenima!'

Negdje predvečer putem pored moje kuće pomoli se demon-beg na svom Vrancu. Vraćao se svakako iz svoje njive zvane Trešnja, veličine od osamdesetak duluma. Malo sam se začudio. Znam da se češće vraćao drugim putem i bilo bi mu znatno bliže. Zatim sam se dosjetio. Ovuda je prolazio kako bi mene vidio i sa mnom o nečemu porazgovarao. Nalagao sam granje između kolja i pretvarao se da ga ne primjećujem.

– Ti, Naile, ne htjede doći na razgovor kad sam te zvao oko podneva?!

– Jah, beže, ne htjedoh!

– Može li se znati: zašto?

– Može, može, beže, kako da ne može. Ti si ispljunuo da ću te moliti na koljenima za posao, kad dobro izgladnim. Dakle, niti sam još izgladnio, niti ću te ikad moliti, pogotovo ne na koljenima.

– Ma, hajde, bolan, ti postao uvredljiv kao kakva usidjelica. Moj Vranac plače za tobom jer ga niko nije njegovao tako kao ti. I njive moje plaču pod zapuštenom živicom. Idi, pobogu, krči to. Plaćat ću te dvaput više nego dosad.

Šutio sam i kao malo dvoumio. Ustvari, samo sam tvrdio pazar jer mi je do bilo kakvog posla itekako stalo. Dok sam tako kobajagi dvojio, beg nanova prozbori:

– Eto, dat ću ti odmah danas i vreću kukuruznog brašna pa nosi materi. Dat ću ti i nešto para pa mi odrađuj, posla ima do guše...

Vidim, došla maca na vratanca, stalo mu je do mene. Haman nema dovoljno radne snage, i ja pristanem. Tako ponovo postanem begov najamni radnik i sluga. Ko će ako nećemo mi, balije? No, Kadri-demonu nikad nisam vjerovao, jer sam se bezbroj puta uvjerio da je bezdušan. Zato odmah pođem s njim po vreću kukuruze i koju dnevnicu predujma. Time sam obradovao majku i Nazifa i ujedno dokazao kako se u toj džungli života znam žilavo i beskompromisno boriti za svoju porodicu.

Već sutradan sam se ponovo obreo na begovom imanju. Prvi zadatak mi je bio da dotjeram Vranca, tako da se sija. Sve vrijeme dok sam glancao begovog ljubimca, niti sam obraćao pažnju na begove čankolizave čuvare, a niti oni na me. Toliko su bili samozatajni da sam bio pomislio kako ih i nema, kako ih je, možda, beg otpustio, ili im se sjeme zametnulo, što bih ja najviše želio. Ali, bili su tu. Sva je prilika da im je gazda skrenuo pažnju da mi što manje izlaze pred oči. Tako je i bilo. Onda nešto razmišljam kakva li su jebena sorta ljudi ti stražari. Najpribližnije mi liče na pse. Možeš ih naučiti, dresirati na sve. Tako se psi dresiraju. Narediš mu da nešto uradi. Ako ne uradi, nema nagrade, ili čak mu slijedi kazna. Tek kad uradi kako treba, slijedi mu nagrada. Kost, recimo. Što bolje obavi posao, to bolja nagrada. Uz kosku malo i mesa. I obrnuto. Tako je isto i sa ovim begovim psima-stražarima. Sad da im beg naredi da nekog ubiju, u prvom trenutku možda bi se malo i dvoumili. A ako bi im ponudio dobru nagradu, oni bi pristali, bez ikakvih problema. Pritom bi isključili sve drugo: i svijest,

i savjest, i odgoj, i samopoštovanje, sve. Ostao bi samo nagon sebičnosti. Kost s mnogo mesa. Ili čak meso bez kosti. Ostao bi najgori ljudski instinkt. Uništiti bi se mogao samo na jedan način – zabraniti ljudima da imaju bilo šta od privatne svojine.

Tog dana begov sluga koji se brine samo o mnogobrojnim kerovima ispričao mi kakav cirkus se desio u begovoj jazbini, zvanoj čardak, na dan njegove svadbe. Kaže, svjetina se prilično rasula. Ostali najviše ugledni i probrani gosti. Za njih se pripremala specijalna hrana pa specijalna pića, a bila i specijalna muzika. Riječju, sve samo odabrano za gospodu. Onda ti se naloče begov zet, Muradin muž, i počne dizati larmu. Skoči hanuma Murada da svog kera umiruje. On ti nju šamarom, dvaput. Usto joj opsuje begovsku majku. Htio ju je još degenečiti. Kad to vidi i čuje Kadri-beg, odmah đipi na noge lagahne pa za lovačku pušku, koja mu je u radnoj sobi visila o zidu, i o zlu snovala, uvijek na dohvat ruke. Naš ti Hakim, koji je poticao iz ugledne gradske familije, ali nije bio begovskog porijekla, onako u čarapama, sav raspojasan, u ljetnoj košulji i nekakvim gaćama dokoljenkama, ugleda otvoren prozor pa pravo na prozor. Beg za njim, a on đipi kroz prozor u bašču. Beg za njim ispali koji metak, ali daj ti ulovi vraga u mraku. Kad se oluja smirila, onda hanuma Murada obisne se bratu oko vrata i stane ga moliti da oprosti zetu pasjaluke. Kako nisu još riješili pitanje naslijeđa, a Kadri-beg bio bacio oko na masnije komade očevog naslijeđa, to odluči da sve zetu velikodušno oprosti. Sestra ga popadne grliti i ljubiti, razumije se, od dragosti. Potom brže-bolje odnese svome Hakimu u voćnjak njegove prnje, dok se nije smrznuo naskroz. Hakimaga se vrati i ponovo nastave jesti, piti i veseliti se, kao da ništa nije ni bilo.

Sljedećih dana krčio sam ogradu u Trešnji. Vrijeme lijepo, sunčano. Početak aprila, mir i tišina, samo ptice pjevaju i cvrkuću po živicama. Uživao sam u tom prirodnom raju i rahatluku. Par sahati poslije mog dolaska počeše pristizati orači. Jedna po jedna i deset zaprega, što konjskih što volovskih. Nije ni čudo, s obzirom na toliku dulumažu. Ali, šta se to tamo dešava? Orači galame, udaraju se rukama po stegnima, neki čak glasno plaču, ludilo. Pomislim: 'Potukli se, ili je nekom od njih stradao neko od familije.' Uputim se k njima, a dijelilo nas je stotinjak metara razdaljine. Prilazeći im tako, sve više razaznajem jednu riječ, koja je najčešća. Rat! Da, dobro sam čuo, ta riječ zlokobno i jezivo je iskakala iz njihovih grla, parala i moje uši i moj mozak, i moje srce, sva nekako crvena kao krv lebdjela je i vihorila zrakom svud ponad Trešnje, a zatim bi odlepršala neznano kud, možda i na kraj svijeta. Od te riječi, sa samo tri glasa, noge su umrle poda mnom. Izdale su me i ja sam se jedva nekako doklatio do njih. Odmah sam se svalio na malo slame koja se tu nalazila. Slušao sam ljude oko sebe i tako shvatio da je Njemačka objavila rat Jugoslaviji, a zatim bombardovala Beograd. Također da njemačke trupe i trupe zemalja njenih saveznica nadiru u Jugoslaviju sa svih strana. Kad su se izjadikovali i najzad malo primirili, i ja sam konačno došao do riječi. Osjećao sam ogroman strah. A da bih umirio i njih i sebe, rekao sam, stišanim glasom:

– Ljudi, ne stvarajte nepotrebno među narodom strah i paniku. Sve je to još daleko od nas. Države se uvijek mogu dogovoriti pa da rata i ne bude. Ako stigne, i kad stigne, i do nas, tad ćemo gledati šta nam je činiti.

– Mladiću, pametno zboriš, tako mi Boga! – podrža me u namjeri starina Ramo. – Čiji ti ono bi, zdravlja ti? Eto,

oprosti mi, dijete. Ostarjelo se pa i omatuhilo se, šta ćeš de, ko insan kleti...

– Ja sam Salihov. Saliha Nunića.

–Ahaha... Je l' to onog što mu je nekidan bila dženaza?

– Ja, ja, upravo tog – potvrdim, uzmem svoj alat i nastavim započeti posao. Vidim, i orači se smirili, okuražili pa i oni stanu bacati prve brazde. Kad mi se učinilo da sam smirio begove orače, postane mi jasno da, haman, jedino nisam smirio sebe. Kako da se i smirim? Počinje rat! Rat, najbezumnije polje ljudske djelatnosti. Ljudima sam rekao da možda i neće doći do nas, a sam u tu mogućnost ne vjerujem. Rat je neka vrsta stihije, kao požar, kao poplava, zemljotres ili vulkan, i kad jednom krene, teško ga je više obuzdati. To je ljudska katastrofa, najširih razmjera, ja bih čak rekao kijamet prije Kijameta. Za koji dan, ili heftu, sigurno će i kod nas osvanuti. I ja bih morao razmisliti šta mi je činiti u takvim životnim okolnostima. Uznemiren sam i ustrašen. Moja porodična situacija je dodatno usložnjena i otežana zato što imam dvije osobe koje ovise o meni. Ko će majku i Nazifa hraniti i od zla braniti, akoli neću ja? Mene lahko mogu pozvati u vojsku, na branik otadžbine. Kao punoljetan i vojno sposoban i sam bih se trebao prijaviti i stati na branik svoje zemlje. Onda pomislim kako nikad nije kasno izgubiti glavu. Zato, Naile, ne hiti! Ohani! I pamet u glavu! Rat se može uzlopečiti, potrajati dugo, a onda ni tebe sigurno neće zaobići. Pa mi nešto naumpade moj pobratim Jovo. Gdje li je on sad sa svojim četnicima? Kakvu li je prijetnju meni izrekao, što nisam pristupio četnicima, ako li se ikad ponovo sučelimo? No, on je sad svakako prezauzet, da bi imao kad i na me misliti.

9. POGLAVLJE

Još tri dana krčio sam u begovoj Trešnji plaho zapuštenu živicu. Društvo mi činili begovi orači, ptice po živicama, fazani, najljepše ptice u cijelim Poljima, koje ja odavna već nazivam prinčevima Polja, te zečevi, vjeverice, lasice i druga krasna a bezazlena stvorenja. 'Jedina stvorenja koja po svijetu siju nered, smutnju, mržnju, strah i zlo jesu ona dvonožna stvorenja, zvana ljudi' – mislio sam, razrahativši dušu još ta tri dana u ogromnoj begovoj njivi. Znao sam da poslije završenog posla moram među ljude, u taj divlji zvjerinjak, u kojem njegovi članovi imaju samo jednu, najpreču, želju – da jedni druge potamane, istrijebe, do posljednjeg. Opravdanja za tu gnusnu želju uvijek će lahko naći, napretek. A ja ću morati misliti na rat, na staru majku i nejačkog brata, na bega i njegov zulum, na njegove tjelohranitelje, na sretanja s lijepom Samkom, možda i s Aminom, i Samkinim uzaludnim nadanjima u skoru sreću sa mnom, i na mnoštvo drugih briga i obaveza. Morat ću se pitati, kao i bezbroj puta dosad: zašto sam rođen? Ili ako sam stvoren: zašto sam stvoren? Ima li moj život, zbilja, ikoju drugu, višu, meni nepoznatu svrhu? Ako ima, onda je to uredu, viša sila. Ako nema, ako to zavisi isključivo od mene, e, onda je on potpuni promašaj. Da su me pitali bih li se rodio, rekao bih da ne bih. Da li želim ovakav život kakav živim, rekao bih da ne želim. Dakle, svoj život smatram potpunom besmislicom. Neka drugi misle drugačije. Neka me osuđuju zbog takvog mišljenja, neka mi se smiju. Oni imaju pravo da o svojim životima misle šta im je drago, ali ja o svome mislim tako, i oko tog uopće nemam dvojbe. Niti ću je ikad imati. Ma zamislimo samo mogućnost da na jednom mjestu sakupimo sve radosne i sve žalosne trenutke

u svom životu, pa da ih izvagamo na kakvoj vagi. Kojih bi bilo više? Zar samo za šačicu radosti da čitav ostatak života provedemo u patnji, strahu, trpljenju, mukama i boli? Znam, mnogi bi pristali na to. Jer mnogi mogu uživati i u patnji, čak i u boli. Ali ja, ja ne bih pristao na to, nipošto, ni po koju cijenu. Ne bih, ako ne bih morao. Kao što sad moram.

– U vrtu ima mnogo posla – rekao mi je jutros beg. – Pomagat ćeš Galibu dok ga svega ne dotjerate da bude uredu, ma cakum-pakum. Čim to završite, priključite se ostalim radnicima koji siju povrće i okopavaju voćke u voćnjacima.

Bio sam zadovoljan što ću šljakati u cvijetnjaku, povrtnjaku i voćnjaku. Mnogo sam volio biljke i neizmjerno sam uživao trudeći se oko njih. I jezik im razumijem. Samo što je njihov jezik nemušt, ali svejedno, ja ga ipak razumijem. U njihovom društvu mi je najljepše. Zato što one prijateljima za malo pažnje i ljubavi uzvraćaju hiljadostruko. Dakle, barem narednih mjesec dana blagoradit ću poslove koje volim. Galib je dobar i zanimljiv starčić. Dobar, jer je iznimno pošten i moralan, iskreni vjernik. Zanimljiv, jer je živuća enciklopedija praktičnog znanja i iskustva o njegovanju biljaka. Nekad je to znanje pomalo iskrivljeno pa i pogrešno, što on ni u kom slučaju nije želio priznati, a kamoli korigovati. S te strane izgledao je pomalo ters, zadrt i, uglavnom, sve je moralo biti po njegovoj zamisli. Mada su mu metode u radu često bivale staromodne, dobrano prevaziđene, puštao sam da sve bude po njegovoj volji, kako s njim ne bih ulazio u nepotrebne žustre rasprave. Naše metode su se sukobljavale, ili čak isključivale ponekad jedna drugu, naprimjer, kad je riječ o mjestu šišanja ruža, o mjestu sijanja ili zakopavanja pojedinih vrsta cvjetova, o načinu kalemljenja voćaka ili o načinu njihovog potkresavanja i

slično. Iako sam nastojao da mu prenesem i svoje mišljenje, kako je nešto korisnije, lakše, brže, prihvatljivije, ubrzo bih odustajao pred njegovom konzervativnošću i tvrdoglavošću. Sjetio sam se one narodne krilatice: Veži konja gdje beg kaže, pa makar i krepao! Tako je i bivalo u najvećem broju slučajeva. Zbog te moje popustljivosti i sabura, sa starim baščovanom Galibom uglavnom nisam imao većih problema. Naš odnos bio je u granicama tolerancije i uvažavanja. Neke stvari sam od njega i naučio, a čuo sam i mnogo zanimljivosti iz njegovog privatnog života. Naročito iz njegovog djetinjstva i momačkog doba. Osobito mi je upečatljivo sjećanje na njegovo kazivanje o tome kako se triput ženio i kako se s trećom ženom pet puta rastajao da bi je svaki put ponovo sebi vraćao. 'To je takav vrag pa niti možeš s njom niti bez nje. Ima jezičinu da joj nijedna zmija nije ravna i hoće da starješi svima u svojoj okolini. Ja sam u tome plaho mučan pa smo se oko tog najviše gložili, katkad pobili i kratkotrajno mrzili. S druge strane, ima takvih karakternih osobina zbog kojih nisam mogao život ni zamisliti bez nje. Naime, bila je toliko vatrena u ljubavi, i u postelji, razumije se, da mi je život s njom tada ličio na život s dženetskom hurijom. Usto je snažna, snažnija od mnogih muškaraca, i valjana, da mi je ravnopravno pomagala u mnogim teškim, fizičkim poslovima. Pored svega rečenog djecu nam je podizala, a kuća nije na zemlji već na njoj. Ono ima izreka da su tri ćoška kuće na ženi, a samo jedan na zemlji. Za nju bih mogao reći da je pet ćoškova kuće na njoj, i nijedan na zemlji. Pored svega toga, mogu slobodno reći da sam sretan što je imam i da je ne bih mijenjao ni za jednu drugu.'

Jednog dana dok sam s Galibom radove u bašči već privodio kraju i kad sam se pitao kakav posao će mi sad Kadri-

beg staviti u zadatak, Galib reče kako je čuo da su Nijemci umarširali u Zagreb, da se Jugoslavija kao jedinstvena država raspala poput truhle jabuke kad tresne na zemlju i da je nastala nekakva Nezavisna Država Hrvatska, koja je pod svoje šape stavila i najveći dio Bosne. Također je rekao da su ljudi u Bosni uplašeni, gotovo izluđeni, a naročito naš muslimanski narod. Na sve strane se čuje kako se formiraju razne vojske, s čudnim nazivima i oznakama na uniformama. 'Teško se nama!', rekao je na kraju. I: 'Neka nam je dragi Allah u pomoći!' Pomislio sam kako je odsad ljudska koža najjeftinija i kako će od svega biti najvažnije, ali i najteže, sačuvati vlastitu glavu na ramenima. Dok sam plovio u tim mislima, pjevljiv, milozvučan glasić pitao me kako posao napreduje i jesam li se plaho umorio. Malo pažljivije upiljim se u djevojku i u njoj prepoznam Samku. S drugim ženama i djevojkama zakopavala je krompir na velikom krompirišću. Smiješila mi se i željno me gledala, kao pčelica cvjetne latice; a ja sam joj kratko odgovarao da posao napreduje i da nisam mnogo umoran. U sebi sam pak pomislio kako se naša ljubav nije mogla roditi u lošijem vaktu-nevaktu i u gorem zemanu. Naravno, malo sam se šegačio sam sa sobom, ali bukvalno tako i jeste bilo. Aminu nisam viđao, a i gdje bi s tolikim brdom od stomaka? Uostalom, nisam li je prekrižio na listi svojih momačkih želja, pa zbog čega bih onda razmišljajući o njoj zamarao svoj genijalni mozak? He, he, a i jest vala baš genijalan kad nije mogao ništa bolje smisliti već da budem mladog bega hizmećar. Kadri-bega dugo nije bilo u čardaku. Orao je očito negdje bio odletio. Kad bi doletio, rijetko bi se zadržavao u svome gnijezdu. Učestalo bi odlijetao i dolijetao. Sluge i najamnike uopće nije nadgledao. Stalno bi negdje žurio, srljao, bio u letu. Dok je mlada gospodarica Širaza doista bila ugodna i mila osoba.

U svemu dobrodušna, pa i u razgovoru sa svojim slugama. Za nju smo odranije čuli da je plemenita, a sad, kad smo je bolje upoznali, vidjeli smo da je po dobroti prevazišla sva naša očekivanja.

Bio je zadnji dan mog baščovanluka pa sam, prilično znatiželjno, mozgao za kojim poslom će me sutradan okrenuti mladi gospodar. Galib ostaje tu gdje i jeste, a to znači da se za određeno vrijeme rastajemo. Bio sam pomalo tužan zbog tog, a to isto sam primijetio i na njemu. Ta, nije to šala. Čovjek se navikne na kakvu alatku, ako je duže koristi, ili na hajvana, a kamoli neće na dobra insana, ako s njim duže vrijeme obavlja iste poslove. Tako sam razmišljao dok sam za ručak srkao posnu krompirovu čorbu. Nisam bio svu ni posrkao kad u avliju kao furija uletje na svom Vrancu Kadri-beg, znojan i zadihan, ali i vidno uznemiren. Nabrojao je moje i još nekoliko imena mladih Kalešićana te je rekao da ostanemo za stolom jer da s nama ima nešto važno popričati. Bili smo iznenađeni i znatiželjni, ali ne ustrašeni ili uznemireni jer nismo znali o čemu se radi.

– Slušajte, momci – počeo je odmah, nimalo ne okolišajući – želim s vama nakratko porazgovarati o sigurnosnoj situaciji u Kalešiću pa i šire. Svakako znate da je rat već uveliko otpočeo i na ovim našim balkanskim prostorima. Razne vojske su u fazi formiranja. Neke su u tome daleko odmakle. Imam pouzdan podatak da u Džorgiće često navraćaju četnici po brojnosti jedne do dvije čete. Četničke četovođe su Jovo i brat mu Božidar Džorgić. Oni možda nešto gadno spremaju, a mi više nemamo šta čekati već se moramo na vrijeme pripremati i sami zaštititi, bude li zatrebalo. Stoga sam odlučio da osnujem seosku stražu, kojom bih zapovijedao ja lično. Straža bi bila sastavljena

od vas, seoskih momaka, na dobrovoljnoj osnovi. Oružje, municiju, hranu i drugu potrebnu opremu osiguravao bih nam ja. Također bih se pobrinuo i za nezbrinute članove vaših porodica. Oni koji ne pristaju, od ovoga časa mogu biti slobodni. Od danas je najvažniji posao odbrana naših sela od mogućih neprijatelja. Imate li šta pitati?

Svi bi nešto pitali, zanovijetali, a beg bi im strpljivo odgovarao. Čim više nije bilo pitanja, beg ponovo progovori:

– Svi koji žele u Seosku stražu treba da se potpišu ili prst zamočen u mastilo pritisnu u ovu debelu svesku. Zatim idite kućama, danas se odmorite, a sutra ale-zora da ste na zbornom mjestu. Zborno mjesto, dok drugačije ne odredim, bit će ovdje, ispred mog čardaka.

Malo smo se zgledali, a zatim bez riječi ustajali, i sve do ijedan, prilazili mladom begu i u njegov defter stavljali svoje potpise ili otiske prstiju. Poslije toga odmah smo, zbunjeni i pokunjeni, lijeno odlazili svojim kućama. Prije odlaska beg nam je izmirio sva dugovanja za našu službu kod njega.

Rat je takvo pasije vrijeme kad se crna sudbina s nama poigrava i kad nam je svake minute glava u torbi. Tako, umjesto da ujutro idem do begove kuće i postanem oružani član Seoske straže, desilo mi se nešto posve drugo, ni u snu očekivano. Rano ujutro, prije svanuća, nekakav zloguki crni gavran snažno je zalupao na naša vrata. Dok sam se probudio i ustao iz postelje, majka je već otvorila. Bila je vidno ustrašena i jedva je prošaptala:

– Sine Naile, traži te nekakva vojska.

Bio sam jako iznenađen i zabrinut dok sam se oblačio i otvarao ulazna vrata. Pomislio sam da su možda po mene došli Jovini četnici. Takva su zla vremena. Početak rata. Razne vojske u formiranju pa se otimaju za nove članove,

za topovsku hranu. A zna se: ko prije djevojci, njegova djevojka. Pred vratima je stajao jedan civil i jedan đavo, u liku oficira. Nisam znao šta je po činu, jer se u to nisam razumio. Pri blijedoj svjetlosti gasne lampe na kapi mu bljeskala limena oznaka sa slovom 'U'. Iza njih u polumraku nazirala su se još tri vojnika s puškama na ramenima. Prvi zagrakta civil u sivom odijelu i s fesom na glavi:

– Ja sam prvi posilni, ili prvi saradnik, Ademage Mešića. Ovaj oficir je poslat od ustaške vojske. Ima zadatak da po Ademaginoj preporuci i odobrenju mobiliše što više muslimana iz Bosne u hrvatsku regularnu vojsku, domobrane. Vjerovatno ti je poznato da se Jugoslavija raspala, i tako je nastala nova država na ovim prostorima. Zove se Nezavisna Država Hrvatska. Sad je i Bosna u njenom sastavu. Tebi je ime Nail, Nail Nunić. Naile, od ovog časa si mobiliziran u domobrane. Imaš deset minuta da se spremiš i pođeš s nama. Oprosti se s ukućanima jer nam nije poznato kad bi se ponovo mogao vratiti kući.

Bio sam zapanjen i sasvim zabezeknut onim što sam čuo. Staklenim nogama vratio sam se u kuću. Majka je čula zapovijed Ademaginog posilnog i već je bila gruhnula u plač. Nabrzinu sam potrpao najpotrebnije stvari u očev stari vojnički ranac, izgrlio i izljubio majku, dok Nazifa nismo htjeli buditi. Zatim sam pošao s hrvatskom vojskom neznano kud. Nisam ništa pokušavao, niti šta zapitkivati, a još manje buniti se. Na um mi je pala narodna izreka: Bog silu ne voli, sila Boga ne moli! To mi je bilo dovoljno da samo slušam i izvršavam naređenja pretpostavljenih, bez ijedne riječi. Išli smo od kuće do kuće, a Ademagin posilni i ustaški oficir su prikupljali sve nove i nove regrute. Kad smo stigli do kuće Agana Mulije i kad je Ademagin posilni

Aganu sve objasnio, on nije htio s nama da pođe. Onda su ušli vojnici i pokušali nasilu za ruke da povedu mladića. On se čvrsto uhvatio rukama za okvir ulaznih vrata i nije se dao od njih odlijepiti. Neodoljivo me podsjećao na junca Šaronju. Prodao ga otac mesaru Taibu, a on zavro sa sve četiri noge i nije se dao izvesti iz štale. Morali su ga iznijeti. Ustaški je oficir morao izvaditi pištolj iz futrole i repetirati ga, kako bi uplašio Agana i natjerao ga u hrvatsku vojsku. Aganu su plačući priskočili roditelji i zaklonili ga svojim tijelima. Intervenisao je Ademagin posilni govoreći Aganu da mu je bolje da pođe kako mu zbog njegovog neposluha ne bi stradali roditelji. Tad je on malo popustio, izišao na avliju, a zatim se ponovo počeo joguniti i opirati. Istog časa na njega su navalili vojnici, tukući ga i tjerajući kundacima i cokulama. Na kraju su mu ruke sputali njegovim kaišem iz pantalona, a zatim, tukući ga i psujući mu roditelje, poveli ga na sabirno mjesto. 'Kao našeg Šaronju na klanicu', ne mogu a da ne pomislim. Druge grupe oficira i vojnika mobilizirale su mladiće iz drugih sela i dovodile ih na sabirno mjesto, na sličan način kao i Agana, a kamo su vodili i nas iz Kalešića. Ono se nalazilo pored Željezničke stanice, gdje je pristajao „ćiro“, voz uskotračnog kolosijeka. Tu su nas u zasjedi vrebali jedan vojni i dva stara civilna kamiona s ceradama. Čim su prikupili, više silom nego milom, sve željene regrute, ukrcali su nas u kamione, kao stoku, spustili sve cerade i krenuli s nama na nepoznatu lokaciju. Vozili smo se u mraku i u tišini, kao da smo u grobu, a s nama su se nalazila i dva naoružana anđela-čuvara, s nekakvom šahovnicom na kapama. Rekli su nam da nisu ustaše već nekakvi domobrani, i da ćemo to i mi uskoro postati. 'Đavo vas odnio!', pomislio sam. 'Kamo sreća da za vas nikad ni čuo nisam!' Dan je bio vedar i topao. Mi, topovsko meso, bili smo toliko natiskani da smo

sami sebi sličili na sardine u konzervi. U kamionu je postalo pakleno: zagušljivo i vruće, gotovo da se pogušimo. Regruti su se stali komešati, pa sve glasnije negodovati. Kad je to prešlo u viku i prijetnje stražarima, oni su se, valjda, uplašili moguće pobune i podigli su zadnju ceradu kamiona. Tad nam je konačno svanulo, jer smo se mogli nadisati svježeg zraka do mile volje, kako ne bismo pocrkali nalik pacovima. I krajolik kojim smo prolazili barem smo mogli posmatrati. Ti krajevi kud su nas provozili bili su nam posve nepoznati i tuđi. Samo nepregledna, poorana, alava ravnica, kojoj kao da nigdje kraja nema. Predvečer smo naišli pokraj table na kojoj je pisalo: Bjelovar. Uskoro smo ušli u ogromno bodljikavom žicom ograđeno dvorište. U njemu se nalazilo mnogo sablasnopraznih zgrada i baraka. Bila je to stara kasarna, jedino šta je još ostalo od zajedničke vojske, koja ju je očigledno žurno napustila. Čim su se kamioni zaustavili, neko je naredio da izađemo samo mi iz trećeg kamiona. Prva dva su produžila dalje, očigledno na neko drugo odredište.

10. POGLAVLJE

Prvi dani u domobranima bili su mi očajno teški. Sve novo i nepoznato. Kao da su me katapultirali na Mars. Ili kao da sam ponovo rođen. Novo mjesto, novi ljudi, novo zanimanje, novi gospodari (života i smrti, slobodno se može reći), potpuno novi režim života. Prvo što sam primijetio je da su domobrani aljkava, dozlaboga neorganizovana vojska. Sve što su radili, domobrani su radili preko volje. Kao da su jedva čekali da negdje pobjegnu, da i ne budu u vojsci. Kao da su predosjećali da kao takvi nemaju budućnosti. Možda zato što nisu bili po volji nikom: ni ustašama, ni

partizanima, ni Nijemcima, ni četnicima... U ratu ih gotovo niko nije želio za saveznike. Većinom su to bili seljaci i nešto malo radničke klase, ali, uglavnom, puka sirotinja. U mojoj kasarni muslimana je bilo otprilike jedna petina. Sa mnom u satniji nalazila se dva momka iz mog sela i jedan iz Drinića. Sve slobodno vrijeme provodili smo zajedno. Činilo nam se da nam je tako lakše preturati preko glave ove ratne, kataklizmičke dane, kako sam često zamišljao – dane ludila dvonožnih papkara. U početku smo išli na obuku skoro svakog dana. Međutim, nije tu bilo neke discipline i preciznosti, kako je bilo uvriježeno mišljenje za vojsku općenito. Nakon dva mjeseca završili smo obuku s oružjem i kao da se stalno nešto čekalo, a to nešto nikako nije dolazilo. Sve vrijeme samo sam molio Boga da ostane glava na ramenu. Pa kad je naš satnik pitao ko zna obavljati poslove u vrtu, ja sam se javio prvi. Odmah me poveo u cvjetni vrt u kasarni. Rekao je da odsad imam samo jedan zadatak – da brinem o vrtu. Cvijeće će trebati redovno okopavati, da ne zaraste u korov, zatim ga zalivati, sadnice obrezivati, a travu kositi. Bio sam mu zahvalan do neba. Za mene je to bio cvjetni raj. Kao da je satnik Đuričko znao koliko volim biljke i kakvo mi je ogromno zadovoljstvo služiti im. U tom vrtu domobranski časnici bi ljeti u slobodnom vremenu najradije sjedili, pili kahve i kakvo alkoholno piće, čitali štampu, igrali karte, šah ili domine i uživali u debeloj hladovini ukrasnog drveća. Za stolove u taj vrt dovodili bi najdraže goste: prijatelje, žene ili djevojke, ali i kolege, vojna lica iz drugih kasarni. Nakon dva mjeseca dozvolili su nam da pišemo familiji i djevojkama. Pisao sam pisma i Ćazimovoj familiji kad bi me zamolio. Ćazim je bio nepismeni mladić iz mog sela s kojim sam bio najbolji drugar. Osman je bio drugi nepismen momak iz mog sela, a pisma njegovoj

familiji pisao je Selim iz Drinića. Čudio sam se kako pisma mogu da putuju i u ovom ratnom vremenu. A, eto, sva moja pisma stizala su do moje majke i do lijepe Samke, koja je rekla mojoj familiji i komšijama da će samo mene čekati i da želi biti samo moja, zauvijek. Tad to još nisam shvatao zaozbiljno. Mislio sam kako je takvo nešto na dugu štapu. Naravno, takva Samkina snatrenja smatrao sam djetinjastim i naivnim. No, ašikovanje s njom ovako, putem pisama, bilo mi je dobrodošlo kao čisto prekraćivanje vremena. Šetajući s Ćazimom gradom u slobodno vrijeme, prisjećali bismo se raznih događaja, zgoda i nezgoda iz rodnog kraja. Jučer mi reče:

– Znaš šta, Naile? Ja ovo više ne mogu nositi samo u sebi. Bilo kome drugom ovo ne bih smio ispričati. Ali tebi, tebi mogu jer te poznajem kao iskrenu osobu, koja zna čuvati tajne.

Malo je zastao, kao da se dvoumi te sam ga podstaknuo pitanjem:

– Naravno da mi smiješ kazati sve, što te tišti ili što čuvaš kao neku tajnu. Tako će ti biti lakše jer ćeš skinuti teret sa srca. Dakle, o čemu se radi?

– Jučer dok smo patrolirali po gradu, Vjekoslav Skomrc mi je ispričao nešto što nisam znao, a što me plaho iznenadilo i začudilo. Govorio je kako se u cijeloj raspadnutoj Jugoslaviji pojavila neka vojska pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije. Zovu se partizani, a njihov glavni vođa je nekakav Tito. I da se odskora pojavljuju razne vojske, ali da su partizani najpravedniji. Na kraju me upitao šta ja mislim o Titovim partizanima i da li bih prešao kod njih. Također je dodao da mnogi domobrani odlaze u partizane. Iskreno, meni je on sumnjiv. Kao da plaho nešto

simpatiše te partizane. Dok je o njima pričao, lice mu je bilo ozareno radošću.

– Ne znam što bih ti rekao. O toj vojsci ne znam ništa. Mislim da je nama mjesto ovdje da branimo državu kojoj pripadamo, a to je Nezavisna Država Hrvatska. Ti o ovom ne pričaj više nikom. Za te riječi može otići glava s ramena, i tvoja i drugih osoba.

– Razumije se da neću. Znam koliko bi to moglo biti opasno.

Sutradan dok sam zalivao cvijeće, u vrtu se odmarao uz neko piće, neprestano me posmatrajući, brigadir domobrana, zapovjednik kasarne Marijan Kosančić. U jednom trenutku pozvao me prstom k sebi. Uplašio sam se i pomislio: 'Ili prema meni ima neku zlu namjeru ili je peder. Treće nema što biti.' Prišao sam, a on me pitao:

– Kako se zoveš, vojniče?

– Nail Nunić – promucao sam, a on je nastavio:

– Vidiš li onu ženu na balkonu one lijepe kuće do naše kasarne?

– Da, vidim je skoro svakog dana. Nekad se odmara uz piće, a nekad sunča u kupaćem kostimu.

– Ehe... I ona je posmatrala tebe, i sviđa joj se kako radiš. Ona ima ogroman, krasan vrt, a ostala je bez vrtlara. To mi je tetična. Zanima je: da li bi se ti preselio kod nje i bio njen stalni vrtlar? To bi ti se računalo u vojni staž. Bilo bi ti lakše nego što su vojničke obaveze?

– Bih – rekao sam – vrlo rado.

Naredio mi je da odmah spremim svoje stvari, jer da će me on odvesti kod nje vojnim džipom. Nije zvao ličnog šofera već nas je on odvezao. Ispred krasne trokatnice

nalazilo se veliko uređeno dvorište, a na drugoj strani i vrt. Bio je tako krasan, da bi se slobodno mogao nazvati vrt iz snova. U njegovom sastavu nalazio se veliki bazen. Gospođa se zvala Maruška, imala je oko trideset pet godina i djelovala je vrlo privlačno. Nakon upoznavanja počastila nas je pićem i zahvalila se brigadiru Marijanu. Na polasku mi je namignuo i rekao, tobože strogo:

– Ne budeš li, Maruška, zadovoljna s njim, i to u svakom pogledu, samo mi javi pa ćemo ga ponovo u prašinare, he, he...

Radio sam oko mjesec dana prilježno, savjesno i odgovorno, kao što sam inače navikao bilo kojeg posla da se prihvatim. Kad čovjek nauči biti odgovoran prema sebi samom, onda mu je lahko biti odgovoran i prema drugim osobama. Maruška se i dalje sunčala, kupala u bazenu, katkad čitala koju knjigu i neprestano me pratila svojim zapaljivim pogledima. S vremena na vrijeme bi joj svratili prijatelji, a suština je u tome da se Maruška dosađivala, ona se ubijala od dosade. I osjećala se usamljeno. Usamljeno, do bola. Te subote meo sam prostor oko bazena. Ona se sunčala na deki i nije prestajala da me prati svojim jebozovnim zelenim okicama. U jednom trenutku me pozvala i zamolila da joj kremom izmasiram leđa. Ostavio sam metlu i kantu i prihvatio se finijeg posla. Maruška je bila sportski tip i imala je božanstveno tijelo. U cijelosti je bila zgodna žena. Kad sam završio s leđima, zamolila me da joj izmasiram noge i stomak. Primijetio sam da je moje ruke uzbuđuju. Skoro, pa zaluđuju. Predložila je da pođemo u salon na piće. Šta mi je drugo bilo preostalo već da je poslušam? Ta, ona mi je zapovjednik, bez čina, he, he... Jer pored nje nemam drugog. Ponudila me pićem. Mislim da je bio konjak. Mogla

je popiti mnogo, a tjerala je i mene da pijem. Tog vrućeg poslijepodneva ispričala mi je cijelu priču o svom životu. Pokušat ću da vam je prepričam u kratkim crtama.

Otac joj je bio konjički oficir, još u austrougarskoj, a nakon Prvog svjetskog rata i u jugoslavenskoj, vojsci. Živio je isključivo za vojsku pa je i starijeg joj brata upisao na Vojnu akademiju u Beču. Nažalost, nije imao sreće i poginuo je u ratu kao artiljerijski časnik. Oni vode porijeklo od stare plemićke porodice. Otud i ovo lijepo imanje, koje je nakon bratove pogibije, i kasnije očeve smrti, pripalo samo njoj. Dok je bio živ, otac se družio isključivo s licima iz vojne branše. Tako je jednog dana u goste pozvao mladog pješadijskog časnika, u činu poručnika. Bio je naočit, ambiciozan i, reklo bi se, veoma pametan mladić. Od prvog dana se zanimao za mladu i lijepu Marušku. Da bude iskrena, i on se mnogo dopadao njoj. Kako otac nije imao ništa protiv, posjete mladog poručnika njihovom domu su učestale, a ljubav dvoje mladih ulazila je u finalnu fazu i uskoro je krunisana brakom. Nakon očeve smrti, Maruška je pozvala muža da se useli u njen dom, što je on i učinio. U početku je bilo sve uredu. Dobili su muško dijete i dali mu ime Marin. Dječak se, nažalost, rodio s teškim zdravstvenim problemima i poslije tri godine grčevite borbe za njegov život, roditelji su morali prihvatiti činjenicu da su izgubili bitku. Otad je Leopold stao zanemarivati svoj dom i ženu. Prvenstvo je dao nastavku školovanja i napredovanja u službi, i alkoholu. Godine su hujale nalik olujnom vjetru, a Leopold je imao zapanjujući, meteorski uspon u vojnoj službi. Dogurao je do pukovnika i baš kad je trebalo da na uniformu prikači generalski čin, izbio je ovaj rat. Odmah je napustio jugoslavensku vojsku i prešao u domobrane. Trenutno obnaša nekakvu visoku dužnost u Glavnom

domobranskom stožeru u Zagrebu. Usput se odao alkoholu zbog čega mu je stradala jetra i sve je češće na bolničkom liječenju, ali i na odvikavanju od alkohola. Formalno su još uvijek u braku, no Leopold je već duže vrijeme prestao posjećivati svoju ženu i njihov dom. Praktično, ona je poodavno bez muža. Zato se osjeća tako usamljeno, kako reče, kao tigrica bez tigra u vrijeme parenja. Dok je pričala, zagrlila me lijevom rukom oko struka, a glavu mi položila na desno rame. Bili smo dosta popili, a ona je mazno rekla:

– Ti si, Naile, zgodan mladić i da budem iskrena, sviđaš mi se. Ja se osjećam usamljeno i jako, jako tužno. Želim da ostaneš ovdje što duže. Možda i zastalno. Ako pak ne želiš, uvijek možeš preći u kasarnu, kod domobrana. No, moraš imati na umu šta te tamo čeka. Rat, a to znači borbe i možda smrt. Sad se izjasni: sviđam li se ja tebi, i želiš li ostati sa mnom, kao moj dječko?

Iako mi se vila stala okretati poput ringišpila, od alkohola, bio sam gotovo trijezan i mogao sam zdravo rasuđivati. Sjetio sam se jučerašnjeg razgovora s Ćazimom. On je dobio slobodno od starješina, a ja s Maruškom u tom pogledu nisam imao nikakvih problema. Imao sam vojnu iskaznicu, s kojom sam mogao odlaziti gdje god poželim. Naravno, da sam je uvijek pitao, kako bi u svakom trenutku znala gdje se nalazim. I kako zbog eventualne samovolje ne bih stvarao probleme i sebi i njoj. Dok smo tamanili piva u jednoj kafani pretrpanoj vojnicima, Ćazim me isprepadao pričom kako su ovih dana u kasarnu dobazgali ustaški časnici, koji će zapovijedati najvećim brojem jedinica u kasarni. I to od desetnika i narednika pa do bojnika i brigadira. Jedino je komandant kasarne i dalje domobran, brigadir Marijan Kosančić. Dolaskom ustaških zapovjednika, odmah su

se osjetile drastične promjene, u prvom redu u disciplini. Nema više cile-mile, ni onog javašluka. Postali su strah i trepet. 'Rekli su nam da odmah počinjemo s pripremama za odlučujući okršaj s četnicima, tu u nekom selu, gdje su bradonje izvršile pokolj nad stanovništvom.' Eto šta bi i mene snašlo da nisam prihvatio službu kod lijepe Maruške. Zaključio sam kako samo budala ne bi prihvatila to što nudi Maruška. Ako ni radi čega drugog, a ono radi očuvanja glave na ramenima. Pa makar dok tutnji rat na planeti, kao kakva nerazumna džinovska zvijer. Kad prođe rat, lahko ćemo. Ili: vidjet ću šta mi je činiti. No, sva je prilika da će rat bjesnjeti zadugo... Zato sam, skrivajući oduševljenje, rekao:

– I ti se meni sviđaš, lijepa gospođo. Zato ću ostati tu dokle god ti budeš željela. Usto ti dugujem neiskazivu zahvalnost što si od toliko vojnika izabrala baš mene i tako me spasila od ratne pogibelji.

– Znala sam da me nećeš odbiti. To su mi govorile tvoje oči – rekla je i prislonila svoje usne na moje. Nakon dugog, omamljujućeg poljupca rekla mi je da se mogu ići istuširati, a da ćemo zatim voditi ljubav.

Od tog dana za me je sve postalo drukčije, ljepše, s manje neizvjesnosti. Dok su domobrani s četnicima i partizanima igrali krvavi ratni rulet, a ulog bile same ljudske glave, ili dok su se s njima igrali po život rizične ratne ganje po slavonskim i zagorskim šumama i šikarama, ja sam uživao u svim blagodatima koje su bile zaista velike, a koje mi je nesebično pružala gospođa Maruška i njena luksuzna vila. Otad sam često pomišljao kako sam se ipak rodio pod sretnom zvijezdom. Barem što se tiče ovog ratnog perioda. Od Ćazima sam saznao da su borbe s četnicima bile žestoke. Razbili su ih i protjerali daleko u brda, ali je tom prilikom

poginulo mnogo domobrana, među kojima i naš prijatelj i komšija Osman. Bilo mi je žao Osmana, a domobrane su u narednom periodu očekivale gotovo neprekidne borbe sve rjeđe sa strašljivim i podmuklim četnicima, a sve češće, kako reče Ćazim, s neustrašivim i nepobjedivim partizanima. On veli da ni ovaj put ne bi pobijedili četnike da im nije bilo ustaških oficira, koji su vojnicima samom svojom pojavom ulivali strah u kosti. U svim borbama ginulo je mnogo domobrana jer su bili loše organizovani i vojska gotovo bez morala za borbu. Kako je rat odmicao, partizani su jačali, i sve veći broj domobrana prelazio je na njihovu stranu, pojedinačno, ali i grupno, pa čak i kompletne vojne jedinice. Onda mi je Ćazim ispričao kako su komunisti u jedinicama domobrana pripremili još jednu grupu vojnika za bijeg u partizane. U grupi se nalazi i on. Oprostio se sa mnom, a meni je bilo žao što se rastajem s komšijama i poznanicima, prvo s Osmanom, a evo sad i s Ćazimom. Ostao je još Selim. On je baš pravo naklonjen ustašama i domobranima i sigurno neće prebjeći partizanima. Usto, bio je namćor i mnogo umišljen te sam izbjegavao njegovo društvo. Od kuće sam dobio pismo u kome su mi pisali da su kroz selo prolazili partizani. U kuću se nakratko uvratio njihov komesar Haso Dobrić, rođeni Tešnjak, baš kad je od mene prispjelo pismo. Majka ga zamolila da joj pročita. Nakon čitanja komesar je pismo zadržao i raspitivao se o meni, kao: gdje sam, kako sam i kako to da sam otišao u domobrane, a ne u partizane. Štaviše je dvaput ponovio: 'Eh, Naile, Naile, da mi te se dokopati u moje šake!...' Iz pisma sam također saznao da je Kadri-beg i dalje zapovjednik Seoske straže, i da surađuje s partizanima. Šalje im hranu, odjeću, ugosti ih na svome imanju kad tuda prolaze, dojavljuje im kretanje i položaje neprijatelja, skriva i liječi bolesne i ranjene, a

povremeno pošalje im i kojeg mlađeg borca iz Kalešića i okoline. Jedan dio Kalešićana otišao je u domobrane, a neki čak u ustaše. Kadri-beg s borcima s kojima raspolaže uspijeva štititi ovaj kraj od četnika. Nedavno su četnici Božidara i Jove Džorgića bili upali u Mrković i Pitušić, s namjerom da pljačkaju stanovništvo. Pritom su se sukobili s begovom Seoskom stražom. Begovi borci su ih razbili i natjerali u bijeg. Bježeći četnici su ubili jednog starca u Pitušiću. Begovi su borci pritom zarobiti Božidara i još dva njegova četnika. Dotjerali su ih u Kalešić. Beg je poslao kurira da potraži Jovu i da mu pismenu poruku. U poruci je pisalo da beg poziva Jovu i njegovog brata Božidara da pređu u partizane. Dobit će činove u rangu kakve su imali i u četnicima. Također, ako mogu, da povedu sve četnike koji bi to htjeli, ali da dotad nisu činili zločine. Jovo je otpisao begu da se to nikad neće desiti. Jer da su se oni zakleli isključivo Kralju i otadžbini i da nema sile koja bi ih natjerala na izdaju. Nakon tog beg pošalje kurira partizanima da ih upita šta mu je činiti sa zarobljenicima. Za to vrijeme razbjesnjeli sestrić ubijenog starca iz Pitušića ubije iz puške Božidara. Jedva su ga zaustavili i razoružali da ne ubije i druga dva zarobljenika. Kad je saznao Božidarov brat Jovo da je Božidar zarobljen s još dva četnika, kažu da se toliko naljutio da je poručio begu kako će do temelja spaliti Kalešić i okolna sela, a svo stanovništvo pobiti i protjerati. Jovo je tad već bio zapovjednik bataljona i četnički vojvoda. Beg je Božidarovog ubicu vezao i držao zatvorenog u praznoj prostoriji za drvo. Kasnije ga je pustio, obećavši da će mu biti suđeno po završetku rata. Uskoro su Jovini četnici u rano jutro upali u Kalešić i za odmazdu podmuklo, po običaju, iz bešike ukrali sina Salke Šekića. Nisu znali da je Božidar ubijen pa su tražili razmjenu – Božidara i dva

druga četnika za Salkinog u bešici sina. Tad je Jovo tražio da pregovara isključivo s Nailom Nunićem, a beg mu je odgovorio da Nail nije u njegovoj vojsci. Odmah je podigao na noge sve što može pušku nositi u Kalešiću i okolini te je poručio Jovi ako ne vrati ukradeno Salkino dijete da će on sa svojom vojskom pobiti i spaliti sve do Teslića pa i šire, tako da neće ostati nijedno četničko uho. Uplašivši se begovih prijetnji, Jovo je danima razmišljao šta mu je činiti. Na kraju je odlučio da krišom vrati dijete u bešici roditeljima, i to tako da ga njegovi četnici ostave na istom mjestu otkud su ga i uzeli. Otad su se Jovo i njegove haramije primirili i ne napadaju tešanjska muslimanska sela. Od četničkog vojvode Jove i dalje su stizale prijetnje kako će se žestoko osvetiti muslimanima za bratovu smrt, u prvom redu Kadri-begu i njegovim borcima.

11. POGLAVLJE

Prepuzale su mučno, puževim korakom, više od dvije godine kako su me puškama vojnici hrvatske vojske odveli od kuće. Bio sam se uželio majke, brata, sestre, rođaka, prijatelja i vjerne moje Samke. Odlučio sam otvoreno porazgovarati s Maruškom o mom odsustvu od barem pet dana, a koje bih prosrećio kod kuće. Ustvari, potrošio bih dan u odlasku i dan u povratku, a kod kuće bih dušu razrahatio tri dana. Dovoljno, da vidim majku, rodbinu i rodni kraj. Da me želja mine. Jer ko tako oboli od čežnje za familijom i zavičajem, on je težak bolesnik. Lijepa mi je i draga Maruškina vila, i kod Maruške mi ništa ne fali. Ali mi je ljepša i draža roditeljska šeperuša, jer sam u njoj najrahatniji. Jest da je decembar i zima je, ali ja toliko čeznem

da napojim oči i naročito dušu predjelima mog djetinjstva, mog rodnog kraja. Zato sam spreman i da rizikujem. A svako putovanje za ratnog nevakta je itekako skopčano s rizikom. Ipak, šta je to u poređenju sa silnom čežnjom, koja me svega obuzima, truje mi srce i razdire dušu. Spreman sam da rizikujem, i sami život. Ako mi je tako suđeno, onda neka tako bude. Od sudbine ionako ne mogu pobjeći. Potom sam na tu temu razgovarao s Maruškom. Ona me je razumjela. Ali sam u njenim smaragdnozelenim, bistrim i kao planinski izvori čistim okicama vidio tugu. Tugu što je ostavljam samu makar i na pet dana. Vidjelo se da je za ovog zajedničkog života navikla sa mnom i da me iskreno voli. Sjetnim glasom je prozborila:

– Iako mi se teško s tobom rastati, makar i na toliko koliko ćeš biti odsutan, ipak te razumijem. Kad god želim nekog razumjeti, pokušam se staviti u njegovu kožu. Drugačije ne bih mogla iskreno razumjeti drugu osobu. Sutra je obećao navratiti Marijan. Razgovarat ću s njim o tom. Sigurna sam, razumjet će i on.

I razumio je Marijan, koji je imao golubije srce i pravo je čudo kako je zalutao u vojnička zanimanja. Pitao me koliko dana želim. 'Želio bih mnogo, želio bih sve' – mislio sam – 'ali mi je rizično duže boraviti u rodnom mjestu. Tim prije što je priroda razodjenula svoju krasnu zelenu odoru, i hladno je te sve to vrijeme valja mi se potajati i predeverati u kući. Bilo bi zlo ako bi Kadri-beg saznao za moj dolazak.'

– U subotu ide naše izaslanstvo kod Ademage Mešića. Putuju vojnim automobilom. I ti ćeš ići s njima. Kad pođeš, obrati mi se, dat ću ti pismeni naputak Ademagi da ti osigura prevoz u povratku. I čuvaj se, ratna su vremena.

Na polasku se obrati Maruški:

– Sluša li on? Ako ne sluša...

– Sluša, kako da ne? – kazala je veselo moja prijateljica. – Čak je zaradio i viši čin. Ja bih ga za zasluge nagradila barem činom generala, he, he...

– E, ti ga možeš unaprijediti. A šta će mu čin kad nema vojske, nema kome komandovati?... – rekao je, čemu su se oboje slatko nasmijali.

Makar što su do subote ostala još dva dana, ja sam otpočeo s pripremama. Naravno, s onim psihičkim, fizički se nemam šta pripremati. Manje sam zamišljao putovanje, a najviše susret s majkom i bratom. S ostalim osobama kojih sam se uželio, najvjerovatnije se neću ni vidjeti, iz sigurnosnih razloga. Ali Samku, Samku moram vidjeti, pa makar me to koštalo šta mu drago. Vrijeme do subote sporo je curilo, kao zla godina. U subotu, u samo predzorje ispred vile se zaustavio vojni automobil. Bio sam spreman, jer cijele te noći jedva da sam i oči sklopio. Polahko sam se oprostio s Maruškom, zato što žurbom nisam želio da je povrijedim. Rekla je kako želi da joj se brzo vratim i da ne zna kako će preživjeti sve to vrijeme bez mene. Da, upravo je tako rekla: preživjeti. Naprijed u autu su bila dva viša časnika. Jedan je vozio. Pozadi smo sjedili dva vojnika s njemačkim automatima i ja. Auto je bio starijeg tipa njemačke proizvodnje. Ali dobro očuvano. Iz razgovora koji su vodili časnici razumio sam kako ne bismo trebali imati problema na putu do Tešnja. Njihov razgovor kao da je slušao sami nečastivi, pa im se podrepilo. Jer, otprilike, negdje na pola puta oko nas su zlokobno zafijukali meci. U prvi mah smo pomislili da je neprijateljska zasjeda. Onda su oficiri zaključili kako meci dolijeću iz velike udaljenosti te su zato neprecizni. Nisu mogli pretpostaviti da li se radi

o četnicima ili o partizanima. Oficir koji nije vozio rekao je kako bi bilo najbolje pojačati brzinu i tako što prije preći ovaj đavolski brisani prostor. Kod saputnika primijetio sam strah i nervozu, ali ne i paniku. Čim smo prešli vražiji brisani prostor, pucnji su utihnuli. U Tešanj smo stigli predvečer. Tešanj su držali ustaše i domobrani. Oficiri su ušli kod Ademage, a ja sam s dva vojnika iz pratnje morao sačekati napolju. Poslije otprilike pola sahata jedan Ademagin poslužitelj pozvao me unutra. Pozdravio sam, a Ademaga mi je rekao kako u srijedu iz Tešnja kreće sabahile jedan autobus s mobiliziranim vojnicima u Bjelovar, a zatim će nastaviti dalje do predviđenog odredišta, što je zasad vojna tajna. Treba da sam tu na vrijeme i putovat ću tim autobusom. Kući sam krenuo pred akšam. U selo mi je sigurnije ući noću, a nipošto danju. Sazna li Kadri-demon za moj dolazak, svašta bi mogao poduzeti. Sam me zarobiti, zadržati i predati partizanima. Ili, jednostavno, uhaberiti im pa da sami dođu i zarobe me. Dakle, noć je moj prijatelj i saveznik, a dan neprijatelj i izdajnik. Uz kraća odmaranja za dva sahata sam iz Tešnja prepješačio do kuće i triput tiho pokucao na nizak zastrt prozor. Čim su me opazili i otvorili mi vrata, teško bi bilo reći čija radost je bila veća: moja ili moje majke i brata.

Tri dana i tri noći imao sam najveću želju – da se nagledam drage majke i mlađeg brata. Sve drugo je manje važno. U to drugo, manje važno, spadala je i namjera da se vidim i proašikujem s mojom vjernom Samkom. Olakšavajuća okolnost bila je što se Ismet oženio s Habibom. Samkina je kuća prilično udaljena, na kraju je sela. Ismetova je udaljena od moje pedesetak metara. Jasno je da mi je bilo lakše neopažen prikrasti se do Ismetove nego do Samkine kuće. Ulogu kurira odigrao je Nazif. Obavijestio je Ismeta o

mom dolasku, a on pozvao Samku sestri na konak. Ismet je navratio kod mene i predložio da dovede i Samku. Uskoro su došli na posijelo. Bilo ju je sram dolaziti momku na noge. 'Ali, ovo je iznimna situacija i zato sam došla', rekla je i izljubila moju majku. Tim je ustvari pokazala koliko me voli i koliko mi je vjerna. Na rastanku, kroz suze mi je pred svima obećala:

– Ja te vjerno čekam, i čekat ću te: sve dok se ne oženiš sa mnom ili s nekom drugom.

– Uredu. Čim rat prestane i ispune se i ostali potrebni uslovi, uzet ću te za ženu – složio sam se s njom.

I sljedeće noći dogovorio sam ašik-sastanak sa Samkom. Preobukao sam se u žensku odjeću i s Ismetom otišao pod Samkin prozor. Ismet je sjedio s ukućanima, a ja sam ašikovao sa Samkom. Na rastanku sam više u šali od nje zamolio poljubac. Rekla je, kroz smijeh:

– Ne ljubim se sa ženskim osobama – aludirala je na moju žensku odjeću. Potom se uozbiljila i dodala: – Da nije rat i da nisi vojnik, nikad na to ne bih pristala. Zato ću učiniti izuzetak, tebi za ljubav.

Zažmirila je i uslijedio je naš prvi poljubac. Bilo je vrlo hladno, iako nije bilo snijega. Samka je plakala, a ja sam se okrenuo kako ona ne bi vidjela izdajničke suze koje su klizile preko mog lica dok smo se rastajali. Sa Samkom mi se bilo teško rastati – jer sam tad shvatio da ustvari i ja nju mnogo volim i da mi je itekako stalo do nje i njene ljubavi.

Ujutro sam prvi ustao. Slabo sam spavao zbog svega kroz šta sam prolazio. Majka mi je ispričala o partizanskom komesaru Hasi. Kako je svratio u kuću, pitao za me, pročitao joj moje pismo i pismo stavio u kožnu komesarsku torbicu. Pripriјetio je prstom i promrmljao kako jedva čeka da se

sretnemo. I beg često navrati u avliju i pita jesi li dolazio i kad ćeš doći. Rekao sam njoj i Nazifu da nikom ne govore da sam dolazio. Na to sam skrenuo pažnju Ismetu i Samki. U predzorje sam se izgrlio, izljubio i halalio s najmilijima i krenuo u Tešanj. U sedam sahati svi mobilisani vojnici bili su tu. Posjedali smo u stari autobus i krenuli ka Bjelovaru. Ispred autobusa se nalazio onaj automobil i oni oficiri s kojima sam došao. Iza nas je bio vojni džip, pun naoružanih vojnika. Četiri naoružana vojnika nalazila su se i s nama u autobusu. Kako nikog nisam poznavao, okrenuo sam se prozoru i uskoro zakunjao. Ne znam koliko dugo smo se vozili ni gdje smo se nalazili, ali mene je probudila potreba za velikom nuždom. Kad sam htio da to kažem vozaču, naša mala kolona se odjednom zaustavila. Jedan od starješina u autobusu izišao je vani i oko nečega se kratko dogovarao s ostalim oficirima. Zatim se vratio u autobus i dao nam voljno dvadeset minuta, kako bi oni koji imaju potrebu obavili veliku ili malu nuždu. Istovremeno je prozvao sa spiska desetak obveznika da pomognu kako bi se sklonila oveća stijena, koja se odronila i zapriječila prolaz putem. Dok su neki odlazili za ustaškim satnikom da izvrše naređenje, ja sam se kroz šumarak uspeo na manji brežuljak, a onda jednom stazicom skoro splazao u zapjenušani potočić. Pošto sam se olakšao, zabrinuto sam posmatrao stazicu kojom sam se spustio i mislio kako li ću se gore ponovo uspeti. Svaki put kad bih pokušao da napravim prve korake, ponovo bih se strovalio u potok. Tad sam oćutio dva-tri pojedinačna pucnja pa mitraljeski rafal. Potom je zapražilo kao u šišu. Uskoro bi pucnjeve iz pješadijskog oružja nadjačavale eksplozije, vjerovatno bombi. Od straha sam pao zadnjicom u potok i sav se skvasio. Gore je pakao trajao desetak minuta, ne više. Nisam znao šta da radim. Nadao sam bježati uz potok pa

iza krivine da bih se sakrio među golemo granitno stijenje. Ne znam posigurno koliko sam tako u strahu nepomično ležao, možda sahat ili dva. Tek, hladnoća me natjerala da se pokrenem. Što od hladnoće, što od nepomičnog ležanja u istom položaju bio sam se posve ukočio, kao proštac. Jedva sam pokrenuo ukočene udove. Onda sam polahko uspuzao uza stranu, a da nisam ni znao kako. Skriven iza drveća pažljivo sam posmatrao ratno razbojište. Došao sam do zaključka da je to bila klasična zasjeda. Na put su gurnuli kamenu gromadu. Kad su vojnici izašli da je uklone, busijaši su ožegli sa svih strana i iz svega oružja. Oko autobusa, džipa i auta ležali su mrtvi, u neredu gdje se ko zadesio. Autobus je još pomalo dimio i džip također. Sad kad se toga prisjećam, ličili su mi na indijanske šatore, nakon napada 'plavih mundira'. Sasvim su izgorjeli. Jedino auto nije bilo zapaljeno, ali je na njega bačena neka eksplozivna naprava ili više njih tako da je bilo sasvim uništeno. Osmatrao sam taj užasni prizor pred svojim očima petnaestak minuta, ali nisam primijetio ništa sumnjivo. Nigdje nikog. Avetinjska pustoš od koje me prolazili žmarci. Ni kakvog pokreta, ni glasa, čak ni šuma opalog lišća ili cvrkuta kakve ptičice. Samo mrtve ustaše i domobrani sanjaju svoj spokojni vojnički san. Kao i u dolasku kad su na nas pripucali, teško bi bilo sa sigurnošću utvrditi da li su ovaj pokolj izvršili četnici ili partizani. Velika je vjerovatnoća da su ipak partizani. Mislim da četnici nisu dorasli takvim poduhvatima. Nemaju oni vijuge, a ni kuraži za takvo nešto. Lagahno sam se spustio na makadam, među mrtve vojnike. Bili su unakaženi eksplozijama, a na nekima je bilo vidljivo da im je pucano iz neposredne blizine, u potiljak ili leđa. Oko njih komadi njihovog mesa, geleri i krv. Mnogo krvi. Oružja i municije nigdje. Ni metka. Poskidani dijelovi odjeće i obuće pokazuju da su to ipak uradili slabo

odjeveni i obuveni partizani. Mnogo sam se obradovao kad sam opazio zaglavljenu torbicu ispod otkinutih vrata automobila, svakako jednog od zapovjednika. U njoj se nalazilo dosta narezanog kruha i pet mesnih narezaka. Pomislio sam kako će mi dobro doći da ne lipšem od gladi. Prebacio sam torbicu preko ramena, osvrnuo se zadnji put na sablasno razbojište, stresao se od groze i nastavio se oprezno kretati ivicom puta. Odlučio sam: ako naiđe hrvatska vojska, zaustavit ću ih i pridružiti im se. To mi je zasad jedina nada da ću se izbaviti od ovog užasa. Dugo sam putovao, nigdje ne nailazeći na ljudsko naselje. Najzad sam začuo brektanje motora. Sakrio sam se u šipražje, čučnuo i posmatrao. Bog sami mi je poslao dva kamiona puna domobrana. Bila je uzbrdica pa su sasvim usporili. Izašao sam na put i sličan strašilu za ptice počeo mahati objema rukama. Vojnici su u me uperili puške, ali čim su vidjeli da sam njihov, spustili su ih. Prvi kamion se zaustavio. Domobranski časnik me upitao ko sam i kud sam krenuo. Ukratko sam mu ispričao sve šta mi se događalo. Nije mogao da povjeruje da se to dogodilo. Nešto sam mu bio sumnjiv pa mi je zatražio vojnu iskaznicu. Zatim mi je zapovjedio da se popnem u kamion. Prešli smo Savu i uskoro smo stigli u nekakvu kasarnu u blizini Đakova. Primio me zapovjednik kasarne, koji se predstavio kao Mario Koščak. Pošto me saslušao, odmah je organizirao odlazak starješina i vojnika na mjesto stradanja velikog broja hrvatskih vojnika, a meni je osigurao prevoz jednim džipom do kasarne u Bjelovaru.

Bio sam vidno potresen kad sam se sreo sa zapovjednikom kasarne brigadirom Marijanom Kosančićem. I njemu sam ispričao sve u tančine, šta sam proživio i o stradanju mojih saputnika. Slušajući potresne scene, doživio je šok i umalo slom živaca. Intervenisali su vojni ljekari kako bi mu

pomogli. Meni je naredio da se ponovo javim Maruški, što sam i učinio. Maruška se obradovala mom dolasku da me odmah popala ljubiti kao da je odjednom postala seksualni manijak. Kad je došla do daha, zgrabila me za ruku i povela u spavaću sobu. Tu je u transu poskidala svu moju i svoju odjeću i morao sam s njom voditi ljubav. Meni, naravno, nije bilo do ljubavi zbog svega što sam doživio, i preživio; zbog izmorenosti, nespavanja, straha i sekiracije. Ali sam se zbog Maruške trudio koliko sam mogao više da je zadovoljim, jer, bez obzira na sve, ona je to svojom dobrotom prema meni zaslužila, višestruko zaslužila. Poslije ljubavnog čina i tuširanja ispričao sam joj svoje doživljaje s putovanja kući. Svakako, Samku i ostalo što se Maruške ne bi ticalo, nisam ni spominjao. Čuvši moju priču, bila je jako tužna i potresena. Vrijeme, ratno vrijeme, nekome je proticalo sporo i mučno. Meni, u Maruškinom milovanju i rahatluku, suviše brzo, zanemari li se čežnja za familijom i rodnim krajem. Proticala je i četvrta ratna godina. Sve zapovjedne pozicije u kasarni preuzeli su ustaše. Posljednje domobrane preobraćali su u ustaše. Svi koji se nisu slagali s ustašama u većini su prebjegli partizanima ili su dezertirali i krili se oko svojih kuća. Zapovjednik kasarne više nije bio Marijan. Smijenjen je i poslat u Zagreb na liječenje. Njegovo zapovjedno mjesto preoteo je jedan vrlo energičan ustaša. Mnoge promjene bile su uočljive njegovim dolaskom. U prvom redu disciplina pa organizacija, odgovornost i druge. Agresivnost na bojnom polju bila je dovedena do visoke razine, i to za kratko vrijeme. Samo, bilo je to vrijeme kad su ratna kola kretala nizbrdo sve brže i jačim ustaškim saveznicima i pokroviteljima tako da su i ustaše s njima sve dublje tonuli u glib neizbježnog poraza. Od partizana su doživljavali sve češće i sve veće poraze. Zapovjedniku kasarne nedostajali

su vojnici. Sve je činio da ih mobilizira i dovede u kasarnu. Tako je jednog dana poslao vojnu patrolu i po mene. Ništa tu nisu pomogli Maruškini protesti i pozivanje na Marijanovu Pismenu naredbu da ja uređujem Maruškino imanje. Jedva sam namolio vojnike da mi dopuste da pokupim svoje najnužnije stvari i kratko se oprostim s Maruškom. Ona je plakala, prosvjedovala i histerično vrištala, ali je sve to bilo uzalud. Morao sam poći s ustaškom patrolom. Tamo gdje mi je sudbina putne naloge napisala i životne puteve pokazala.

12. POGLAVLJE

U blizini Bjelovara sve češće su uočavani partizani. S njima je bilo teško ratovati bilo kojoj vojsci jer su vodili gerilski rat. Ličili su prikazama: sad ih vidiš, sad ih ne vidiš. Gdje se neprijatelj najmanje nada, oni uspješno izvedu akciju, neprijatelju nanesu velike gubitke i ispare u obliku vodene pare. Najčešće bez gubitaka. I daj ti sad ratuj s nevidljivim neprijateljem. Usto su vojska s najjačim moralom na kugli zemaljskoj. Sad su još i ojačali u ljudstvu i naoružanju, i to do neslućenih razmjera. Zato su s njima borbe učestano vodili Nijemci. Jedino su im još Nijemci mogli koliko-toliko biti ozbiljan protivnik. Ostali im više nisu ni do članaka. Ustaše su katkad priticale svojim saveznicima u pomoć. Ali su odnedavna, u dogovoru s Nijemcima, formirali Seosku mliciju, čiji je zadatak u prvom redu bio da sprečava iznenadne partizanske upade u ta sela. Partizani su zalazili duboko u njemačku pozadinu i tu vršili diverzije i sabotaže, te tako Nijemcima nanosili nemjerljivu štetu. Drugi zadatak ustaške Seoske mlicije bio je da u selima pod njemačkom kontrolom osigurava red i mir. I ja sam

bio raspoređen u Seosku mliciju. Tamo sam sretao Selima iz Drinića. Zbog nekakvih zasluga unaprijeđen je prvo u čin desetnika, a odskora i u čin vodnika. Osim vojničkog pozdrava, kao starješinu, sa Selimom nisam započinjao bilo kakav razgovor, a kamoli druženje. Uskoro smo imali nekoliko bliskih susreta s partizanima. Najprije sam imao vatreno krštenje, kad sam jedva izvukao živu glavu i da ne budem zarobljen. Zatim su ti sukobi učestali, kako su partizani jačali, a ustaše i Nijemci gubili vojnu moć na ovim prostorima. Osjetio sam da je kraj rata blizu, a da će Nijemci i ustaše biti gubitnici. Danonoćno sam razmišljao šta mi je činiti. Dok smo patrolirali selom Garešnica, Marko Neštilić, Hrvat iz Dervente, predloži mi da prebjegnemo u partizane.

– Znam pouzdanu vezu pomoću koje bismo mogli preći u partizane. Oni imaju razvijenu mrežu aktivista u hrvatskoj vojsci, koja neprestano radi na slabljenju morala vojnika i na njihovom prebjegu u partizanske redove. Ako želiš da prijavim i nas dvojicu?

Razmišljao sam o njegovom prijedlogu. Razmišljao sam o toj mogućnosti i prije nego što mi je on predložio. Onda sam rekao:

– To bi bilo uredu, ali da smo to uradili mnogo prije, još dok smo bili u domobranima. Tad bi nam partizani vjerovali i sve bi nam oprostili. Ovako... postoji velika vjerovatnoća da bi nas pitali zašto smo čekali dosad, do zadnjeg trenutka ustaške propasti. Vjerovatno bi nas strijeljali po kratkom postupku. U svakom slučaju, uvjeren sam kako bismo se loše proveli.

Gledao je u me i nakon kraće šutnje upitao:

– Šta nam onda predlažeš? Nijemci i ustaše gube ovaj rat. Izginut ćemo u borbi s partizanima. A ako nas zarobe ili

im se predamo, pobit će nas.

– Tačno, Marko. Logično prosuđuješ. Postoji još jedna mogućnost, po meni najbolja, ako ne, sad za nas i jedina preostala, koja nam pruža kakvu-takvu nadu da se spasimo, da preživimo.

– A to je? Ma daj govori... Nestrpljiv sam.

– A to je, da napustimo ovo ustaško sranje, pokušamo doći do svojih kuća, a zatim se prijavimo partizanskim vlastima te se kod njih branimo da nismo ništa lošeg učinili i da nam oproste.

– Hm, vidiš, u pravu si. Te mogućnosti se uopće nisam sjetio. U tom slučaju veća je vjerovatnoća da preživimo nego ako ostanemo u ustašama. Samo, kako misliš da izvedemo bijeg, a da nas ustaše ne otkriju? Uhvate li nas u pokušaju bjekstva, i tako nam ode glava.

– Večeras kad dođe smjena, već će se početi smrkavati. Mi ćemo se sakriti u onim tamo slamama, dok oni odu. Zatim ćemo poći pješke prema Bosni. Do ujutro već ćemo daleko odmaknuti od Bjelovara. Spavat ćemo danju, a putovati noću.

– Važi, stari moj – složio se sa mnom, pljesnuvši me po ramenu. – Makar je i to skopčano s velikim rizikom. Ako naletimo na bilo koju vojsku, gotovi smo. Ali, koliko vidim, nemamo drugog izbora.

Uskoro se stalo smrkavati. Još četiri vojnika, koji su s nama činili patrolu, zvali su prije desetak minuta mene i Marka da pođemo s njima u gostionicu na piće. Odbili smo rekavši da nam se ništa ne pije. Rekli smo im neka oni samo idu, a mi da ćemo ih sačekati na putu, tu ispred gostionice. Čim su otišli, ja i Marko smo pričekali desetak minuta zatim smo odšetali do obližnjih slama. Ubrzo su vojnici izašli iz

gostionice, malo nas dozivali i stali iščekivati smjenu. Čim je stigla nova patrola Seoske milicije, mi smo se zarovili u slamu. Svi skupa stali su nas dozivati, zatim su se raštrkali uokolo ne bi li nas gdjegod pronašli. Kad im to nije pošlo za rukom ni nakon petnaestak minuta, pošli su u kasarnu. Novopristigla patrola odšetala je u selo i izgubila se iz našeg vidokruga. Polahko smo izašli iz slame i uputili se poljanom, suprotno od sela. Znali smo da se ispred nas nalazi močvara, dugačka, ali ne i široka. Odlučili smo je zaobići s lijeve strane. Jedva da smo i stigli do nje, a iza nas se oćutila graja i lavež pasa. Znali smo da je to potjera za nama. Također smo znali da ustaše u kasarni nemaju pse tragače, ali da ih imaju Nijemci. Eto, angažovali su i Nijemce s psima tragačima da nas uhvate. Od same pomisli šta bi nam se dogodilo ako bi im to pošlo za rukom, kičmom su mi prolazili trnci, a noge zanemoćale i stale klecati.

– Iza nas se nalazi potjera s psima tragačima. Šta da radimo?! – upitao je uspaničeno Marko.

Grozničavo sam razmišljao dok mi je mozak radio trista na sahat.

– Požurimo do močvare. Na obali ćemo puške pobacati u vodu da ih potjera ne može naći. Isto ćemo učiniti i s cokulama. Zatim ćemo nastojati otplivati što dalje od obale, u suprotnom pravcu. Nećemo izlaziti odmah na drugu stranu već ćemo se skrivati u gustoj trsci, koliko mognemo dulje izdržati od hladnoće. I, ne odvajajmo se jedan od drugog – izbiflao sam nabrzinu.

– Dobro – složio se Marko i nastavio me slijediti u svemu.

Plivali smo brzo, koliko čovjek brže može, e, da bi sačuvao vlastitu glavu. Kad smo se udaljili dovoljno daleko

da nas potjera ne može opaziti pri svjetlosti baterijskih lampi, stali smo i pritajili se. Instinktivno i glavu smo zagnjurili, samo što su nam usta bila iznad vode. I dah smo susprezali dok smo slušali izmiješane njemačke i hrvatske glasove na obali močvare. Diljem vode na sve strane šikljali su mlazovi svjetla iz baterijskih lampi, a zatim i nasumični rafali iz njemačkih šmajsera. Strepjeli smo da nas koje zrno ne pogodi. Razgovijetno sam razaznavao govor ustaškog časnika koji je pozivao da pođu okolo močvare, kako im ne bismo pobjegli na drugu stranu. I otišli su. Mi smo slušali lavež njemačkih vučjaka još barem sahat, sve dok se nisu zajedno s potjerom udaljili od močvare. Zaleđenih i ukočenih udova jedva smo doplivali do obale i nekako izašli iz vode.

– Šta sad da radimo? – upitao je Marko.

– Glavno je da smo se riješili potjere. Sad ćemo trčkarati što dalje, kako se ne bismo prehladili. Kod svake kuće na koju usput naiđemo tražit ćemo kakvu obuću. Ili ćemo tražiti od domaćina ili ćemo ukrasti.

Trčkarali smo više od pola sahata, sve dok se nismo umorili da smo isplazili jezike. Ispred nas smo opazili par kuća s prigušenim svjetlima. Strahovali smo da ne naletimo na kuću kakvog ustaše. No, nismo imali izbora. Rizikovali smo. Oprezno smo prišli kući i tiho pokucali. Morali smo to učiniti više puta. Najzad su se vrata malo odškrinula i stari domaćin je upitao ko smo i šta želimo.

– Bosi smo, imate li kakvu staru obuću? – upitao je Marko.

Čim je pri slabom svjetlu lampe opazio našu odjeću, starac je dreknuo:

– Vi ste ustaše. Idite, nemam za vas ništa!...

Shvatio sam da stari ne voli ustaše. Nisam mu dozvolio

da zalupi vrata i brzo sam rekao:

– Ne, mi nismo ustaše. Mi smo partizani i bježimo od ustaša, ali u ustaškoj uniformi.

Starac je nastojao da nas bolje pogleda i kratko se dvoumio. Zatim je rekao:

– E, ako je tako, pustit ću vas u kuću.

Ulazeći u kući, proletjelo mi je kroz glavu: 'E, bogami, djede, imaš sreću što nismo ostrašćene ustaše. Inače bi ti sad otišla glava s ramena.' U kući su se nalazili jedna baka, jedna snaha i dijete u bešici.

– Ružo – obrati se starac snahi – zamotaj u nešto čitav onaj kruh što si ga maločas ispekla i namijenila nama. Također momcima zamotaj koju glavicu crnog luka i oveći komad sira.

Ruža pogleda starca začuđeno i malo ispoprijeka, očito je hrana bila namijenjena njima. Pošto domaćin klimnu potvrdno glavom, ona bez riječi izvrši njegovo naređenje. Baka ne reče ništa, samo nas je ustrašeno posmatrala, žmirkajući učestano sitnim staračkim očima. Domaćin časkom ode u drugu sobu, otkuda se pomoli noseći naramak iznošene garderobe. Bacio ju je nasred sobe i rekao:

– Nemam ništa bolje, a vi ste skroz mokri. Izaberite nešto i preobucite se. Tu imate i čarapa.

Tu smo malo večerali, preobukli se u civilnu odjeću i ja sam predložio Marku da krenemo. Onda je domaćin ponudio da prespavamo noć na štalskom tavanu, tvrdeći da u kući nema mjesta. Kad je moj saputnik zazinuo da pristane, ja sam ga muhnuo laktom u rebra i rekao kako je vrijeme da pođemo. Brzo smo se izljubili s domaćinom, snahi i baki zahvalili i krenuli prema ulaznim vratima. Tad starac reče:

– Gdje ste, mladići, tako navalili, bosi?! Ima za vas djed Milan još nešto.

Čekali smo djeda s nadom dok se on spustio u podrum. Malo smo i zazirali, mogao bi otići po kakvo oružje. On se ubrzo ponovo ukaza, noseći u jednoj ruci čizme, a u drugoj nekakve opanke. Pružajući nam obuću, govorio je:

– Ovo su mi jedine čizme i jedini opanci, ali ne brinite. Lakše ću se ja snaći za obuću nego vi noćas.

Marku dopadoše čizme, a meni opanci. Nisu bili baš kao saliveni, što se kaže, no kad pomislim da bismo morali hodati bosi... Ponovo izljubimo starca i konačno se zaputimo, pravo bi bilo reći – neznano kud. Oh, mislio sam, kako nam je sami Bog poslao ovog poštenog starca, kad me moj drug upita što ne ostadosmo na konaku kad nas je već domaćin nudio. Istina, bili smo umorni i željni sna kao lovački kerovi.

– Zato, Marko, što se nepoznatoj osobi ne može bezrezervno vjerovati. Makar ta osoba izgledala tako dobrodušno kao naš noćašnji domaćin. Zato što bi nas mogao vidjeti neko drugi i dojaviti o nama ustašama. Zato što su ustaše već krenule, ili će rano ujutro krenuti, za nama u potjeru. Zato...

– Znam, znam... Zato što ti, Naile, misliš ama baš na sve. Ne trebaš dalje ponavljati. Nego, gdje sad da se uputimo?

– U neku luksuznu vilu na moru na odmor, sigurno nećemo. Već ti u Derventu, a ja u Tešanj, ako me pamćenje ne vara. Noć ćemo prespavati u kakvoj slami ili sijenu. Neće biti baš udobno, ali je mnogo sigurnije negoli kod onog dobrodušnog djedice na štalskom tavanu.

Uskoro smo naišli na prve slame. Rekao sam Marku da ćemo i sutra prespavati dan u slami jer smo premoreni. Putovat ćemo samo noću. Sigurnije je. Da ne zalutamo, držat

ćemo se puta i južne strane svijeta. Zatreba li, usput ćemo se i raspitati, kojim putem da stignemo do Slavonskog Broda. Nakon dogovora jednu slamu smo dobro izdubili, uvukli se unutra kao kerići i odmah slatko zaspali.

Sutravečer smo nastavili naše neizvjesno putešestvije. Putovali smo noću, a danju bismo negdje malo odspavali. Samo, putovanje u ovo pasije ratno vrijeme skopčano je s velikim rizikom, pa bilo da putuješ danju ili noću. Danju te odasvud vide, a noću nikad ne znaš kad ćeš nabasati na kakvu zasjedu, patrolu ili bunker. Hranu smo koristili racionalno, pa ipak smo se još jedanput morali pouzdati u sreću i dobrotu domaćina koji su nam i ovaj put bili naklonjeni i darivali nam komad kruha, komad spasa, da ne pocrkamo od gladi. Da ne zalutamo, držali smo se puteva ka jugu, ali bismo se, za svaki slučaj, štokad kod koga i raspitali, kako ne bismo gubili vrijeme na nepotrebna lutanja. Da bismo osvojili obalu Save, u blizini Slavonskog Broda, bilo nam je potrebno osam dana. Naime, toliko je prošlo vremena otkad smo se iz Bjelovara zaputili na ovaj naš put, put velike neizvjesnosti. I baš na obali Save shvatili smo kako pred nama stoji, možda, najveća prepreka. Preko mosta je nemoguće preći jer je sigurno dobro čuvan. Da se ušuljamo u grad i pokušamo nekim prevozom, bilo bi također krajnje rizično, pa bilo da su u gradu Nijemci, ustaše ili partizani. Svakako bi nam tražili na uvid legitimaciju i vojnu iskaznicu. Dakle, ne preostaje nam drugo već noću preplivati Savu. Ili preplivati, ili se utopiti, drugog izbora nemamo. Predvečer smo, krijući se u vrbiku, dobro osmotrili obale i odlučili gdje bi to bilo najzgodnije prepustiti se na milost i nemilost riječnim talasima. Bio je april, sunčan i topao. Ipak, voda je sigurno još uvijek prilično hladna.

Dva do tri sahata nakon smrkavanja, odbacili smo obuću i višak odjeće te odlučno zaplivali u, činilo nam se, ne naročito hladnu rijeku. Sreća, nije bilo dugo kiša i Sava je bila prilično isplićala. No, što smo se duže nalazili u vodi, postajalo nam je sve hladnije. Pred drugom obalom i neizdrživo hladno. Ali smo pobijedili rijeku. Preplivali smo Savu i dali se u trk, kako bismo se koliko-toliko zagrijali. Išli smo suprotno, što dalje, od Bosanskog Broda. Znali smo da nam je veća opasnost u gradovima, a spas u selima. Dugo smo pješačili putem prema Derventi kad smo primijetili cmiljavu svjetlost. Prišuljali smo se kućici. Sreća pa nije bilo psa. Domaćin je bio musliman, naklonjen partizanima. Poklonio nam je odjeću, obuću i malo kruha, koliko je imao. Odjeća je bila seljačka, ali sva u ritama. Da nas ko u njoj vidi, pomislio bi da smo prosjaci. Na nogama smo oba imali stare opanke. Trebale su nam dvije noći da doguramo do Dervente. Selo mu se nalazilo paralelno s putem za Doboj. Pokucao je na vrata. Nije bilo svjetla. Otvorio je otac. Ušli smo. U kući su još bili majka i mlađa sestra. Tu su me nahranili, spakovali mi nešto hrane, dali malo bolju preobuku i poželjeli sretan put do Tešnja. Naročito mi se bilo teško rastati s Markom, s kojim sam prošao toliko sudbonosnih trenutaka u životu. Toliko smo se zbližili da smo postali mnogo više od prijatelja. Postali smo nešto kao rođena braća. Dao sam mu obećanje da ću ga posjetiti nakon rata. Naravno, ako preživim.

Zaobišao sam Derventu u širokom luku, isto sam učinio i s Dobojem. Zaobišao sam ga s desne strane, a do Kalešića bila su mi potrebna dva dana i dvije noći. Već poslije Miljkovca krenuo sam uzvodno, lijevom obalom Usore. Ispred Jelaha sam skrenuo malo više u njive, a potom ponovo pored Usore sve do Kalešića. Tiho sam pokucao

na materina vrata. Želio sam da ih ne uplašim. Otvorila je i nije mogla povjerovati vlastitim očima kad me ugledala, pogotovo što od mene dugo nije bilo ni traga ni glasa. Kaže, čula od nekog da sam poginuo. Suze radosnice natapale su joj staračko lice. Veli, već me bila odžalila, ali nikad me ne bi prežalila, kao što nije ni Ibrahima. Upalila je malu lampu, uljanicu, i probudila Nazifa. Njihovoj, a i mojoj, radosti nije bilo kraja.

13. POGLAVLJE

Sutradan sam prespavao skoro cijeli dan. Probudio sam se predvečer. Bio sam naspavan, ali sam se osjećao kao isprebijan svud po tijelu. Čim sam se sjetio iz kakvog džehenema sam došao kući, uključio sam svoje moždane vijuge da isprogramiraju šta mi je dalje činiti. Da odem i prijavim se begu-demonu? Istog trenutka sam zaključio da to nije dobra ideja. Ko zna šta bi tom gadu moglo pasti napamet – da me uhapsi i vezana kroz selo sprovede partizanskim vlastima u Tešanj. Ne, tu mogućnost sam kategorično odbacio. Da ne poduzimam ništa? Jednostavno, da čekam dok im se ćeifne da sami dođu i odvedu me? Ni ta kombinacija nije mi se činila dobitnom. Novi gospodari hem će me pitati što nisam na vrijeme preletio u partizane, hem će me pitati što sam otezao, što im se nisam odmah po dolasku bacio u zagrljaj. Onda mi dođe najluđa misao: a da se skrivam po šumama, da se odmetnem od vlasti, od novih tutora? Da se uvjerim i ja: kako je biti hajduk, haramija. Upravo su šume izlistale i lijepo je otoplilo. Ponio bih sebi koje ćebe i još potrebnih stvari. Kad bi mi hrane ponestajalo, majka bi mi pripremila, majka, moja dobra vila, i ja bih

krišom dolazio po nju ili bi mi je katkad Nazif donosio na ugovoreno mjesto. Dugo sam razmišljao o ovoj ideji: da postanem suvremeni Robin Hud, i na kraju zaključio – ta nisam valjda toliko lud! Izgledala mi je kao velika avantura, čak romantična, a čiji bi glavni junak bio ja sam. Što sam o njoj više mozgao, stale su se javljati sve jače sumnje u njenu ostvarivost. I pitanja: šta ako ova vlast ostane duže ili zastalno? Čak do Sudnjeg dana? Raspisat će za mnom potjernicu. Glavu će mi ucijeniti na hiljade dinara, funti ili dolara. Bit ću svima legalna meta za odstrel. Dvonožni kapitalac, nepapkar. Na me bi mogla biti dignuta hajka kao na zvijeri. Pa ako me uhvate, odmetništvo bi možda bila najteža optužba protiv mene. Usto, svakako bi imali svoje doušnike koji bi priljежno pratili ko navraća u kuću kod moje majke, gdje odlazi majka ili Nazif, šta to i kome nose. Lahko bi mi bila postavljena zamka u koju bih se, pauk u vlastitu mrežu, prije ili kasnije upecao. Tako se san o hajdučkom životu rasu u bezbroj paramparčadi, a mene je i dalje čekala moja čemerna stvarnost, grđa i od svakog košmarnog sna. Nalazio sam se na jednom od onih teških, preteških životnih raskrižja, koja nazivamo presudnim, ili sudbinskim. Napravim li kobnu grešku na ovom sadašnjem raskrižju, iako nikakvu grešku ja napravio nisam, mogao bih se kajati dovijeka. Naravno, ostane li ova nesretna glava na ramenima, da bi se mogla kajati. Raskršće na kom se sad nalazim je s mnoštvom puteva, nepoznatih i neizvjesnih. Bože, kojim li da pođem, a da ne pogriješim? Možda su, ipak, svi oni pogrešni, i kojim god da pođem, nema mi spasa. Na kraju svakog mene čeka okrutni dželat, koji nije drugo doli: pijun u šahu, lutka u lutkarskoj pozorišnoj predstavi, dvorska luda, kojoj su valjano isprali mozak i otupjeli osjećanja. U ruke joj tutnuli svilen gajtan, a u svijest usadili

samo jednu iluziju – da iza nje stoji sam sultan i hijerarhijski poredana mašinerija, s hiljade raznih šarafa. Šarafi razumiju da jedan drugog štite i da bi stradanje jednog vjerovatno izazvalo lančanu reakciju te bi havariju mogla doživjeti čitava mašinerija. Tek tad bi nestala ta rugoba od vlasti. To čudovište, koje ima svoje pravo i sudi samo po svome pravu, i koje se razlikuje od drugih čudovišta i njihovih prava, a sva skupa mrze i preziru pravdu. Eto, tom čudovištu u njegovu jazbinu odlučio sam rano, sutra ujutro, poći u pohode.

Još za nevidjela, sutra sabahile pokupio sam ono malo svojih najnužnijih stvari u platnenu torbu, koju mi draga majka u tu svrhu skrojila. Majci i Nazifu sam skrenuo pažnju da nikom ne telale da sam bio prije godinu dana na vojničkom odsustvu. Oni su obećali, a potom smo se izgrlili, izljubili i oprostili.

– Ako me koji dan zadrže na ispitivanju, nemojte se za me brinuti. Na kraju će sve biti kako valja, akobogda – rekao sam na polasku majci i Nazifu.

Selo je mirno spavalo onim ranojutarnjim, najslađim snom, snom koji izaziva klađenje vodice na usta. Taj san ja sam preskočio i evo me kako žurim da me ko, onako nenaspavan, ne bi naškiljio i o tome provukao trač kroz Kalešić ili dojavio vlastodršcima i prije mog javljanja istima. Kažu: da se crna zemlja zaklela kako se nijedna tajna ne može sakriti. Zaista, u tome ima istine, jer me na samoj drvenoj ćupriji preko Usore sustiže Jašar Misić, domaćin s kućom u centru sela. Tek što smo se pozdravili, on upita kud sam to zapražio tako rano.

– Odoh se prijaviti vlastima da sam pobjegao iz domobrana.

– Iz domobrana ili iz ustaša?... To za partizane nije isto.

Ako kažeš da si bio u domobranima, imaš neke šanse da preživiš. Kažeš li da si bio ustaša, bogme, gotov si.

– Ali, sad je to jedno, hrvatska vojska.

– O, ne, ne. Ni u kom slučaju za partizane to nije isto. Eto, narod priča da su prije desetak dana pozvali neke vojnike iz Mrkovića, Drinića, Piljužića i drugih sela u Prnjavor. Jedni rekli da su bili ustaše, a jedni domobrani. Kažu, ustaše negdje otjerali i odmah pobili, a domobrane nakon saslušanja od nekoliko dana pustili kućama. Ja cijeli rat bio u begovoj Seoskoj straži. Šta ću, moralo se negdje. Eto, beg dobio čin kapetana, a vodi se u partizanskim knjigama kao prvoborac. On i hanuma mu. Jah, moj dragi dragane... Ma i ja pošao u Tešanj na pijacu. Ako bude klepac i babica, moram kupiti. Nemam čime poklepati kosu. Treba se pripremiti na vrijeme. Bit će mnogo koševina. Treba izaći gdjekad i na dnevnicu te tako djeci kruha osigurati, jah, moj dragi dragane.

Ja razmišljao ovako. Blago njemu kad nema drugih briga doli nabaviti klepac i babicu. I već sad razmišljati o koševini. Oh, to su slatke brige. Šta li bih sve dao da sam na njegovom mjestu... Rastali smo se blizu pijace. Tu sam pitao neke osobe gdje je Komanda mjesta. Pokazali su mi na općinsku zgradu. Penjao sam se uz kraće stubište, a noge su mi strepjele. Umalo da mi otkažu poslušnost, zbog treme, neizvjesnosti, a bogme i straha, zašto to ne priznati? Idem na saslušanje kod ljudi koji bez problema mogu odlučiti o mom životu i smrti. Bog općenito odlučuje o svemu, pa i o ljudskim životima na Zemlji. A ti ljudi unutra uživjeli su se u ulogu bogova na Zemlji. Blago rečeno, osjećao sam se kao u bunilu. Dok sam bio u tim mislima, zaustavila su me dva stražara. Tražili su vojnu legitimaciju. Pružio sam im ličnu

kartu i rekao zašto sam došao. Jedan je ostao ispred ulaza u zgradu, drugi je uzeo moju ličnu kartu i poveo me za mišicu do neke prostorije. Ispred ulaza u tu prostoriju također su se ukipila dva stražara, koji su me, kao kakav paket, preuzeli od svog kolege da bi se on što brže nacrtao ispred ulaza u općinsku zgradu. Na vratima je pisalo: Odjeljenje za narodnu odbranu, a u zagradi krupnim slovima: OZNA. Stražari su mi rekli da sačekam tu pred vratima. Unutra se povremeno čula galama i bučna rasprava, a zakleo bih se kako sam čuo i šamare, kao i nečiji prigušen plač. Čekao sam više od pola sahata da bi se na vratima pojavila dva vojnika izvodeći za ruke nekog čovjeka. Bio je plačnih, tužnih očiju. Negdje su ga odveli, a za njima se pojavio nekakav oficir, imao je činove na ramenima, u koje se nisam razumio. Na glavi mu kapa titovka s petokrakom, toliko sam znao. Pitao je ko je sljedeći. Stražari su pokazali na me. Strogim glasom naredio je da uđem. Imao sam dojam da mi u stomaku raste bundeva, a noge se odsjekle te ih uopće ne osjećam. Gotovo sam se paralizirao od straha. Kako i ne bih, kad zemaljski bogovi u toj prostoriji, i sada, rješavaju pitanje moga života, ili smrti? U prostoriji, kao u busiji, iščekivao me još jedan oficir. Na zidu, iza njegovih leđa, nalazila se slika sredovječnog oficira. Pretpostavio sam da je to Titova slika. Tad sam ga vidio prvi put, razumije se, na slici. Njegov lik sa slike i nije na me ostavio neki upečatljiv dojam. Ako se u takvoj mojoj situaciji i može uopće govoriti o mojim realnim dojmovima. Ubrzo sam shvatio da je oficir u prostoriji glavna zvijerka, a ovaj što me uveo, njegov zamjenik. Dakle, nalazio sam se pred glavnim istražiteljem tešanjske OZNE i njegovim zamjenikom. Upravo im je palo u zadatak da istraže i moj slučaj. Glavni mi je rekao da sjednem na stolicu nasuprot njemu. Uto su se vratila i ona dva vojnika, s automatskim

puškama, da bi stali iza mojih leđa, i za sve vrijeme moga isljeđivanja ostali u tom položaju. Tad glavni progovori:

– Ti si se, vojniče, sam došao prijaviti nama, je li tako?

– Da – prošaptao sam i klimnuo glavom.

– Uredu. Sad nam se predstavi i potanko nam ispričaj gdje si bio i šta si sve radio za vrijeme rata, i to od kad si otišao pa, evo, dosad – reče glavni i udobnije se zavali u kožni naslonjač. Sa stola uze tabakeru s cigaretama, ponudi i kolegu te oba pripališe i s očiglednim užitkom povukoše prve dimove. Zamjenik ustade, otvori jedno krilo prozora, vrati se ponovo na kožom podstavljenu stolicu i stade nešto škrabati u svesku ispred sebe. Nastojao sam da se smirim i da izgledam što pribraniji dok sam počinjao da kazujem svoju ratnu prošlost:

– Tog dana bio sam kod Kadri-bega na nadnici. Pitao nas je, svoje nadničare, da li želimo od sutra da budemo pripadnici seoske straže, kojom je on imao namjeru zapovijedati. Svi smo pristali. Ujutro rano neko je pokucao na naša vrata. Otvorila je majka. Bio je to posilni Ademage Mešića i još jedan oficir, ustaša. Rekli su mi da sam od tog trenutka mobiliziran u hrvatsku vojsku, takozvane domobrane. Odvezli su nas u Bjelovar. Nakon dva mjeseca mene je zapovjednik kasarne odredio kod jedne gospođe da joj održavam vrt. Kod nje sam ostao do pred sami kraj rata. Tad su u kasarnu došli ustaški časnici i naredili su da pređem u kasarnu. Par puta sam učestvovao u odbrani grada od napada partizana. Zatim su nas oficiri rasporedili u nekakvu Seosku miliciju, po šesterica u grupi. Još uvijek smo imali na odjeći domobranske oznake. Želio sam da pobjegnem bilo gdje iz te vojske. Tek tad sam shvatio da su oni njemački saradnici i izdajnici svoje zemlje. S komunistima u domobranskim

redovima nisam imao priliku dolaziti u kontakt, a da sam pokušam prebjeći u partizane, zamišljao sam kao veliki rizik po život. Još s jednim drugom, Markom Neštilićem iz Dervente, dogovorio sam se o zajedničkom bjekstvu. Kući sam došao preksinoć. U kratkim crtama to bi bilo to. Rat, zločine i zločince mrzim. Smatram da nisam nikog ubio niti učinio bilo kakvo djelo u ratu zbog kojeg bih se stidio ili osjećao grižu savjesti.

Ušutio sam, a glavni je upitao prijekornim glasom:

– Zar te nije sram i zar te ne grize savjest, Naile, što si čitav rat bio na okupatorskoj i izdajničkoj strani? Dok su časni rodoljubi krvarili i gubili glave za ovu zemlju, ti uređivao vrtove ustaških i domobranskih gospođa, a?!

– Da, stid me je, i kajem se – tiho sam prozborio, oborivši pogled preda se.

– Ti, Naile, misliš da smo mi tako glupi i naivni i da ćemo tek tako progutati sve tvoje laži. Eto, kao fini Nail bio tu i tamo, uređivao ustaškim i buržujskim fuficama cvijetnjake. To su, Naile, laži! I to tako providne laži. Zašto ne priznaš gdje si bio?! Zašto ne priznaš, sunce ti ustaško krvavo, da si sve vrijeme rata bio u ustašama?!

Šutio sam par minuta, a težak crni muk visio je iznad naših glava i, činilo mi se, da zajedno s potokom duhanskog dima curi kroz otvoren prozor napolje. Smarajuću tišinu prekinuo je zamjenik koji je ustao, prišao mi i ljutito dreknuo:

– Priznaji da si bio u ustašama! Priznaji, majku vam izdajničku! Ma, priznaji, inače te iz ovih stopa vodim na strijeljanje! – vlastitom žuči svoju srdžbu i dalje je raspaljivao zamjenik, a ja čuh kako glavni išeta iz prostorije i kako se vrata treskom za njim zalupiše.

– Ne mogu priznati nešto što nije istina – rekao sam, ne

ispravljajući glavu. – Sve što sam vam imao reći, već sam vam rekao.

– Rekao sve, je li? Sve, baš sve?! Što si zatajio da si dolazio kući tri dana na odsustvo, a?! Tako si zatajio i da si bio ustaša, okorjeli ustaša, ma priznaji, bitango jedna, sve mi znamo o tebi!

U nastupu nekontrolisanog bijesa uhvatio me jednom rukom za kosu, a drugom mi raspalio takva dva šamara, i to naopačke, da mi je odmah na nos udario mlaz krvi. Iznagnuo sam glavu natraške i tek nakon dužeg vremena krv se sama zaustavila. Još dva-triput pokušao je nasilu iskamčiti od mene neka priznanja. Kad je vidio da u tome neće uspjeti, ljutito je naredio vojnicima:

– Vodite ga u prdekanu, sunce mu izdajničko! – i ljutito napustio prostoriju. Vojnici su me uhvatili ispod ruke i poveli do kraja hodnika, gdje se nalazila oveća prostorija puna vojnika, pred kojom je također stajala okamenjena straža.

Sve su to bili vojnici koji su se na neki način ogriješili o njihove, partizanske zakone. Trojica-četverica su bili u vojnoj uniformi, što znači da su bili u partizanima, ali su nešto skrivili. Ostali su, kao i ja, nosili civilku. Većina je stajala, neki su sjedili na dekama ili na golom betonu. Razgledao sam po prostoriji ne bih li ugledao koga poznatog. Bio je jedan takav iz Pitušića i jedan iz Malinovaca. Znao sam ih samo iz viđenja. Na mnogim od njih vidio sam modrice i šljive po licu od fizičkog maltretiranja, ili od izliva nježnosti istražitelja. Gotovo da niko ni s kim nije pričao. Samo im se na licima ispisivala tuga i velika zabrinutost za vlastitu sudbinu. Jedva sam našao malo mjesta pored samih ulaznih vrata. Skinuo sam s ramena platnenu torbu i iz nje izvadio materinu deku, što mi ju je dala na polasku. Osjećao sam

se jako umornim pa sam se jedva spustio na deku, između mnogih nogu. Tokom noći stalno su neke ljude izvodili, a druge bi dovodili. Neke, koje su izvodili, ponovo bi vraćali, a neke ne. Nisam mogao pretpostaviti šta se događalo s onima koje nisu dovodili natrag, u ovu prostoriju. Jedan mladić je rekao da ih vjerovatno odvode na strijeljanje. Drugi je, opet, pretpostavljao da ih puštaju kući. Bio sam posve pretrnuo i oguglao od svega što mi se događalo, tako da više nisam uopće osjećao strah. Jedino mi naumpalo kako je smrt nešto veliko i strašno samo kao predodžba u glavama ljudi, dok je ona u stvarnosti često neprimijetna, beznačajna i banalna, pogotovo kad se dešava drugima. Smrt bi trebalo demistificirati, barem koliko i rađanje, ženidbu, udaju ili odlazak u vojsku, naprimjer. Iz razmišljanja me trgnu stražar, izvikujući moje ime. Odveli su me ovaj put u susjednu prostoriju. Tu me čekao isti onaj zamjenik, ovaj put sam. Ritual ispitivanja se ponavljao. Uglavnom, tražio je da priznam kako sam bio u ustašama i da sam dolazio kući na odsustvo. Kako nisam priznavao, dobio bih batine i bio ponovo vraćen u skupnu prostoriju, uz sočne psovke, razumije se. Tako su me izvodili, ispitivali i tukli sljedeća dva dana i dvije noći. Za sve vrijeme našeg mučeništva u zajedničkoj prostoriji hranu uopće nismo dobivali. Valjda su nas smatrali zrakojedima ili bićima nedostojnim čak ni komada kruha. Vode je bilo kad bi nas stražar odvodio na zahod. Pomislio sam: kako se ne sjetih pa da barem komad kruha strpam u torbu kad sam polazio od kuće. Ovako sam se borio svim snagama da ne padnem u nesvijest – što od gladi, što od batina, što od nespavanja. Kad je bilo treći dan, malo iza podneva, poveli su me u onu istu prostoriju gdje su me prvi put ispitivali. Tamo se ponovo nalazio glavni i njegov zamjenik. Pokušali su još jednom, posljednji put, da

od mene iscijede makar kakvo priznanje – da sam bio ustaša i da sam boravio na dopustu kod kuće tokom rata. Nisam priznao. Onda mi je glavni rekao:

– Znaš li, Naile, šta ti je spasilo glavu? Evo, ovo pismo, koje sam pročitao tvojoj majci, a koje si joj ti poslao iz Bjelovara.

Iz džepa vojničke košulje izvadio je moje pismo majci i stao ga naglas čitati: 'Draga majko, prije svega da te pitam – kako si, kako tvoje zdravlje? Kako moj mlađi brat, pomaže li ti u raznim poslovima? Kako živite? Imate li hrane ili se mučite? Kako za drvo i za odjeću? Pišite mi šta ima novo u selu. Kako beg i njegova Straža? Vidite li mi Ismeta i Samku? Draga majko, žao mi je što sam vas morao ostaviti same. Ali, morao sam, kako nad nama ne bi vršili nasilje. Ja sam u Bjelovaru, u domobranima. Prije par dana zapovjednik kasarne me odredio da njegovoj tetični održavam vrt oko njene vile. Zasad mi je dobro. Ne volim ovu vojsku, još manje ustaše. Oni, priča se, vrše zlo nad ljudima, a ja mrzim zlo i zločince. Saznao sam od Ćazima Rifinog, i on je sa mnom u domobranima, da ima nekakva vojska, partizani se zovu, koju vodi nekakav komandant Tito, a koja je najpravednija i najomiljenija u narodu. Žao mi je što nisam u toj vojsci. Ako mognem nekako prebjeći kod njih, rado ću to učiniti. Uglavnom, znaš kako si me odgojila – prije bih glavu izgubio nego što bih na pravdi Boga kome nepravdu učinio. Za mene ne brinite. Nastojat ću da me puste na kraće odsustvo, i to što prije. Sve, ipak, zavisi od ratnih okolnosti. Sa mnom je i Osman Mehin i neki Selim iz Drinića. Čuvajte mi se. Reci Nazifu da te dobro sluša i da ti u svemu pomaže. Ismeta i Samku mi selamite kad ih vidite. Sve vas voli i grli, i šalje vam mnogo selama iz Bjelovara – vaš sin i brat Nail!'

Zatim je nanova pročitao dijelove moga pisma: 'Saznao sam od Ćazima Rifinog, i on je sa mnom u domobranima, da ima nekakva vojska, partizani se zovu, koju vodi nekakav komandant Tito, a koja je najpravednija i najomiljenija u narodu. Žao mi je što nisam u toj vojsci. Ako mognem nekako prebjeći kod njih, rado ću to učiniti. Uglavnom, znaš kako si me odgojila – prije bih glavu izgubio nego što bih na pravdi Boga kome nepravdu učinio.'

– Vidiš, Naile, ovi dijelovi tvog pisma ti spašavaju glavu. Zato, zahvali sretnim okolnostima, što sam se zatekao kod tvoje majke kad je ovo pismo stiglo i što me ona zamolila da joj ga pročitam. Inače...

Zatim mi je dao nekakvo Rješenje da sam islijeđen i da sam oslobođen svih optužbi i sumnji o neprijateljskoj aktivnosti u ratu. Pružio mi je ruku i na kraju rekao:

– Od ovog trenutka si slobodan, Naile. Idi kući, pazi staru majku i brata. I uvijek vodi računa o tome šta radiš i kako se ponašaš. Odsad ćeš biti pod našom budnom prismotrom. Pozdravi majku i reci joj da te isljeđivao partizanski komesar Haso Dobrić. Onaj isti komesar koji joj je pročitao pismo od sina domobrana.

Izlazeći iz Komande mjesta bio sam totalno zbunjen, zbunjen i presretan. Sretniji i od komšije Jašara Misića, kome je sva briga bila kupovina klepca i babice. Bio sam sretan, jer je ovu moju ludu glavu još jednom spasio sami Bog. Bog i luda sreća. Zato sam se zaždio nogom u zadnjicu i požurio kući da svoju neopisivu radost podijelim s majkom i Nazifom. Sad se više nisam skrivao ni od koga. Jer, bio sam slobodan. Slobodan čovjek. Koliko i svi ostali.

14. POGLAVLJE

A kod kuće opet čekaju, sve one brige i problemi. Kao da sam ih na polasku od kuće pokupio u neku vreću, zavezao i tako ostavio u neko ćoše. Sad mi se čini, kao da ih je neko pustio iz vreće i gdje god da pođem, sa mnom ide i ogroman broj mojih briga i problema. Kao da mi je neko o vrat navješao mnoštvo teških kamenica, pa mi ne daju da normalno hodam, ni da normalno gledam, od briga ne mogu kako treba da se ispravim, čak ni da dišem. Nekad mi se čini da hodam stalno pogrbljen, da mi je od tih nedaća na leđima izrasla ogromna grba, koju niko ne primjećuje, a ja je osjećam svakog trena, kao ogromnu planinu. Taman kad se riješim jednog noćomornog problema, čini mi se da me zaskoče dva, tri ili pet novih, još težih, još noćomornijih. Eto, tek što sam se riješio OZNE, a kod kuće me čeka neimaština, više nego mučno preživljavanje. Hrane ponestaje, dobrano se gladuje, odjeće nestaje, pravo se i ogolilo i obosilo; što kažu: ni na šta sjesti, ni na šta leći. Rođaci, prijatelji i komšije čuli da sam došao iz vojske, zastalno, pa i to da sam išao u Tešanj na ispitivanje i da sam oslobođen napasti krivnje. Hrle, puna ih kuća. Dobro je to jer – teško kući u koju insani ne dolaze. No, nešto drugo je u pitanju. U pitanju je obraz i stid. Ne samo da ih nemam čime ponuditi, ni ićem ni pićem, vem što nemaju ni na šta sjesti, iako bi rado htjeli, nego malo odstoje i odoše. Jedino je Ismet sjeo na komad prostrte dronjave ponjave i ne hiti kući. Pravi prijatelj, uželio me se, ne može očima da me se nagleda. A tek eglena, ma tri dana i tri noći da pričamo, ne bismo mogli jedan drugom ispričati što bismo željeli. Još me zove: badžane! Iskoristio je priliku dok je moja majka negdje izašla, a Nazif u štali namirivao kravice, pa mi reče:

– Poselamila te Samka. Od nekog saznala da si došao pa sad od radosti lebdi u oblacima. Ma ona tebe, Naile, voli više nego samu sebe. Zna to najbolje moja Habiba. Ona veli da bi Samka oboljela, ako se ne bi za te udala. Tebi bi bilo grehota prevariti je i oženiti se s nekom drugom, Boga mi. Nego, deder, da i kod tebe što prije zapjevamo i šerbet popijemo. Da obradujemo snahom i tvoju majku. To bi joj bila radost najveća; dok je živa da te oženi, da je snaha odmijeni, pa i unuke da dočeka.

– E, moj Ismete. Kako ne razumiješ? Rado bih se ja oženio, ali kako? U kući nema bijelog dinara, nema brašna, nema se na šta sjesti ni leći, ja nigdje nisam uposlen, kako, bolan, da se ženim?! Zar da u takvu situaciju dovedem i Samku? Zar da je unesrećim i da se o nju ogriješim? A, jok, ja to ne mogu! Ne mogu, i neću!

– Ma, znaš šta, jarane. Da mi nisi prijatelj i da te toliko ne poštujem, sad bih ti rekao: koliki si ti, Naile, ahmak! Zar zaboravljaš kakvo je Samka zlato? Ona je, bolan, čestita, da je čestitije nema u daleku. Usto je i nafakali. S njome u tvoju kuću ući će i velika nafaka, i veliki berićet. Ona će te usrećiti. Pored toga, njeni roditelji su dobrostojeći i potpomoći će i vas. Ne zaboravi da imaš i mene, svog badžana. Zašto, uostalom, i postoje prijatelji već da se nađu u teškoćama i da prvi priteknu u pomoć? Eto, moji roditelji dat će ti hrane, da ti se nađe za početak, dok se snađeš, dat će ti i para u zajam, pa kad god vratiš. Već sam s njima razgovarao. Uz sve to, počinje ljeto. Toliko je posla u naroda, a radnika ni za lijeka. Neko u vojsci, neko otišao u kakvo preduzeće. Trebat će svijetu nadničara. Zbilja će se moći dobro zaraditi. Ići ćemo zajedno na koševine, kopanja kukuruza i druge poslove. Moj otac ima konja, nabavit ćeš i ti sebi pa ćemo biti sveznici i ići

ćemo sa zapregom narodu na dnevnice.

Čim je Ismet ušutio, ja sam slegnuo ramenima i samo dodao na sve to:

– Pa dobro, kad je tako, pitat ću Samku. Ako ona pristane, ni ja nemam ništa protiv.

Onda je Ismet skočio i poljubio me od radosti u obraz. Uto je u sobu bahnula moja majka i to opazila. Kad je upitala šta je razlog, Ismet veselo bubnu, onako iznebuha:

– Majko Mino, uskoro nam se ženi Nail!

– Ma je li, Naile, Boga ti, istina to što govori Ismet? Hej, da mi je to dočekati!... Amaaan, ne bih žalila kad bih odmah umrla...

– De ba, majko, pusti kraju Ismeta. Znaš da se on voli šaliti. Kakva ženidba, kakvo li ti šta – rekao sam, ispraćajući Ismeta šereta, Ismeta dobru dušu i mog najboljeg jarana.

Zaista je bilo sve onako kako je Ismet rekao. Ali ne baš odmah. Od Ismetovih roditelja posudio sam brašna i novca, da se majka i brat ne pate ni za šta, a ja bih tokom ljeta vraćao od zarada na dnevnicama. Ljetina, jedno po jedno, pristizalo, a nema ko ubirati. Ko je htio raditi, mogao je solidno zaraditi. Nije se mogao obogatiti, ali, opet, za tadašnje prilike, moglo se od toga preživjeti pa da neka crkavica i ostane, uštedi za, ne daj Bože, kakve crne dane. Ja i Ismet s jaranima prvo išli narodu na kopanja kukuruza, pa na koševinu i kupljenje sijena, zatim sazrelile pšenice, te požanji, te poveži, te ovrši, utom prispjele i druge trave, otave, i odmah udri, kosi. Zatim slijedilo branje kukuruza pa žetva ševara i tako redom. Ja s bratom obrao šljive, jabuke i drugo voće, a majka napekla pekmeza i džemova. U štali dvije kravice, obje steone. Bit će nešto novca i kad se telad prodaju. Sa Samkom sam se viđao cijelo ljeto. Često smo

zajedno radili po tuđim njivama i, ašikovali. Ona samo u me gledala i bila me željna kao ozebao sunca. Onda zaredaše ženidbe. Te oženi se Halim, te oženi se Mujo, te oženi se i Sinan, a udade se i Zemka. I tako redom. Jesen je vrijeme ženidbi i udaja. Gledala to i slušala Samka pa joj bude teško. Eto, zar, svi se redom žene i udaju njeni vršnjaci u Kalešiću, samo Nail nešto čeka i dvoumi se. Pa ako se ne misli ženiti s njom, neka brate kaže da je džaba ne zavlači. Jadnica zbog mene odbi sve momke. Ne bi trebalo da joj priječim sreću. Zaista joj dugujem jednu od dvije stvari – ili se ženiti s njom ili je prepustiti drugom. Jednog dana dok smo sjedili kraj rakijskog kazana u kome se destilirala Ismetova rakija, on mi reče:

– Zaista, jarane, nije to od tebe fer, ni prema tvojoj majci, a još manje prema Samki. Eto, sad barem nemaš valjan izgovor. Hem si ljetos zaradio finih para po dnevnicama, hem ti je majka, hvala Bogu, napekla pekmeza i džemova, hem ste ti i Nazif nasušili šljiva i hapura za zimu, pa i obje kravice ti steone, bit će para i od teoca... Vidiš da i ja pečem rakiju. Već sam odredio koliko god bude trebalo da protračimo tvoju svadbu. Ne samo da se griješiš o Samku već, gledaj, mnogo siromašniji momci se žene. Zar ćeš samo ti ostati bećar, pustahija, od tolikog svijeta? Da samo u tebe ljudi upiru prstom? Idi u kuću, ašikuj, eno svastika maločas došla kod nas. Gledaj ne bi li šta bilo... Ma mislim kakvog halvaluka i veselja.

Klimnuo sam glavom, stresao niz grlo još jednu čašicu ljute šljive i, onako hrabar, kao rijetko kada, krenuo pred Samku, samo s jednom namjerom. Pogađate kojom: da je pitam bi li se za me udala. Ona me ugledala dok sam išao prema ulazu kuće, zgrabila sud za vodu i krenula prema

bunaru. Pošao sam za njom. Zagrabila je vode iz bunara i dok je sipala u kantu, slatko je pogledavala u me, kao da sam šećerlama i kao da bi da me ispiuče, svega. Pozdravio sam je, a ona se podbočila jednom rukom, uzvratila pozdrav i stala u me da pilji kao kakva pobožna baba u svetu ikonu na zidu crkve. Nakon što smo popričali o svakodnevnim, uobičajenim temama, odlučio sam da budem konkretniji. Kuraži mi nije nedostajalo. Iz mene, ili umjesto mene, pričala je rakija. Često sam se smijao i bio slobodan da je pitam bilo šta, bez imalo ustručavanja. Ona je čekala, slična luku ratnika strijelaca. Otezao sam kao da sam sebi čitam smrtnu presudu. Pravio sam se važan te sam želio da moje riječi dobiju na značaju. Kazao sam:

– Samka, ti znaš da sam ja momak bez stalnog zaposlenja. Također znaš da sam siromašnog porijekla i da imam obavezu da se brinem o majci i mlađem bratu. Isto tako, neka znaš da svi članovi moje familije moraju mnogo raditi. Pored toga, znaš da ti ne mogu obećati lagodan život. Naprotiv, mnogo izvjesnija ti je sa mnom patnja. Pored svega nabrojanog želim te nešto pitati.

– Pa pitaj slobodno. Nema zbog čega da se ustručavaš – rekla je. – Moj odgovor tebi je spreman. To tvoje pitanje očekujem odavno.

– Kako bi ti mogla znati šta ću te pitati?

– Ah, recimo da mi cvrkuću ptice na granama. Da sam čula od male djece. Ili od vjetra koji pirka pored mog prozora. Da mi govori tvoje srce, a najviše tvoje lijepe oči.

– Kad znaš, reci, da čujem što ću te pitati?

– Pa ovako... Reći ćeš, a to si i davno trebao: Moja draga Samka, želiš li se udati za me?

Malo sam bio zatečen pa sam zinuo od čuda.

– E, baš to te želim pitati...

– Ama, hajde, pitaj već jednom, umrijet ću od nestrpljenja – zahihotala se i od smijeha stala presamićivati u struku.

– Ma, eto, sama si rekla, što sad da i ja ponavljam?...

– E, ne može tako. To bi onda ispalo kao da sam samu sebe pitala. Hoću da me ti lijepo, jasno i glasno upitaš.

– Dobro, ako baš mora tako biti, evo, pitat ću. Hoćeš li se ti, Samka Zulić, udati za me?

– He, he... Hoću, naravno da hoću. To slatko pitanje očekujem od tebe godinama, srce moje drago! Samo, nešto plaho zaplićeš jezikom. Haman si pijan, a ja ne volim pijance. Moj otac je nekad mnogo pio rakiju. Svi smo ukućani od njega bili plaho bihuzur. Hvala Bogu, davno je već prestao piti. Hajde, obećaj mi samo to – da ubuduće nećeš piti? Je l' de da nećeš? Osim toga, više sam voljela da si me pitao trijezan da li ću se za te udati. Jer kad se otrijezniš, možda ćeš reći da se ne sjećaš, ili da me nisi ni pitao, ne dao Bog, he, he.

– Hah, razumije se da pijanica ne želim biti. Ali ponekad, s finim insanima, kao što je naprimjer moj badžan Ismet, koju čašicu popiti, šta fali, je li tako? Ni sad nisam toliko pijan, da bih tako lahko zaboravio šta sam te maloprije pitao.

– Eh, to može s badžanom, da se ranije ne uplašiš kako želim da ti starješim... He, he... I kako to Ismeta ranije zoveš badžanom, a još se nisam ni udala za te?

– Ismet je ljudina, i moj najbolji prijatelj, i on će zauvijek ostati moj badžan, pa udala se ti za me ili ne. Nego, moram ti još nešto reći. Ja sam u takvoj situaciji da ne mogu praviti neku naročitu svadbu i veselje. Zato želim da to prođe skromno, a veselje neka bude u našim srcima. Dakle, ja bih

došao po te sad u petak navečer, to jest prekosutra navečer. Odmah nakon akšama. Ti budi spremna jer ću te ukrasti, kobajagi, od tvojih roditelja. Sa mnom će biti moja sestra Nefa, badžo Ismet, buduća svastika Habiba i još nekoliko rođaka i jarana. Može li tako?

– Ma može, srećice moja, ako želiš sad, i još da krenem bosa, s tobom na kraj svijeta. Ja sam noćas najsretnija osoba na butumile dunjaluku. Važno je da se volimo i da se uzmemo, i nema toga šta mi ne možemo ostvariti u životu.

Samka je s vodom, na krilima sreće, odlepršala u kuću, a ja sam ponovo svratio do kazana i Ismeta, kako bih mu saopćio vijest o ženidbi. Na tu novost on je povikao:

– De, badžane, da te sad poljubim – i cmoknuo me u obraz, a potom radosno dodao: – Evo, ove dvije pletare rakije poklanjam ti da imaš za svadbu.

Pletare su bile svaka od po deset litara rakije. Ja sam se zahvalio Ismetu i požurio kući – da i majci i bratu saopćim radosnu vijest.

Sutradan je Nazif otišao kod sestre Nefe, na drugi kraj sela i pozvao ju je da nam pomogne u pripremama za moju svadbu. Dva dana sam se pripremao kako sam najbolje znao i mogao. Ali, s obzirom na moje novčane mogućnosti, sve je to bilo skromno, pravo siromaški. Pripremljena je skromna večera i meza, uz Ismetovu rakiju, za svatove, kupljena je i nova hasura i prostrta u sobu, kako bi svatovi imali gdje posjedati. Majka je pripremila i koju struku ponjava za prostrijeti te nov dušek i jastuke za me i Samku. Još sam pozvao i dva sazlije iz Kadirlija, da stvore štimung i onu makar kap potrebnog veselja, kad je o svadbi riječ. Pred akšam ispred kuće stali su se okupljati svatovi: sve daidžići, tečići i ostali rođaci te komšije i prijatelji. Kuća je već bila

dupke puna u prvom redu žena i djece koji su znatiželjno očekivali mladu. Najzad smo krenuli u krađu djevojke. Kao bajagi krađu, a poslije sam od Samke saznao kako su njeni ukućani znali za njenu udaju i samo su mirno sjedili u kući, jer joj nisu branili. Ona je namirila konak: stoku u štali i kokošinjcu, pozatvarala vrata i kapije, gdje je trebalo zatvoriti, iznijela svoju seharu s djevojačkim ruhom, koju je preuzeo na rame moj tečić Muharem, i mirno pošla s nama. Uz nju su bile njena sestra Habiba i moja sestra Nefa. Samo što smo odmakli stotinjak metara od djevojačke kuće, svatovi su zapjevali bećarac: 'Evo mene, vodim sebi ženu. Svi su čuli za ljepotu njenu!' Potom su zavrištali iz svega grla, a neko je ispalio i par hitaca iz pištolja. Tad bi u mnogim okolnim kućama čeljad prokomentarisala: 'Eno, svatovi odvedoše neku djevojku!' Ili: 'Eno, svatovi ukradoše Samku!' Djeca bi ispod konzervi stavljali i potpaljivali karabit te je eho dignutih konzervi u zrak daleko odjekivao. Kod kuće nas je dočekala u prvom redu moja majka i ostali gosti. Nevjesta je izljubila svekrvu i ušla u sobu koju su joj pokazali. Za njom su unijeli i njenu seharu. Zatim su u dva suprotna ćoška udarili dva eksera i za njih vezali kanafu. Tad je Samka po toj kanafi posterala svoje katove haljina, peškire, rupce i drugo ruho, kako bi ga posjetioci veselja mogli razgledati. Sličilo je na razgledanje eksponata u muzejima ili slika na likovnim izložbama. U drugoj sobi se nalazili muškarci. Tu su bili i sazlije. Pošto se večeralo za dvije sofre, tad bi muškarci nastavili piti rakiju, pjevati i pomalo meziti. Ako bi neko imao pištolj ili lovačku pušku, ispalio bi koji metak, a pjesma i pocikivanje razlijegali bi se dugo u noći. Neko je zamolio sazlije da odsviraju koje kolo u trećoj, najvećoj prostoriji, zvanoj kuća. U kolo bi se hvatalo i staro i mlado. Jedini problem je bio što je ta prostorija tijesna.

Adet je da se kolo najprije zaigra u kući mladoženjinoj i da u njemu zaigraju, pored ostalih, mlada i mladoženja te svekar i svekrva, ako su živi. Nakon toga svirači su izašli na avliju i zasvirali kolo. Na meraji je bilo prostrano pa se razvilo veliko kolo, vilovito, i u njemu su mogli zaigrati svi koji su htjeli. Posmatračima sa strane se činilo da se pod igračima u kolu zemlja povija. Iznenada su se posjetioci stali nešto došaptavati i razmicati, praveći nekome prolaz. Pošto je vezao konja za vrljike, ulazu u kuću pošao je Kadri-beg. Narod se uzmuhao, ta nije šala i sami silni beg učinio je čast Nailu i Samki i posjetio njihovu svadbu. Iskreno, ja se nisam obradovao takvom gostu. Ali veselje je veselje i sramota bi bilo ne ugostiti bilo koga na svadbi pa makar to bio i crni Ciganin, što se kaže, ili ovaj demon-beg. Beg mi je, štaviše, pružio ruku i čestitao ženidbu. Prihvatajući tiraninovu ruku, ja se iskreno začudih:

– Ah, otkud ti, beže, na mome veselju?!

– Šta si ti mislio, Naile, ako sam ja bio u partizanima, a ti u ustašama, da ti zbog toga neću doći na veselje? – reče demon-beg, naročito naglašavajući ono 'u ustašama' kako bi ga svi dobro čuli.

– Beže, pazi šta pričaš! Kao što ti nikad nisi bio u partizanima tako ni ja nisam bio u ustašama, već prisilno mobiliziran u domobrane, a to je ogromna razlika!

– Jah, svi ovdje prisutni dobro znaju gdje je ko bio, moj Nailaga. Samo, nećemo večeras ispravljati krivu Drinu, ta, je l' veselje il' nije? – U taj čas Kadri-beg podiže čašu rakije, kucnu je u Nailovu čašu te popi naiskap. Onda reče: – Još jednom, neka vam je sretno, mladenci! – priđe svom Vrancu, pojaha ga i s dva svoja sluge začas se utopi u mraku.

– E, neka si mu onako otkresao ubrk, badžane – veli

Ismet. – Dosta je vala više i tog Kadri-bega, i njegovog zuluma!...

– Dosta, dosta, prihvatiše neki! Dozlogrdio je i Bogu i narodu, što jest, jest!...

Čim je otišao Kadri-beg, veselje se nastavilo, rasprnjicalo, i to dokle je ko htio i mogao izdržati. Zadnji su na počinak krenuli sazlije i Nail i Samka, to jest ja i moja nevjesta.

15. POGLAVLJE

Od moje ženidbe prošlo jedva deset dana, a ja bez ikakvog posla. Plandujem li, plandujem. Sa ženom Samkom i Nazifom već potrgali ono par duluma kukuruza što smo imali u Zavali, prenijeli na sebi u vrećama i smjestili u stari koš. Bundeve obrali, a ja još i živice okrčio i čekam vrijeme sjetve pa da tu njivicu zatrudnim pšenicom. Platit ću komšiji Sulji zapregu da to valjano odradi. Imam nešto ušteđenih parica od ljetošnjih dnevnica, a imam sad i kukuruze u klipu, pa šta mu je volja neka se naplati. Znam, Suljo će i pričekati koji mjesec ako ga zamolim. Ali, sreća, za tim nema potrebe. Otkad sam oženjen, čini mi se, život mi je mnogo ljepši i lakši. Moja ženica ne samo da je valjana, već je i iznimno pametna. Svake noći se dogovaramo za sutra. Razmjenjujemo mišljenja, jedno drugo savjetujemo, podrška i neophodna snaga smo jedno drugom. Tek sad vidim koliko muškarcu znači žena. Njeni me pomažu, ali me sramota da ovako zdravi i mladi padnemo njenim roditeljima na izdržavanje. Pomažu nam jer vole svoju kćerku, ali znam da nikome nije lahko i, što se kaže, svakom

je do sebe. Jedanaestog dana po mojoj ženidbi šalje ti meni beg jednog slugu s haberom da sutra ujutro obavezno dođem kod njega u avliju, volja mi sam, volja i sa ženom jer, kako je rekao, posla ima za oboje. Obećam ja slugi da ćemo doći, oboje. Uvečer kad sam legao sa svojom Samkom, pažljivo prebiremo šta nam je bolje – ići ili ne ići. Ako ne odemo, valja nam gristi kao miševima to malo ljetošnje zarade i uštеđevine i vazda biti muhtač njezinim roditeljima, badži Ismetu i drugim dobrim ljudima, da nam kako pomognu da se preživi. Mi ne bismo znali šta bismo od sebe i od dosade sve do ljeta i sezone poljoprivrednih radova. Tako nema napretka. U najboljem slučaju bili bismo uvijek na istom, ili bismo čak nazadovali. Jest da je Kadri-beg poznati zulumćar, ali mu je stalo do radne snage i sluga te ne može uvijek na slugama i najamnicima iskazivati svoje teške pasjaluke. Mora nekad i on popustiti i izgledati uljuđeno, makar se i pretvarao. Koliko je to pohlepan i škrt, ili bolje reći proklet, čovjek, najbolje će potvrditi ono što je begovica Širaza jednom prilikom ispripovijedala mojoj majci, dok joj je pomagala pripremati hranu za nekakav sobet.

– Na mog Kadri-bega džaba ba tolika vika, te škrt, te ovakav, te onakav... Eto, on zna da ja sirotinji pomažem i šakom i kapom, što se kaže. Pa mi jučer za doručkom veli: 'Draga moja Širaza, meni je dobro poznato da ti dijeliš siromasima, da si plaho džometna. I neka si. Ti i dalje dijeli, samo sakrij, da moje oči ne vide.'

Rano ujutro sam sa ženom osvanuo ispred begovog čardaka. Čim je izašao i ugledao nas, bio je podnošljivo trpeljiv, po čemu se dalo zaključiti da mu itekako nedostaje jeftine radne snage. Čak je rekao, zaista neočekivano za njega:

– O, koga ja to vidim, mladi bračni par Nunić. Pa, sabahajrula, poranili?! Da ne duljim. Posla ima napretek za oboje. Ti se, Naile, pridruži beračima kukuruza, a naša snaha od danas može redovno, ako želi, da muze krave i ovce i pomaže u kuhinji, u prvom redu oko spravljanja mliječnih proizvoda. O plaći ćemo se večeras detaljno dogovoriti. Bude li vam pasalo, veći dio bih vam plaćao u hrani, a manji dio u parama ili u čemu drugom?...

Zgledali smo se i odmah razumjeli ja i moja Samka. Ta, tek je rat završen, zemlja počinje da se obnavlja, caruje opća bijeda, nestašica svega i svačega, a najviše hrane, tog osnovnog uvjeta za opstanak života uopće. Pristali smo. Znajući kakav je beg izopačeni ženskar, rekao sam Samki da me odmah obavijesti o njegovom i najmanjem neprimjerenom ponašanju. Ona je kazala kako mu ni najmanju sitnicu u vezi s tim ne bi oprostila.

– Znam se ja braniti i jezikom, a i šakama, bude li trebalo. S te strane, budi bez brige. S druge strane, koliko sam primijetila, on te mnogo uvažava, vidi u tebi nekakvog takmaca, pa mi se čini da te se čak i boji. To su razlozi zbog kojih mislim, da se neće usuditi pokušati bilo šta skaredno.

Riljali smo kod bega oko dva mjeseca bez značajnijih problema. Posao je bio težak i meni i Samki, ali nas je beg solidno, i redovno, isplaćivao. Usto je begovica Širaza zavoljela moju ženu, hvaleći često njen rad i nagrađujući je hranom i drugim poklonima, strogo pazeći da to beg ne sazna. Jednog dana baš sam prispio s posla, a mati mi dade nekakav poziv. Čitam i ne vjerujem. Vidim, neko me stavio u Komisiju za otkup hrane od građana. Sa mnom su još Vehbija Hanić i Kasim Šamić. Zaduženi smo za selo Bolobare. Zato nas pozivaju na dogovor i upute u seoski

Zadružni dom, u nedjelju. Mislim se nešto: da je šta dobro, svakako se mene ne bi sjetili. Ovo mi prije dođe kao kazna, možda i zbog tog što nisam bio u partizanima. Helem, šta ću, moram. Odem ti ja na taj nekakav sastanak, kad došao predstavnik vlasti, glavni za otkupe. Reče nam kako svaki domaćin mora osigurati toliko i toliko kukuruze, toliko pšenice, toliko krompira, graha, luka... Ko nema, neka kupi ili se snađe na neki drugi način. Određena je i neka manja kvota hrane koja se može ostaviti domaćinu, koji ima višak hrane. Sav taj višak oduzima se u korist države. 'Pa to nije nikakav otkup hrane', pomislih. 'Prava riječ za tu nečasnu rabotu bila bi – otimačina, ili pljačka!' 'Tom hranom valja nam hraniti vojsku, snabdijevati bolnice, zatvore, rudare, državne službenike...', reče glavni, za koga rekoše da je Kadri-begov šura. Kažu, čitav rat proveo u partizanima. Računa se kao prvoborac, a ima i neki visoki čin. Naše je da stručno i savjesno odradimo svoj posao, a odvoz hrane u narodne magacine i sukob sa seljacima, koji budu pravili probleme, rješavat će za to određeni radnici i narodna milicija. Čim završimo s otkupom hrane, moći ćemo se vratiti svojim uobičajenim poslovima. Tako nam je rekao glavni, zapravo Edhem Nuhbegović, te je potom odgovarao na pitanja koja bi mu postavljali članovi komisija.

Sutradan u sedam sati ujutro ja, kao predsjednik Komisije za otkupe, te Vehbija i Kasim, kao članovi, našli smo se na dogovorenom mjestu. Krenuli smo s gornjeg kraja sela i odmah se uvjerili koliko je to mučan posao. Ljudi su doista bili u veoma teškoj materijalnoj situaciji, posebno kad je riječ o hrani. Malo ko od domaćina da je imao i za sebe, a kamoli da još dadne i alavoj državi. Zaista je srceparajuće gledati kako ljudi metu i zadnje zrno u hambarima da bi ga dali državi, a sami neće imati od čega zamijesiti kruh ni za

današnji ručak. Požalio sam se Vehbiji i Kasimu:

– Ja ovo stvarno ne mogu raditi. Gledajući sve ovo, od žalosti srce mi se cijepa nadvoje.

– Heh, ko kad si budala – kaže Vehbija. – Nije do nas, do države je. Ako nećeš ili ne možeš, sad će ti poslati miliciju, proglasit će te saboterom i narodnim neprijateljem i, ode ti u prdekanu, svirati klavir.

– Dobro ti je Vehbija rekao – dodade Kasim. – Nego, polauši se i radi. Bolje to nego da ti u buhari odvaljuju bubrege i omekšavaju rebra.

Kad sam nakon njihovih riječi malo bolje razmislio, zaključio sam da zbilja i jest tako. Ništa nisam kriv, a moram to raditi kako i sam ne bih stradao. Sljedeća na redu bila je kuća Ifeta Ševića. Ifet je imao šestero djece. Nije radio nigdje. Imao je malo zemlje, koju je obrađivao, jednu kravicu i malo živine. U hambaru je imao kukuruze jedva toliko da prehrani čeljad mjesec dana. I to mu je sad trebalo uzeti i još ga zadužiti da kupi ono što nema. A znao je da s vlašću nema šale. Ne nabavi li sve u roku, loše mu se piše. Zato je odnekud iz štale iznio pušku, repetirao ju je, uperio u nas i kroz plač dreknuo:

– Ne prilazite! Ne dam, ne daaam, da mi djeca pomru od gladi! Pas mater i vama i takvoj državi!

Odmah su stigli milicajci koji su nas osiguravali. Sreća, kad je čuo da dolazi milicija, on se smirio i ponovo vratio pušku u štalu. Milicajci su ga dušmanski tukli pred njegovom djecom i pred okupljenim svijetom, sve dok im nije predao pušku. Onako prebijena ubacili su ga u stari vojni džip te odvezli u pritvor. Mogu samo zamisliti kako su ga se tamo nadegenečili, daleko od bilo čijih očiju, još dalje od nečijeg srca. Metući prazno okno Ifeta Ševića, Kasim se nasmija

grohotom pa reče:

– Ja budale, majko mila... Hem dobi batine, hem ostade bez puške, hem se za duže vrijeme dokopa buhare. I opet morade dati sve što je imao hrane.

– Bogme, ko se kačio s vlašću, jebo je ježa u leđa! – dovrši Vehbija.

Došavši do dva bogatija seljaka, od njih smo oduzeli toliko viška hrane, da su oba doživjela očigledan šok i to teško odbolovala. Tu je bila i milicija, za svaki slučaj. Nakon njih na red je došao jedini kulak u Bolobarama, a mi smo ostali preneraženi. Mujaga Talić dočekao nas je susretoljubivo i napadno radosno.

– Bujrum, bujrum, moji vrijedni narodni deputati! – tako nas je zvao. 'Narodni deputati!'

Kad smo mu objasnili zbog čega smo tu i zatražili potrebnu hranu, on je velikodušno predložio:

– Bujrum, bujrum, moji dragi deputati! Eto vam koševi, a eto i hambari, pa što god nađete, od mene vam halalusum!

U koševima i hambarima – ni zrna. Onda smo pregledali kuću i sve zgrade oko nje, ali nema. Nema nigdje! Kao da je hrana u zemlju propala. Kad smo upitali gdje je, on je odgovorio da je slabo sijao, jer nema ko obrađivati. I ono što je imao, veli, kako je razdijelio familiji i sirotinji. Na polasku nas je još i počastio jakom rakijom:

– Dete vi, moji mnogo poštovani narodni deputati, trgnite na polasku još po jednu. He, he, niste vi ništa krivi. Vi ste svoje, da kažemo, časno i čestito obavili.

Šta nam je drugo preostalo već od škrtog kulaka popiti makar besplatnu rakiju. Ja sam tad pomislio: 'Sakrio, sve je negdje sakrio. Prokleti Čifut!'

A na kraju dana najteži slučaj za moju dušu i za moju osjetljivu savjest. Htjeli smo završiti još sa Salkicom Ćoćom pa da idemo kućama. Mrak već lagahno širi svoja crna krila, a i umorili smo se. Uostalom, zašto li je Bog stvorio i sutrašnji i sve ostale dane? Ne moramo sve završiti samo za jedan dan. Posao nije zec pa da pobjegne. Kad smo ušli u njegovu potleušicu, i kad sam vidio gdje i od čega živi Salkica, žena mu Ćića i jedanaestero dječice, sve jedno drugom do uha, umalo me srčana kap nije strefila. Pa zar i od ovih insana tražiti otkup? Za to vrijeme Vehbija i Kasim su u hambaru našli okrunjene kukuruze, koja jedva da bi ovu porodicu mogla prehraniti dva-tri mjeseca. Salkica: poguren, mršav, ispijen. Nije za posla, kao ni žena mu i tri najstarije kćerke. Svi neuhranjeni, malokrvni, bolesničavi, ni za kakvog rada. Izletim iz kućerka, kao da me sami đavoli tjeraju i pozovem druga dva člana Otkupne komisije. Objasnim im čitavu situaciju oko Salkicine familije i predložim da ih zaobiđemo.

– Kako, kad je i on je na spisku? – pobuni se Vehbija.

– Lahko za spisak – velim im. – Kad dođem kući, napravit ću novi spisak, bez njegovog imena.

– E, ne može tako. Neka nam sve trojici da barem po vreću kukuruze. Nećemo valjda toliko da rizikujemo, a zadžaba – protestuje Kasim. – Otkriju li nas vlasti, gotovi smo. Sleduje nam robija ili ostadosmo, možda, i bez glave.

– Dobro, kad je tako – velim im. – Ja neću, a vi sebi uzmite.

– Ne, ne, nismo ni mi sisali veslo. Ti da ne uzmeš pa da poslije kome ispričaš kako smo mi uzeli, a ti nisi, eh!... – opet se buni Vehbija.

– Dobro de – kažem, da bi ih udobrovoljio – uzet ću i ja – a ovamo mislim, kako se odmah raspoznaju uvlakači i

doušnici novim vlastima. Takvih je bilo od pamtivijeka i bit će ih do Kijametskog dana. Zahvaljujući takvim i opstaje svaka vlast, prokleti bili!

Veseli poput male djece kad im date željenu igračku, Kasim i Vehbija potrčaše u kućerak i na ulazu se sudariše glavama. Onda Vehbija zovnu napolje Salkicu. Ukratko mu objasni sve o čemu smo se nas trojica dogovorili. Salkica samo klima glavom, sliježe ramenima i neprestano ponavlja kao pijani papagaj:

– Hvala vam, drugovi! Hvala vam, drugovi! Smrt fašizmu, sloboda narodu! Hvala vam, drugovi! Hvala...

Mi uprtismo svako svoju vreću i zajedno u Kalešić, svako svojoj kući.

Čim sam spustio vreću na kućni prag, žena pita otkuda mi vreća kukuruze. Ja joj ispričam sve natenane i predložim da uz ovu vreću dodamo od sebe još jednu vreću i obje predamo Salkici. Ona od dragosti cmoknu me u obraz i reče:

– Svaka čast, mužiću moj, znala sam da si dobar čovjek, ali da si toliko dobar, nisam dosad znala.

Ja joj kažem da ode do Ismeta i zamoli ga da dođe sa svojim konjićem kako bismo potovarili na samar vreće i odnijeli ih Salkici u Bolobare. Kad se ona i Ismet pomoliše, Ismetu na leđima vreća kukuruze. Pitam ga:

– Šta je to, Ismete?

– A, ovo je sadaka takvom siromahu i od mene.

Dvije vreće sa strane, treću odozgo na samar potovarimo ja i moj badžan i pravac Salkici u Bolobare. A sva moja nesreća ne bila što sam nepotrebno donio vreću kukuruze iz Bolobara u Kalešić već sam kasnije i zakonski odgovarao, što sam Salkicu i njegove maksumčiće poštedio otkupa, i još

za to primio mito, vreću kukuruze. O tome ću vam kazivati nekom drugom prilikom. Sutradan pored mene naiđoše Kasim i Vehbija, kako bismo dovršili posao oko otkupa hrane. I dovršili smo. No, to je bio tako prljav posao, koga ću se sjećati kao najprljavijeg i najmučnijeg posla u mom životu.

16. POGLAVLJE

Jesen pri kraju, i jesenji poljoprivredni poslovi privedeni kraju. Kadri-begove njive sasvim opustjele od nadničara. Štaviše je i pšenica zasijana na velikim površinama te se radovi prenijeli u begove voćnjake. Svakodnevno se ubiru jabuke, kruške, dunje, orasi, a iz golemih kazana izvija se para, dok se u njima veselo krčkaju pekmezi i džemovi. I begove sušare rade punom parom, suše voće za zimu, naročito od jabuka, karamuta, dunja i šljiva, za ukusne slatke hošafe. Podabiranje šljiva plavki je svakodnevna pojava tako da se brojne velike kace polahko pune, što je dobar znak da će ove godine biti mnogo posla oko pečenja rakije, a bit će i velike količine kvalitetne rakije. Tu rakiju beg provjerenim trgovačkim, bolje reći švercerskim, kanalima razašilje diljem Bosne, pa i šire. Od prodate rakije i sušenog voća mladi gospodar ostvaruje pozamašne prihode. Zato on na vrijeme brine o voćnjacima. Dotrajale voćke redovno zamjenjuje mladim sadnicama, voćnjake ujesen ili u proljeće okopava i đubri, a ne propušta da ih okreči i otrijebi od suhih grančica. Naravno, poslove obavljaju najamni radnici, a mladi gospodar samo nadgleda valjanost radova. Beg u voćnjake uistinu mnogo ulaže, a oni mu višestruko vraćaju, zdravim i obilatim plodovima. Dok sam ja s muškarcima tresao voćke

i u kantama i drvenim kolicima odnosio i odvozio voće gdje je trebalo, za dalju preradu, dotle je Samka priključena drugim ženama da pomogne pri branju plodova. Čim se završi berba voća, Samka i druge sluškinje vratit će se na svoja uobičajena radna mjesta. Uvidjevši da se poslovi oko voća odvijaju planiranom dinamikom i uglavnom se privode kraju, a da se nebo smrklo i neprijateljski narogušilo, beg pomisli kako još nije osigurao drvo za ogrjev, za ovu zimu. Istina, zakupio je u državnoj šumi pet šumskih kosa, oko šezdeset kubnih metara drveta, ali snježne pahuljice samo što se nisu prosule iz nabreklih snježnih dušeka što plutaju mračnim nebom, dok zakupljeno drvo još nije ni posječeno, a kamoli iskresano, izrezano na metar i prevezeno u avliju. Zato on posla slugu Orhana, koji mu je služio po potrebi i kao kurir i telal, da odmah pozove mene i još devet momaka kod njega na poslovni dogovor. Čim smo stigli, beg započe:

– Zvao sam vas da vam sopćim sljedeće. Sutra ujutro, u sedam sahati, da ste svi ispred mog čardaka. Od kuharica ćete uzeti ručkove, iz šupe testere, sjekire, željezne klinove i ako vam je još šta potrebno, sve to potovariti u jedna zaprežna kola i pravac obronci Visa. Odmah za vama doći ću i ja, kako bih vam pokazao koje šumske kose sam zauzeo. Neće biti gola sječa već planska. To znači da ćete sjeći samo deblja stabla koja su za ogrjev i, eventualno, od nevremena oštećena stabla. Kraće, sjeći ćete samo ona koja je šumar počekićao. Drvo ćete prevoziti u moju avliju tek kad sve bude posječeno, okresano i složeno za prevoz. Odsad je osiguranje drveta za moje ovozimske potrebe jedina vaša briga i obaveza. Neko mora i uskladiti vaš rad, neko od vas bit će vam nadređeni, u mome odsustvu, razumije se. Taj neko će s vama raditi, ali ćete slušati njegova naređenja. Taj neko bit će Nail Nunić. Padne li snijeg, drvo ćete prevoziti na

saonama. Ima li ko šta da pita? Ako nema, onda šta čekate? Brže na posao!

Zmijoglav je brdo što se naslanja na brdo Vis i udaljeno je oko četiri kilometra od Kalešića. Na njemu se nalazi pet kosa počekićane begove šume. Ujutro je za nama dojahao beg, malo nadgledao posao i ponovo odjahao svome čardaku. Odjahao u život bogataša, kao da se i nije ništa događalo, ništa promijenilo. Kao da i nije proklamovani komunizam. Ustvari, sve je ostalo gotovo pa isto. Ko je ranije bio beg i gospodin, to je i ostao. Mi, deset begovih robova, ili ako hoćete tako, onda sluga, imali smo pet ručnih testera, pet šumskih kosa, po dvojica na svaku, i riljaj vole kad nemaš škole. Po dvanaest sahata dnevno, kičma puca od teškog, kilavog posla, a sve samo za čanak kukuruznog brašna dnevno. Tu je i jedna olahkotna okolnost: barem nema nezasitog bega pored nas. Ovako je lakše i serbeznije insanu raditi, makar što će on svakodnevno makar jednom dojahati na svome Vrancu da se uvjeri lično šta i koliko smo uradili. Mi smo izračunali ovako: pet kosa po dva metra dnevno, što izobarati, što skresati ogranke, što izrezati sve na metar i složiti na gomile. To ispadne deset metara dnevno puta šest dana jednako je šezdeset kubnih metara drveta. Dakle, otprilike, za šest dana begovo drvo bilo bi spremno za prevoz. Rekao sam ljudima da nećemo crkavati od posla. Polahko, a sigurno. Kako neki rekoše: Tiha voda brijeg nosi.

– Ponavljam: bez žurbe i srkleta. Pazit ćemo sebe i druge, kako neko ne bi nastradao. To nam je najvažnije. Kadri-beg će uvijek biti nezadovoljan, makar koliko mi uradili.

Oko podneva smo sjeli da se odmorimo sahat vremena i da ručamo. Mustafa Klokić i Arif Štekić donijeli su po pola litra rakije, a Mehmedalija Hinić pitu maslanicu. Sastavili

smo ručkove i jeli zajedno. Siromaški ručak zalili smo kojim gutljajem rakije, koja nas je iznutra ugodno zagrijala. Malo poslije podneva oćutili smo zavijanje vukova. Hamdo ih je prvi ugledao i pokazao rukom na njih. Nalazili su se na Visu, na jednoj čuki, oko trista metara udaljeni od nas. Bilo ih je dvoje. Vjerovatno vuk i vučica. Nije nam bilo svejedno, ali se nismo ni uplašili. Ipak nas je deset i imamo sjekire. Nedugo zatim ponovo je navratio beg. Vjerovatno kako bi provjerio da ne zabušavamo. Pregledao je posao, a onda je digao galamu. Te kako smo malo uradili, te kako smo velike lijenštine, kako ni ručak nismo zaradili, a kamoli još i čanak brašna i sve u tom fazonu. Na kraju reče kako bi on sam mogao više uraditi. To je bila kap koja je prevršila čašu. Ljudi su bili ljuti i razočarani, a ja sam odbrusio:

– Slušaj ti, druže Kadrija, ovo su nova vremena. Begovska su prošla, a sad je komunizam. Kad ćeš da shvatiš da mi više nismo tvoji robovi i ne želimo da pred tobom dršćemo od straha. Kažeš da bi ti mogao više, e pa, bujrum, pa sam radi!

Tad sam odlučno odbacio sjekiru i stao prikupljati svoje razbacane stvari. Ostali su slijedili moj primjer. Kad smo naišli pored bega i kad je on jedva nekako shvatio da smo krajnje ozbiljni u svojim namjerama, okrenuo je konja i tako nam zapriječio put. Ja sam zgrabio sjekiru, a on se uhvatio za dršku pištolja, koja je virila iz kožne futrole, pripasane za široki kožni kaiš. Da nisu priskočili moje kolege te mi sputali ruke i oteli od mene sjekiru, sami Bog zna šta bi se dalje događalo između mene i demon-bega. Ovako, on odmah pokaza jedno od svojih brojnih rezervnih lica te veli umilnim glasom:

– De ba, Naile, ja se s vama teke našalio, a ti odmah

shvatio za ozbiljno. Ono, da se moglo uraditi više, moglo je... Ali, ja sam i ovako zadovoljan. Samo vi nastavite s poslom, a ja ću vam od danas plaćati duple dnevnice. Eto, da ne kažete kako beg nema dušu. Važi li, Naile?

– Prvo, s nama se više nikad ne šali na taj način. Drugo, da li ćemo i dalje kod tebe crnčiti, pitaj i ostale ljude, a ne samo mene – rekao sam pošto sam dobrano već bio stišao svoj bijes.

– Pa, razumije se da se moja ponuda odnosi na sve vas – rekao je očekujući reakciju, u prvom redu moju, jer je znao da imam snažan uticaj na svoje kolege.

Ljudi su bili neodlučni, očekujući šta ću ja poduzeti. Ja sam im klimnuo glavom pa smo se nanova prihvatili posla. Beg je upitao treba li nam šta, a mi smo šutjeli. On je onda okrenuo Vranca i odjahao otkud je i došao. Ljudi su likovali, pljeskali me po ramenima i govorili:

– E, svaka ti čast, Naile! Svaka ti je danas bila zlata vrijedna. Odavna je neko trebao s njim tako razgovarati. Hvala ti za duple dnevnice, he, he!...

Pet narednih dana zaista smo prilježno radili i posao je bio pri kraju. Svakog dana slušali smo zavijanje vukova, a u par navrata smo ih i vidjeli kako se neodlučno vijaju okolo nas, ne usuđujući se da nas napadnu. Petog dana predvečer navratio je Kadri-beg, pregledao pažljivo urađeno i rekao:

– Nije potrebno da sutra dolazite svi. Što ostane nedovršeno, mogu lahko dovršiti Nail i Halim, tako da je drvo prekosutra spremno za prevoz. Vi ostali ćete na druge poslove.

Sljedećeg dana, slijedeći begove naredbe, na Zmijoglav smo pošli samo ja i Halim. Prethodne je noći napadao dubok

snijeg. Kolima nismo mogli, te smo konje upregli u saone i njima jedva stigli do radnog mjesta. Zatim smo konje ispregli i vratili nazad za jednu stijenu, u zavjetrinu. Prije polaska predložili smo begu da bi možda trebalo obustaviti radove na neko vrijeme, zbog tolikog snijega. Beg – ni da čuje. Samo, moramo ići raditi, ili će u protivnom biti smak svijeta. Došavši gdje treba, prvo smo lopatama raščistili malo okolinu, da bismo mogli kako-tako raditi. Zatim smo naložili vatru, na kojoj bismo se s vremena na vrijeme ogrijali. Nakon ručka smo namirili konje da bismo radili još, otprilike, sahat-dva i s poslom smo bili pri samom kraju. Halim je otišao vršiti malu nuždu, dok sam se ja grijao na vatri i razgledao malo po okolišu, diveći se ljepoti šume pod snježnom kitinom, naročito crnogorične. Razmišljao sam s čime bi se mogli uporediti borovi, jele i smrče okićeni ovakvom raskošnom bjelinom, kad opazim kako se niz nedaleko nepošumljeno brdašce spuštaju dva vuka. Zatim su, teško se probijajući kroz snježne nanose, okrenuli prema nama. Rekao sam Halimu kako nam stižu nezvani gosti. Kako su u strahu goleme oči, predložio sam mu da se izujemo i uspužemo na visoke bukve. Također sam predložio da sa sobom ponesemo i svoje sjekire. Nisam to čestito ni izgovorio, a Halim se već uspuzao na prve grane krošnjate bukve. Dodao sam mu obje sjekire i također se popeo na susjednu bukvu. Kako su stabla bila ublizu, to mi je Halim dodao moju sjekiru. Nismo se uspjeli ni pomaknuti dalje od prvih grana kadli su na nas nasrnuli izgladnjeli vukovi. Da baš tako, jedino logično objašnjenje bilo bi – da su vukovi bili oboljeli od bjesnila ili su bili nezamislivo izgladnjeli. Samo u takvim slučajevima odlučuju se da napadnu i ljude. Zaista je bilo jezivo slušati njihovo zavijanje i režanje. Toliko jezivo da sam se od straha kočio u krošnji. Nismo bili

sigurni da li se vukovi mogu penjati uz drveće, pa smo s njima borbu započeli odmah tu, na početku krošnje. Jedan je vuk napadao Halima, a drugi mene. Braneći se sjekirom zakačio sam glađu ili bjesnilom zaslijepljenog vuka po gubici, i to tako gadno da sam mu otklopio dio donje čeljusti. Krv je pocurila i stala bojiti utabani snijeg oko bukve. Zapazio sam da vuk trpi snažnu bol, da počinje tužno zavijati, ali da ne odustaje. Čak je krenuo tako odlučno uz bukvu da sam se morao uzverati malo naviše. Kad bih s vremena na vrijeme zraknuo Halima, shvatio bih da i on vodi borbu na život i smrt. Baš kad su se i vukovi zamorili, primijetio sam to na njima, a i nama sasvim ponestajalo snage, začu se prasak puške, pa još jedan. Vukovi su se donekle uplašili, podvili repove i zaputili se lagahno jedan za drugim, otkud su i došli. Iza njih je ostajala krvava pruga, od sjekirom ranjenog vuka. Mislio sam kako su mu slabe mogućnosti da se hrani takvom gubicom, a time i da preživi. Brzo sam okrenuo glavu na drugu stranu i opazio kako nam se trkom, s lovačkom puškom u ruci, primiče Kadri-beg. Doista smo od umora bili na izmaku snaga i još se od hladnoće sasvim ukočili, osobito noge bez obuće. Onda sam se sjetio naših konja i pomislio kako je dobro što smo ih sklonili iza stijena. Da nismo, vukovi bi ih napali i dosad razbucali uokolo. Prilazeći nam sasvim blizu, mladi beg povika:

– Da vam ne bi mene, završili biste kao bogat ručak u vučijim čeljustima. Zaista... Spasio sam vam živote!

– Eh, da nam nije bilo tebe, ne bismo se ovdje ni zadesili! Tako ni vlastite živote ne bismo doveli u opasnost – rekoh.

– Kako ćete sutra prevoziti drva odavde? Hoćete li smjeti od vukova?

– Prvo ti prevezi koji put. Pa ako bude sigurno, onda

ćemo i mi nastaviti – provociram mladog zulumćara.

– Ja bih ponio pušku – odgovara gospodar – bogami, ćete je ponijeti i vi.

– Zar zbilja misliš da po ovakvom kijametu prevozimo drva?!

– Nego šta si ti mislio? Prevozit ćemo, jošte kako! Ovo su idealni uvjeti za prevoz saonama.

17. POGLAVLJE

Došavši kući, zatekao sam ženu tužnu i mučaljivu. Nisam htio da je pitam za uzrok takvog njenog raspoloženja pred majkom i bratom. Ako je kakav veći problem, reći će mi i sama. Možda je jednostavno premorena ili je čak nešto boli. Bilo šta da je u pitanju, ipak sam gorio od nestrpljenja da to saznam. Poslije večere zatvorili smo se u svoju sobu. Pričali smo o svakodnevnim problemima, zatim smo vodili ljubav i na kraju smo legli da spavamo, a da Samka nije riječ prozborila o razlogu svog neraspoloženja. Ja sam se prevrtao kao poskok na vatri, nisam navikao na takvu Samku i ne mogu zaspati dok ne saznam razlog. Naposljetku nisam mogao dalje izdržati i odlučio sam je pitati. Ona nije hitjela s odgovorom jer je dvojila da li da mi kaže ili ne. Onda mudro reče:

– Znaš šta, srećo moja, ispričala bih ja tebi odmah, ali se plašim tvojih ishitrenih reakcija pa sam bila odlučila da ti zasad ne govorim. Reći ću ti pod jednim uvjetom.

– Kojim?

– Da mi čvrsto obećaš da zasad nećeš ništa poduzimati?

– Čvrsto obećavam. Eto, kazuj sad.

– Hm, malo mi je teško i mučno. Ali evo... Danas smo prije podneva završili posao i beg je rekao da svako ide na svoje uobičajeno radno mjesto. Otišla sam u prostoriju za pravljenje masnih sireva. Samo što sam počela s radom, za mnom se ušuljao Kadri-beg. Počeo je da me hvali: 'Ti si ,Samka, ne samo valjana već i lijepa osoba', i prebacio je ruku preko mog ramena. Skinula sam ruku i pogledala ga poprijeko, što bi pametnom bilo sasvim dovoljna opomena da prestane s takvim ponašanjem. Samo njemu, izgleda, nije bilo dovoljno pa je nastavio zboriti: 'Ako se ne budeš opirala i budeš šutjela, silno ću te nagraditi.' Tad me je uštinuo za zadnjicu. 'Imat ćeš od mene što po...' Ja sam se trgnula, naglo okrenula i složila mu šamar iz sve snage. Vidjela sam da mu je pukla i prokrvarila donja usna. Istovremeno sam rekla: 'Ja ti, beže, nisam takva kakvom me ti zamišljaš da jesam! Ovo ti je zadnja opomena! Pokušaš li još jednom nešto slično, jako loše ćeš se provesti! Istog trena ću ispričati sve hanumi Širazi kao i svome mužu Nailu. Pokušaj zamisliti kakav skandal bi to moglo izazvati. I da mi više nikad ne dolaziš u prostoriju u kojoj sam sama.' Odmah sam ljutito istrčala u bašču, sjela na klupu, stavila podlakticu na sto, a glavu na podlakticu i stala plakati. Ugledala me gospodarica, prišla mi i upitala šta mi je. Slagala sam da me boljela glava, ali da mi je sad dobro. On je izišao i negdje se netragom izgubio. Ja sam se vratila prekinutom poslu. Otad mi ne izlazi pred oči. Ja sam zbog svega što mi se dogodilo mnogo tužna i nesretna.

– Eh, ispravno si postupila. Znao sam da je veliki gad. Ipak, nisam vjerovao da bi se smio usuditi da pokuša takvo što. Zasad nećemo ništa rigorozno poduzimati. Pratit ćemo

njegovo dalje ponašanje pa ćemo u skladu s tim poduzimati i adekvatne mjere.

Poslije ovog saznanja dugo nisam mogao zaspati. Prevrtao sam se kao neko koga mnogo boli stomak pa ni u kojem položaju ne može da nađe mira. Razmišljao sam šta mi je činiti. Prvo što mi je bilo palo napamet jeste – ubiti i odrobijati gada. Eto, prilika je sutra. Sutra nam je obećao dati lovačku pušku kad pođemo po drva. To je idealna prilika da mu se osvetim za sva zla koja mi je počinio. I da ujedno ostali svijet oslobodim velikog zla i čudovišta zvanog Kadri-beg. Zatim sam se sjetio više razloga zbog kojih to ipak ne smijem učiniti. U prvom redu zbog Samke i obećanja koje sam joj dao, kako ništa takvo neću poduzimati. Drugo, zaključio sam da taj smrdljivi tvor nije vrijedan mog dugogodišnjeg robijanja. Treće, ne bih zbog tog tiranina ražalostio i razočarao majku i Nazifa. Na kraju, bez velike potrebe ne bih to učinio ni zbog svijeta. Prijatelje i rođake bih razočarao, a dušmane (a ko ih nema?) sigurno oveselio. Zato smo ujutro pošli na posao, sasvim uobičajeno, kao da je sve u najboljem redu.

Do begovog čardaka slabo smo šta pričali. Samka je brinula svoje, a ja svoje brige. Najviše sam razmišljao o poslu koji mi predstoji. Taj posao ne samo da je naporan fizički već je skopčan i s mnogo rizika. Beg više nema dobrih konja za vuču tereta. Nema ni ergelu. U ratu se nije imalo kad brinuti o takvim stvarima. Odbrana je bila najvažnija. Zato je najveći broj ljepotana iz ergele poklonio partizanima. Osim jahaćih, itekako su im bili potrebni i konji za vuču. Da i ne pričam koliko konja su ubili i koristili za hranu, kako bi u najtežim trenucima preživjeli. Beg je najviše cijenio i volio jahaće konje. Zato ih je najviše i sačuvao, čak osam zmajeva,

koje je koristio za vuču fijakera i za jahanje. Ostali su bili uglavnom prepušteni sami sebi i izgledali su neuhranjeni i nejački, skoro pa same rage. E, s takvim konjima trebalo je prevesti s te udaljenosti tolika drva. Putevi su priča za sebe. Grozni. Preko potoka i izlokvanog kamenja, rupčaga i grbavih prevoja. A tek dvije uzbrdice i isto toliko nizbrdica, o kojima bolje da se i ne govori. Na nizbrdicama saone ubrzava veliki teret, a koče se samo debelom granom, koja bi se ispod saona vukla po zemlji. Grana se ukliže, a može i da se slomi, što za posljedicu može imati pravu havariju, i za mene i kolegu, ali i za konje. Uzbrdica je također veliki problem, suprotan nizbrdici. Konji su nejački i trebat će pored dva konja u saone upregnuti i volove. Pritom postoji mogućnost da volovi budu neusklađeni s konjima ili, štaviše, da nasrnu rogovima na njih. U tom slučaju saone krenu natrag ili se prevale. Ja i kolega, vjerovatno će to biti Halim, smo najodgovorniji za sve što se bude dešavalo, ali i najugroženiji. Ne samo da budemo teško povrijeđeni već i da se halalimo s ovim svijetom. Sad ćete se vjerovatno složiti sa mnom da i nisu bili baš mačiji kašalj ti problemi, kojim sam bio opterećen i o kojim sam mozgao do begovog čardaka.

Ulazeći u avliju, zapazio sam da nas beg već očekuje. On bi najradije da nismo ni išli kući na spavanje već da smo sinoć po dolasku sa Zmijoglava odmah počeli prevoziti njegova drva. Za njega mi, očito, i nemamo dušu, kao ni konji koji će voziti drva, a niti ostala živa bića. Tako mogu misliti i osjećati samo bezdušnici. Kadri-beg i jeste bezdušnik. I te kakav! Dobro sam pretpostavio: sa mnom je odredio ponovo Halima. I neka je, u njega imam veliko povjerenje, jer je iskren i poštenjačina. Na raspolaganje nam je stavio i devet konja za vuču, ako bi se tako mogli nazvati,

zato što se neki hodajući zavaljuju. Tu su i dva para volova, s kojima će raditi Kabil, snažan domaćin iz Pitušića. Moju ženu nije ni pogledao, pretvarajući se da je ne vidi. Nije, vala, ni ona njega. Nije ga čak ni pozdravila, već je prošla pored njega kao pored kakve bandere ili balvana. Iskreno govoreći, drugo i nije bio – doli bandera ili balvan. Ili kakva druga sirovina. Takav je bio u mojim i Samkinim očima, ali i u očima gotovo svih svojih sluga i nadničara.

– Konji ovakvi kakvi su neće moći voziti veću količinu drva. Po metar, uvrh glave, po turi. Bio bih zadovoljan da bez većih problema prevezu i tu količinu.

– Hm, ne pravi se blesav, Naile! Ili ti to našao da me rano, sabahile, zajebavaš! Bez dva metra po turi ne dolazite mi pred oči!

– Ih, dva metra... Ma šta mi reče, beže! Prije će polipsati nego što će tu količinu dovesti.

– Ma samo vi natovarite, što više, a za ostalo ne brigajte! Ako koji lipše, samo skinite hamove i donesite mi kao dokaz! I od vas ako koji lipše, samo mi javite. Da mogu poslati zamjenu! I zapamti: ne trebaju meni filozofi i zabušanti već radnici! Haj'te sad.

– Dobro, beže, bit će sve tako, kako ti kažeš – potvrdio sam.

Odmah sam s Halimom upregnuo dvije rage u saone i krenuli smo na zadatak. Na polasku beg nam dade i lovačku pušku, da se odbranimo od zvijeri, budemo li napadnuti. Ama, nije njemu do nas. Već ko bi mu prevozio drva, ako mi slučajno nastradamo. Za nama je krenuo i Kabil s volovskom zapregom, on će nas sačekati kod prve uzbrdice. Iako je snijeg bio sve zatrpao, nekako smo se sa saonama probili do begovih drva na Zmijoglavu. Mislio sam kako nam je važno

napraviti saonama prtinu, a kasnije bi nam bilo kudikamo lakše. Odlučio sam prvu turu natovariti onoliko koliko je beg rekao. Dakle, dva metra drva. I tek što smo krenuli, vidio sam da to konji jedva vuku i po ravnom putu, a šta će tek biti na nizbrdici i na usponu? Kad smo došli do velike nizbrdice, stavili smo dva debela ogranka ispod saona, da služe kao kočnice. Ja sam sjeo na drva kako bih upravljao konjima, a Halim je išao iza saona. Pomislio sam samo: 'O, Bože, Ti pomozi i meni i konjima!' Saone su u početku išle podnošljivom brzinom, a zatim su se pod silom tereta stale ubrzavati, da bi od pola padine jurile poput zvijezde padalice na nebu. Ili se meni samo tako činilo. Konji su sav teret nosili i zadržavali na svojim vratovima. Onda je Lasa, lijevi konj u zaprezi, posrnula i pala. Sad je sav teret bio na vratu Lise, dešnjaka u zaprezi. Kad je bilo pri dnu brda, ni Lisa više nije mogla izdržati pod tolikim teretom i skrenula je ulijevo. Saone su se prevrnule. Ja sam odletio desetak metara dalje i sav se zaronio u duboki snijeg. Na mene je naletio jedan dio drva, nanoseći mi manje povrede. Lisa je stajala, sva okupana u znoju i drhtala poput zamreškane vode na povjetarcu. Pored nje je ležala sklupčana Lasa, koja nije davala znake života. Sve su to posmatrali Halim i Kabil i odmah mi pritekli u pomoć. Kad sam se pridigao i malo oporavio, njima sam naložio da saberu i ponovo slože drva, a ja sam ispregao i pojahao Lisu. Rekao sam im da odoh obavijestiti bega i dovesti drugog konja umjesto stradale Lase. Dok sam s nje skidao ham, ona je počela davati znake života. Uskoro je sasvim oživjela pa čak u nekoliko pokušaja i stala na noge. Uprkos tome, znao sam, da ona danas nije spremna za vuču. Njen ham stavio sam preda se na Lisu i lagahno se zaputio gospodarevom čardaku. Kad me beg ugledao, mislim da mu se smrklo pred očima, i to

usred bijela dana.

– Kojim dobrom, Nailaga, dobra ne vidio, kad si takav?! – povikao je, prije negoli sam ja i zazinuo da šta kažem.

– Hvala također, beže, na tako lijepim željama! Došao sam da ti kažem da je Lasa lipsala pod teretom. Kao dokaz, evo sam ti donio njen ham, kako si i rekao.

– Ne maskari se sa mnom, Naile! Ako je to istina, ubit ću te kao zeca! Što ste pretovarali toliko da konj crkne?! – i beg se maši za dršku pištolja, ali ga ne izvadi.

– Pucaj, Kadri-beže, ako si toliki junak, hajde, šta čekaš?! – rekoh i razdrljih odjeću na prsima. – Krivi se ne osjećamo, jer smo uradili samo ono što si nam zapovjedio.

– Kad je tako, radite kako znate, samo da vas moje oči ne vide! Uzmi drugog konja i gubi se!

– Uzet ću Mačka, a Lasa se povratila iz mrtvih u žive i nije uginula. Samo, danas nije sposobna da vozi. Još ću ti nešto reći, beže. Kako su ti konji loši, a put grozan, svi će pocrkati dok prevezemo ona tvoja drva.

– Pazi šta govoriš, ujeo se za jezik dabogda! I hajde, šta čekaš? Dosad si mogao dovesti jednu turu.

Okrenuo sam se bez riječi i pošao po Mačka. Čim sam stigao do saona, upregao sam Mačka i rekao Halimu da ćemo utovariti samo metar drva, a metar ćemo ostaviti za drugu turu. Tad je Kabil upregao i volove ispred konja. Dva konja i dva vola jedva su uzvukli uzbrdo metar drva. Sljedeća nizbrdica bila je nešto manja, a i tovar upola lakši, i konji su teret izdržali na vratovima. Svaki dalji korak bio je rizičan, da se zbog lošeg puta saone prevrnu. Ali smo uspjeli dovesti prvi metar drva pred begov čardak. Do ručka smo dovezli i drugi metar drva, a beg je pošizio od bijesa, rekavši nam:

– Lijenštine Božije, natovarite te saone bolje, jer tako nećete prevesti to drvo ni za godinu!

– Dobro, beže, kad se desi šta loše, ne zaboravi šta si nam naredio i ne krivi nas – i ponovo mi naumpala ona narodna: Veži konja gdje Kadri-beg kaže, pa makar i krepao!

Zato sam i predložio Halimu da ponovo natovarimo dva metra drva. Pošto smo došli na veće brdo, znao sam da će se desiti nekakav belaj. Zbog toga sam razmišljao kako na vrijeme da skočim sa saona u snijeg ne bih li se spasio od rasutih drva. Kad su saone poletjele, sad teret nije izdržala Lisa. Pala je pod saone i tako se splazala do dna brda. Ja sam na vrijeme iskočio na suprotnu stranu od one na koju su se saone izvrnule. Tako nekako sam se spasio. Lisa je bila polomljena i uskoro je izdahnula. Skinuo sam s nje ham, pojahao Mačka i ponovo – pravac begu pred čardak.

– Evo, beže, sad se uistinu ne šalim. Lisa je crkla pod saonama. To si ti tako htio. Zato je nosi na savjesti. A evo i Lisin ham kao dokaz.

– Prokleti bili, poubijaste mi konje! Nespretnjakovići i lijenštine nijedne! Niste sposobni ni za šta! Vama da je samo: lezi hljebe da te jedem! E, sutra ću ja s vama da vas naučim kako se to radi! – vikao je, izvan sebe od srdžbe.

– Dobro, gospodaru. Nema potrebe da na nas toliko vičeš. Kad nas podučiš, znat ćemo i mi.

Sutradan je majstor Kadri-beg pošao s nama da nas poduči. Naredio je da natovarimo dva i po metra drva. Do velike nizbrdice stigli smo nekako, pomažući konjima tako što smo često gurali saone ili ih podupirali da se ne prevrnu. Fakat smo mu zamijenili volove. Kad je bilo na nizbrdici, beg se lijepo namjestio na drvima, uzeo kajase i potjerao konje. Umjesto Lise bila je kobila Bela. Saone

smo zabremzali pomoću dvije debele grane. Ja i Halim smo ustopu pratili saone. U podnožju nas je očekivao Kabil sa Šaronjom i Rumenkom. Saone su poletjele kao svjetlica nebeska. Uhvatile su noge Beli i oborile je poda se. Zatim su se tako munjevito okrenule da je beg izletio iz njih kao strijela iz zapetog luka. Odletio je pet-šest metara dalje i potonuo u ljuti snijeg. Na njega se skrhalo barem pola drva. Čulo se samo begovo zavijanje, ječanje i molba da mu pomognemo. Pritekli smo mu u pomoć sve trojica i časkom poskidali s njega drva. Nije imao ništa polomljeno, ali je bio vrlo izranjavljen. Naročito mu je stradala glava, na kojoj je imao golemu čvorugu i posjekotinu. Zbog čvoruge veličine oraha đumiša, ja, Halim i Kabil kasnije smo ga nazvali rogonja, strogo pazeći da ne čuje. Prevezli smo ga hitno u njegov čardak, gdje je brigu o njemu preuzela hanuma mu Širaza.

Kobila Bela također je smrtno stradala. Beg nam otad nije niti izlazio pred oči sve dok nismo prevezli svo drvo. Petnaestak dana nosio je bijeli široki zavoj na glavi, zbog čega su ga sluge i nadničari prozvali: hodža! Naravno, taj nadimak brižno su krili od njega. Mi smo od tog dana prevozili po pola metra drva, svega dva metra na dan. Za dvadeset pet dana svo je drvo bilo prevezeno, a da više nije stradao nijedan konj, niti smo ja, Halim i Kabil makar i ogrebani. Vukove smo opazili samo jedanput, kad je Halim na njih ispalio dva metka iz begove puške. Bila su dva, ali nismo bili sigurni da li su to ona dva što su prije nekoliko dana onako napala mene i Halima. Ko bi znao zašto. Svakako: ili su bili toliko gladni ili su bili bijesni.

18. POGLAVLJE

Pošto smo dovezli zadnju turu drva sa Zmijoglava, pozvao sam bega i rekao mu da bih se morao odmoriti barem tri dana od svega pretrpljenog. Osjećao sam se jako umoran, gotovo iscrpljen, ugruhan svud po tijelu, a i nenaspavan sam.

– Ma hajde, bolan, kakav si ti to mekušac. Dovoljan ti je i jedan dan odmora. Potreban si mi kod kazana, za pečenje rakije. Da iskoristimo ovo lijepo vrijeme nakon prvog snijega pa da riješimo rakiju dok nije lupio i drugi. On obično ostaje tri, tri i po mjeseca i ne odlazi do proljeća. Tad ćeš se beli naodmarati, a sad da još malo radimo. Prije toga moraš otići u Teslić, dovesti od mog zeta Hakima na kolima kazan. Pošto završimo, ti ćeš ga i vratiti.

Ja nisam odustajao od svog zahtjeva, a on je bio pri svojoj odluci te smo se na kraju jedva nekako usaglasili da to budu dva dana. Ta dva dana skoro da sam preležao u postelji jer osim premora bio sam fasovao i prehladu. Napolju je sunce sijalo i snijeg je bio skoro sav okopnio. Samka je uobičajeno išla na posao. Mati i Nazif obavljali su svoje svakodnevne obaveze. Majka je primijetila da nisam baš dobro te mi je kuhala pileće supice i čajeve. Zahvaljujući najviše njoj, ali i odmoru, nakon dva dana sam se prilično oporavio od svega i opet bio spreman za nove radne pobjede.

U Bosni ljudi običavaju postupak dobijanja rakije iz sazrelih šljiva u kacama zvati pečenjem rakije. Helem, beg je često pokazivao kako u me ima golemo povjerenje, zadužujući me teškim, preciznim i odgovornim poslovima. Tako mi je i danas dodijelio da budem najodgovorniji za pečenje rakije. Rakija se pekla stotinjak metara dalje od čardaka. Kace su bile udaljene tridesetak metara od kazana. Ja sam bio zadužen da iz Teslića dovezem kazan, da

organiziram posao, da vodim računa o jačini i kvaliteti rakije i da se obratim gospodaru, bude li kakvih poteškoća. Još tri momka bili su mi pridodati kako bi prenosili sadržaj iz kaca u kazan te da bi obavljali i sve druge poslove neophodne za normalno pečenje rakije. Kako je beg svoju ličnu stražu raspustio na početku rata, to su njegovi stražari otišli neznano kud. Ostao je samo Laprdalo i Zulfo Kokić, momak iz Kalešića. Oni su bili begove sluge i obavljali su različite poslove. Danas im je pridružio i Satka Došlu iz Malinovaca. To su, dakle, ta tri momka koji će da mi pomažu oko pečenja rakije. Beg je ujutro malo nadgledao naš rad, uglavnom dok sve nije krenulo očekivanim tokom, a zatim je otišao za nekakvim samo njemu znanim poslovima. Bio je prvi koji je kušao prvu rakiju i odredio joj jačinu. Sva je morala biti visoke, ujednačene gradacije, ugodna za piće, baš kakva je potrebna dobrim platišama. U početku su me se Laprdalo i Zulfo ustručavali. Kad su shvatili da prema njima nisam neprijateljski nastrojen, vjerovatno su pomislili kako sam ili sve zaboravio ili im sve oprostio. Tako se uz vruću rakiju led između nas brzo otopio te smo sve vrijeme, naizgled, fino surađivali. Dok se kod nekog domaćina, a pogotovo kod gospodara kakav je Kadri-beg, peče rakija, oko kazana svraća „i čočo i močo": drugi domaćini, putnici namjernici, prosjaci, seoska spadala i lude i svi koji bi da se ogrebu za koju čašicu vruće šljive. Običaj je da se tad rakijom časte svi oni koji to žele. Desi se da rakija ljudima udari u glavu, i tad im obično ne da mira pa se onda događaju razne scene, i lijepe i ružne, i vesele i tužne. Neki se raspričaju o svemu i svačemu, drugi se u navali emocija grle, ljube, čak i rasplaču kao male bebe. No ima i onih kojima fali samo koja kap rakije pa da pokažu i svoje drugo, ružno, lice, da poživotinje. Da, baš pohajvanče skroz: započinju svađe sa svim i svakim,

vrijeđaju, provociraju, pjevaju, galame i uvijek su spremni za tuču, pa ili da nekog izmlate ili da i sami od nekog pokusaju debele batine.

Tako je i danas. Kad bih navodio sve osobe koje su navraćale pored kazana, spisak bi bio podugačak. Dva lika su svakako najzanimljivija i pričat ću vam o njima. Oni su stigli prvi do kazana. Pravo je čudo kako im je tako brzo zamirisala prva pečena rakija, ovdje je zovu bašica. Kao da im je zagolicala nozdrve već na spavanju. A stigli su u isto vrijeme iako iz različitih pravaca. Veže ih dosta zajedničkih osobina, ali i potreba pa se mogu često vidjeti zajedno, pogotovo na kakvim veseljima pa i žalostima te naročito oko kazana u vrijeme pečenja rakija. Tad oni svojim ispadima i prostaklucima služe svijetu za sprdnju i uveseljavanje. Jedan se zove Harika, dugogodišnji udovac, čija se kćerka davno udala u neko selo kod Kaknja te on sad živi sasvim sam. Od tog samovanja i teškog života gotovo je promijenio karakter. Skoro je sasvim podjetinjio i postao je lukav poput lisice. Toliko je podozriv prema ljudima da im ne vjeruje ni kad kažu da je mlijeko bijelo, naravno dok se i sam ne uvjeri. Drugi je opet čovjek od malih nogu poremećena uma. Kad su mu umrli roditelji, brat se odijelio, dvije sestre udale, on je ostao sam u roditeljskom kućerku. U njemu nije imao ništa do stare, pocrnjele sinije, crvotočne stalaže na zidu, jedan drveni čanak i drvenu kašiku. Vatru je palio na ognjištu što se nalazilo nasred kuće i s koga je dim izlazio kroz badžu na šindranom krovu. Umjesto dušeka spavao je u starim jorganima, starim dekama i drugim bogzna otkud skupljenim i donesenim prnjama. Odavna već on ionako rijetko kad da tu navraća i još rjeđe prespava. Stalno je u pokretu, u centru kakvih zbivanja: ženidbi, udaja, poroda, dženaza, odlazaka u vojsku, poljoprivrednih mobi i slično. Važi za osobu koja

je najobavještenija o bilo čemu šta se zbiva u široj okolini. On je telal i tračara da mu nema ravnih u daleku. Pravo ime mu je Mešak, dok ga svi zovu malo kraće: Meša. On je sebi i stihove sklepao i često se maskari sam sa sobom, ili se rugajući sam sebi, uzvikuje: Meša – keša! Meša – keša! Meša... Današnji dan, a i budući dani, proteći će mi lakše i brže s njima. Oni izvode šeretluke dok piju rakiju, prave smiješne grimase, salijevaju rakiju jedan drugom za vrat, u košulju ili na glavu, neprekidno se cerekaju, nazivaju jedan drugog vulgarnim imenima, ganjaju se pa se i pošaketaju, plešći. Ali se nikad jedan na drugog ne naljute, barem ne za duže vrijeme. Današnji njihovi ispadi i šeretluci tjerali su nas da se držimo za stomak od smijeha. Koliko samo puta su jedan drugom uzvikivali rugalice, Harika Mešku: Meša – keša! Meša – keša!... A Mešak Hariki: Harika – cvalika! Harika – cvalika!... Tad bi se potukli, ličilo je na pravi boks-meč. Prestali bi tek kad bi neko nekog nokautirao. Onda bi pobjednik žalio poraženog, prilazio mu i pun brige i nježnosti ukazivao bi mu pomoć. Pa i njihovi pokreti tijelom i postupci bili su sami po sebi smiješni jer su bili u pijanstvu. Kad je dolazio ručak ili večera, to se podrazumijevalo da su i oni zaslužili hranu, koliko i svi drugi radnici. Pošto bismo jeli, ponovo bi svako nastavljao svoj posao, mi svoj oko kazana, a oni da nas uveseljavaju.

Nekako odmah iza ručka, dok sam se na drvenoj klupici pored kazana odmarao s Laprdalom, Zulfom i Satkom, a pored nas na stolici odlučio nakratko da posjedi i Kadri-beg, pomoli se Amina. Vodila je petogodišnju djevojčicu za ruku. Kazala je da ju je Široza-hanuma pozvala da joj dođe posrediti dvije prostorije. Tako je na putu do mlade gospodarice svratila nakratko i do muža. Tek toliko da ga vidi i da je, kako je rekla, za njim želja mine. Djevojčica je

bila ljepuškasta, na mamu, ali bljedunjava, očito slabunjava, što bi se reklo: kao da je od krpa sastavljena. A Amina, Amina je bila mršava, ispijenog lica i vitkog stasa, na kome su se isticale njene bujne grudi i široki kukovi, ali još uvijek tako lijepa, izrazito lijepa. Gledao sam te njene usne, koje sam nekad tako strasno ljubio. Bile su napupčene i rumene, baš kao i nekad. Pitao sam se: da li prema njoj i sad osjećam strast i negdašnju želju i zaključio da – ne osjećam. Ipak su Samkine tjelesne, i duhovne, čari učinile svoje i kao gumicom izbrisale sva moja ranija osjećanja prema lijepoj Amini. Da li ona nešto osjeća prema meni sad, dok pita: 'Kako ide posao? Jeste l' se umorili?''? Osim živih, užagrenih očiju, na njoj se ništa drugo ne može primijetiti. No, sam govor očiju nekad nije dovoljan da bi se sa sigurnošću moglo otkriti šta ko misli i osjeća. Jedino ona, i niko drugi, znala je odgovor na ovo pitanje. Beg je bio okrenut prema kazanu i pravio se da niti je vidi niti čuje. U tom času začuo se hihot i jasan razgovor između dvije lude, Meška i Harike:

– Hi, hi, vidi, ono je Amina – reče Mešak – žena Laprdalova.

– Hm, i kćerka je njegova. Asli nije?

– Možda jest, a možda i nije. Hi, hi, svijet priča da je, može biti, Kadri-begova, a da Kadri-beg i sad posjeti Aminu, kad je se uželi, hi, hi...

– Ma daj, šta ako curica nije ni begova, a ni Laprdalova, he, he?...

– A čija će onda biti, hi, hi, hi?

– Šta ako je Nailova, he, he?...

– Ma šta veliš, Nailova, aha, ha, ha? Hoćeš reći da je i Nail kecao lijepu Aminu? – izbalega Mešak i stade cijelim tijelom oponašati jednu ljubavnu pozu.

Na to Amina pocrvenje kao crvena ruža, reče mužu: 'Odoh ja', okrenu se i odbrza s curicom prema begovom čardaku. Pogledao sam u Laprdala. Bio je van sebe od jarosti. Pograbio je kantu i rekao da ode po uvrele šljive iz kace. Zulfo i Satko također krenuše za njim. Čim je naišao pored Harike i Meška, ostavio je kantu, munjevito im priskočio i podijelio duplu porciju šamara, a zatim iz sve snage nabio nogom u zadnjicu jednog pa drugog. Oni su plačući i kunući Laprdala pobjegli jedan na jednu, drugi na drugu stranu. Kad su se dovoljno odmakli i bili sigurni da ih razjareni begov sluga ne može stići, počeli su mu se rugati, vičući iz svega grla:

– Laprdalo – prdalo! Laprdalo – prdalo! Laprdalo...

Tad je Kadri-beg ustao sa stolice, probao još jednom rakiju i na polasku ležerno prozborio:

– E, zbilja ne znam ko je veća budala. Ona dvojica što pričaju budalaštine ili Laprdalo, koji pridaje toliku važnost onome što pričaju dvije dvorske lude.

Od tog časa pa sve do završetka posla oko pečenja rakije, sklanjali su se od Laprdala, što se kaže, kao đavo od krsta. Dugo su u velikom luku zaobilazili i Kadri-bega, plašeći ga se. A ja? Ja sam se pretvarao da sve to niti vidim niti čujem. Zar da sebi navlačim probleme zbog takvih kao što su Laprdalo, Harika i Mešak?! Ipak mi nije bilo pravo kad sam sutradan, idući na posao, ugledao Aminu na begovoj avliji s crnim šljivama i ogrebotinama po licu. Bio sam siguran da su to posljedice one Harikine i Meškove priče. Zaista mi ju je bilo žao, a nisam imao mogućnosti da bilo šta poduzmem. Pogotovo mi je bilo žao što sam dobro znao da Aminu život nemilosrdno kažnjava, a bez imalo njene krivice.

Neise, da se mi vratimo kazanu i završimo priču o

Mešku i Hariki. Sjede ti tako oni nedaleko od kazana i bučno se prepiru.

– E, da nije bilo tebe, Meša, ja bih još uvijek sjedio fino s ljudima kraj kazana i gostio se: sad mezom, sad rakijom! – ljutito će Harika.

– Isto bih i ja tako da nije bilo tebe! – uzvraća istom mjerom Mešak.

– Ti šuti, budalo jedna, pa zbog tebe nam se sve ovo i događa. Ti si pričao sve one gadosti o begu, Laprdalu, Nailu i Amini.

– E, stvarno nisam znao, jarane, da si toliko glup! Kako ne kapiraš? Da nije bilo tebe, ja ne bih imao kome pričati pa se na me ne bi niko ni ljutio. Sad bih fino sjedio uz vatru i pio onu lijepu rakiju.

Ubrzo ova žučna rasprava završi tučnjavom ova dva dobra ahbaba. Obarali su se, udarali šakama i nogama, vukli za kose i uši, potpetljavali kuke, prevrtali po zemlji. Na kraju Harika potjera Meška voćnjakom i oni se začas udaljiše od kazana. Znali su da tu više nemaju šta tražiti pa su krenuli na neku novu lokaciju, u neku novu avanturu. Pogledavši na tren za njima, uspio sam samo opaziti kako zagrljeni zamiču za visoku obalu na kraju begovog voćnjaka.

Rakiju smo pekli tačno dvije hefte. Beg je odvojio veliku količinu rakije i ostavio ju je za vlastite potrebe. Mnogo veću količinu odmah je uputio na ugovorene adrese. Ja sam oprao kazan i s drugim radnicima utovario ga u zaprežna kola. Drug Kadrija, he, he... mi je naredio da ga odmah vozim u Teslić njegovom zetu Hakimu, zato što je i njemu hitno potreban. Ovaj put sam upregao u kola dva dobra konja za vuču, jer je beg sve rage već bio rasprodao Ciganima. Konji su bili kao zmajevi, samo što još ne rigaju vatru. Krenuo

sam s prvim mrakom, ostavio begovom zetu kazan i odmah pošao nazad. Bila je mjesečina da bi igle vidio brati. Kad sam bio malo mašio Žarkovinu, oko dvije stotine metara ispred sebe ugledao sam tri puškama naoružane ljudske prilike. Lagahno su se s puta penjale u šumu, jednim od brojnih šumskih potoka. Pomislio sam da je milicija što me je ohrabrilo i obradovalo. Tako sam zarana, znatno prije pola noći stigao u begovu avliju, štaviše pjevajući. A volio sam, i sad volim, katkad zapjevušiti koju našu lijepu sevdalinku. Bosansku sevdalinku. Kojoj je po ljepoti teško naći ravne.

19. POGLAVLJE

Dva-tri naredna dana sam s nekoliko sluga dovodio u red mjesto gdje se pekla rakija. Zatim smo prali i pregledali kace. Odmah smo popravljali ako bi koju trebalo popraviti. Čim smo završili s tim poslom, beg mi je rekao da očešagijam i uglancam njegove paradne konje pa da se presijevaju od čistoće. Najzad sam i to završio, a drug beg je naredio meni i Bećiru Mrkaljiću da s njim pođemo u njegovu njivu Gričić. Gričić je bio pola pod mladom, neprokrčenom šumom, a pola oranica. Išli smo zaprežnim kolima i sa sobom smo ponijeli potreban alat. Gospodar nam je objasnio da, prije svega, kroz pola te šume trebamo iskrčiti kolski put u dužini oko osamdeset metara, a potom u srcu gaja raskrčiti kružni prostor, promjera šezdesetak metara. Svo granje treba skloniti ukraj, a da raskrčeni prostor bude sasvim slobodan. Zatim nam je skrenuo naročitu pažnju:

– Ovaj posao, što sad radimo, vrlo je povjerljiv. On mi mnogo znači. Kasnije ćete shvatiti da on mnogo znači svima nama. Zašto sam odabrao baš vas dvojicu za ovaj

posao? Zato što, jednostavno, u vas dvojicu imam najveće povjerenje. Ako bi vlast ikad saznala za ovu našu rabotu, vjerovatno bi nam otišla glava, a da bi nas proglasila narodnim neprijateljima i da bismo zaglavili na višegodišnjoj robiji, to je sasvim izvjesno. Stoga, ova tajna vrijedi glave na ramenima, i moje i vaše. Upamtite to dobro!

Tačno tri dana nam je trebalo da završimo taj posao. Mladi gospodar bi povremeno navraćao i samo nadgledao da li je sve onako kako nam je naredio. Napokon jednom – bio je zadovoljan. Zatim nas je uputio u štale, da namirujemo goveda: polažemo hranu, pojimo, čistimo goveda i staje od njihove balege. S nama su bila još tri sluge. Posao je bio takav da stalno imaš šta raditi, a da se ne pretrgneš radeći. Uz takav umjeren, a zanimljiv posao, koji te svega okupira, radno vrijeme doista brzo prolazi. Drugog dana predvečer udario je snijeg. Kao iz rukava. Bila je velika hladnoća, danas bi rekli: veliki minusi ispod nule, pa se snijeg ustremio na smrzlicu. Zato se nije topio i brzo je zapadavao sve u nježni bijeli pamuk. Dok sam odlazio kući, mislio sam: ako bi padao cijelu noć, koliki li će do sutra osvanuti? Sa svojom familijom sam večerao i malo duže posjedio, računajući kako su zimske noći duge pa će ostati dovoljno vremena i za spavanje. Tek što sam se sa svojom Samkom zatvorio u našu sobicu, jedva da smo se uspjeli raspremiti i leći, a neko je tiho pokucao na ulazna vrata. Poslije mi bi žao što svoju Samku ne stigoh barem poljubiti. Uskoro me majka pozva, govoreći kako me treba Kadri-beg. Nabrzinu sam se opremio i istupio pred vrata. Već je stigao ponovo zajahati Vranca, a mene je upitao stišanim glasom:

– Šta radiš, Naile?

– Ah, druže Kadri-beže, šta bih radio u ovo doba noći?

Upravo sam bio legao.

– Hajde, nemoj me zajebavati, još i ti. Morao sam doći do tebe u ovo doba. Dobro. Spremi se. Ideš sa mnom na jedan posao. Radit ćeš noću, a spavati danju. Radit ćemo ja, ti i Bećir. Dok budete na ovom zadatku, imat ćete troduple dnevnice.

'Hm, nešto je veliko u pitanju', pomislio sam. 'Ne daje drug Kadri-demon tek tako lahko troduple dnevnice!' Ali šta je-da je, čvrsto sam odlučio poći, pa što god mi Bog i lijepa sreća odrede. Idući pitao sam bega šta je u pitanju. Nije mi htio reći. Samo je prozborio:

– Vidjet ćeš i sam kad dođeš gdje treba.

To gdje treba, bili su njegovi prostrani hambari, u koje je smještena silna hrana, ali bi je moglo stati još i mnogo više. Ispred hambara čekao nas je Bećir. Na ulazu u hambar beg se okrenu i reče:

– Ni u kog više nisam imao povjerenje, osim u vas dvojicu. Stoga sam odlučio da ću i ja s vama raditi. Ma šta me tako gledate, kao da ste ugledali priviđenje?! Jakako da ću raditi. Nego šta ste mislili? Naile, idi upregni konje u saone i potjeraj ih ispred hambara. Zatim uzmi vreće i ponesi u hambar. U hambarima je deset do petnaest tona pšenice. Do ujutro svu moramo skloniti u Gričić, ispred Glavne komisije za otkupe, koja dolazi sutra popodne. U Gričiću ćemo pšenicu zagrnuti snijegom. Zatim ćemo brezovim metlama sve lijepo poravnati, čak i tragove saona do ovih hambara. Naruku nam ide ovaj snijeg, koji ovako obilato pada. Većinu kukuruza sam pretvorio u stočnu hranu, nešto sam ga i sklonio. Ono što zateknu, neka im je halal od mene. Hajdemo odmah. Da ne dangubimo više ni sekundu. Mnogo nas posla očekuje do ujutro. Ti, Bećire, idi u okno. Kupi u

vreće i dodaji mi. Ja ću douzimati vreće, a Nail će prtiti na leđa i nositi u saone. Smatrate li da će vam tako biti lakše, možete se vremenom mijenjati, a ja ovdje ostajem dok ne završimo posao.

Ja sam pomislio: 'E, moj Naile, jesi najebao. Ma, pravo si jebao ježa u leđa do ujutro!' i prihvatio se posla. Bili smo odmorni te je posao u početku dobro napredovao. Dok smo natovarili prve saone, snijeg je već bio napirlitao do koljena, umotavši Kalešić i njegovu okolinu u bijele ćefine. Odvezli smo prvu turu i smjestili vreće u pripremljeno i ušuškano gnijezdo za njih. Sad smo snijeg proprtili, put nije bio loš, kao kad smo vozili drva iz šume, a ni konji nisu bili rage, i sve se odvijalo kako je Kadri-beg planirao. I baš kad smo bili prevezli više od pola pšenice, desila se nepredviđena okolnost. Naime, sagnuvši se da dohvati od Bećira punu vreću, mladi beg je izgubio ravnotežu, a možda je na trenutak i zaspao, i strovalio se zajedno s vrećom pšenice u gotovo prazno okno. Bio je to atraktivan skok bez padobrana. Pritom je jako povrijedio lijevo rame, ručni zglob, a na čelu mu je ujutro osvanula čvoruga nalik osrednjoj dunji. Možda je uzrok begovom padu što nije navikao na težak fizički rad. Pa neka, tako mu i treba. Ne bi li bolje razumio kako je sirotinji kod njega u najmu. Mnogo ga je boljelo i trebalo je da ide liječiti ozljede, a beg je brinuo koga sad da nađe da ga zamijeni. Nije se mogao sjetiti nikoga u koga bi imao toliko povjerenje. Tad sam ja predložio:

– Znam ja osobu za koju garantujem sto-posto da je od izuzetnog povjerenja.

– Ako znaš, što ne kazuješ, šta čekaš?! – mučen bolovima podviknuo je na me beg.

To je moj badžan Ismet. Povjerljiviju osobu nećeš naći

u cijelom našem kraju.

– Uh, dobro si – reče beg. – Kako ga se samo nisam odmah sjetio?! Ne bi mi se desila ova povreda! Nego, uzmi dva konja i idi po njega. Samo, pohitite.

Probudio sam Ismeta iz najslađeg sna. Pojahali smo begove konje i poput munja brzo stigli do begovih hambara. Mladi demon je, katkad jaučući od bolova, sve vrijeme, do ujutro, proveo s nama, nadgledajući naš rad. Kad bismo ja ili Bećir kazali kako smo stigli do dna okna, onda bi nam beg dodao metlu i napomenuo:

– Lijepo ometite, da nijedno zrno slučajno ne ostane!

Mi smo prije svanuća prevezli svu pšenicu i uskladištili je u Gričiću. U taj čas se pomoli beg noseći koju vreću, zatim ćebad i nekakvih komada cerade.

– Za šta bi nam to, beže?

– Ovo nam je za okrunjenu kukuruzu. Sad sam se zainatio i neću ostaviti partizanima nijedno jedino zrno. Sve pokupite u ovo što sam vam donio i pravo s njim u Gričić.

Naravno da smo uradili kako je gospodar naredio pri čemu sam pomislio kako s ovakvim članovima društva i graditeljima komunizma, u taj sanjani komunizam nećemo stići ni za hiljadu godina. Ustvari, sve možeš izgraditi, ali ako je ljudska svijest na niskom nivou, onda ti je sve ostalo zadžaba. A ljudska svijest jeste općenito na niskom, čak bih rekao, životinjskom nivou. Zaista ne znam otkud da ovaj ovakav beg bude u ratu simpatizer i saradnik partizana? Mnogo logičnije bi bilo da on bude njihov zakleti neprijatelj, klasni neprijatelj; i da je prvi saradnik Ademage Mešića. Usto je po naravi pravi tiranin. Tu mi nešto nije kako valja i jako, jako smrdi. Možda je procijenio kako će ipak na kraju rata partizani izaći kao pobjednici. Zar je moguće

da ima toliku moć gledanja u budućnost? Ako ima, onda je pomislio da je s pobjednicima bolje biti prijatelj nego neprijatelj. Kao njihov saradnik bit će mu se lakše s njima izboriti da mu što više ostane od tolikog imanja, jer će oni, to je sasvim izvjesno, nemilosrdno otimati od bogataša. Kao bivši izgladnjeli siromasi u tom, beli, neće imati mjeru. Bilo mu je sigurno žao što ih Hitler nije potamanio u prošlom ratu. Iz takvog razmišljanja trgnu me begov duboki bariton. Skrenuo nam je pažnju na to kako novo spremište hrane trebamo dobro zatrpati granjem i ceradama, a preko toga mnoštvom snijega. Čim smo s time završili i odložili drvene lopate za snijeg, rekao je da uzmemo pripremljene brezove metle i sve lijepo zaravnamo, spremište, ali i put, sve do njegovih hambara. U cik zore sve je bilo završeno, rekao bih savršeno. Upravo onako kako je drug beg bio zamislio.

– Ostalo će učiniti snijeg – rekao je – koji mi je veliki saveznik i obilato mi pomaže.

Doista, snijeg je prepadao i cijeli naredni dan i temeljito je sakrio begovu sinoćnu rabotu. I njegovih pomagača, dabome. Među koje sam spadao i ja. No, morali smo kako bismo preživjeli u ova mračna i strašna, ratna i poratna, vremena. Čim sam došao kući, sve sam ispričao Samki, za koju sam znao da je posljednja osoba na svijetu koja bi me odala i izdala. Ipak sam brinuo da nas neko ne otkuca vlastima. Loše, jako loše bismo se proveli. Stoga sam bio veoma razdražljiv i mučaljiv i dugo sam se koprcao po dušeku nalik ribi na suhom, ne mogavši zaspati.

20. POGLAVLJE

Zima začinjena snijegom je period kad su radovi kod druga Kadri-bega svedeni na minimum. Ljeti je mnogo raznih poslova, od kojih su najobilniji poljoprivredni i voćarski, a tu je i briga oko brojne stoke, pa oko pčela, uređivanje cvijetnjaka, avlije i slično. Zimi se obavljaju samo oni neophodni poslovi, bez kojih teško da bi opstalo ijedno domaćinstvo, kamoli ti Kadri-begovo. Cijepaju se, unose u šupu i slažu drva, namiruje se brojna stoka, krupna, a i živina, čisti se snijeg kako bi bio omogućen pristup svim zgradama u velikom dvorištu, priprema se hrana, a obavljaju se i neki periodični i manje važni poslovi. Zato je begova potreba za slugama i, pogotovo, za nadničarima u zimskom periodu znatno smanjena. Gotovo za tri četvrtine. Ja i moja žena smo jedni od tih sretnika za koje uvijek ima posla, ljeti kao i zimi. Razmišljao sam o tome i došao do zaključka da je više krupnih razloga zbog čega je to tako. Navest ću neke. Recimo, i ja i žena smo vrijedni radnici. Zatim, mnoge poslove drugi mu ne bi znali, niti htjeli, obavljati tako kao što ih ja obavljam. Usto, ni u koga nije imao tako veliko povjerenje kao u mene, pa sam sukladno tome poznavao i mnoge njegove tajne, koje bi mu sasvim umanjile ugled u očima naroda i, naročito, kod vlasti, ako bi dospjele u javnost, pogotovo do mnogih seoskih tračara. S druge strane, poznato mi je, i lično sam iskusio na vlastitoj koži, da mi je Kadri-demon najveći i najpodmukliji neprijatelj, koji bi me se rado riješio onog časa kad mu više ne budem bio potreban, i kad bi mogao da se ni slučajno ne sazna da on stoji iza toga. Zato on nastoji od mene sakriti što više tajni. No, neke naprosto ne može, jer sam mu ja u nekim nemoralnim i nezakonitim rabotama nezamjenljiv saučesnik. Jutros mi

je naredio da brinem o konjima: da ih hranim, čistim i da ih pustim u njihov tor barem sahat-dva, da malo protrče i tako protegnu noge. Naime, goveda mogu biti vezana i provoditi vrijeme na jednom mjestu jako dugo. Dok to konji teško podnose. Oni vole da su aktivni, stalno u pokretu. Zato iz štale imaju izlaz direktno u za njih pripremljeni tor. Štala za konje podijeljena je u dva dijela. Jedan je za jahaće, a drugi za konje za vuču. Znao sam, a znao je i beg, da imam cijelog dana posla kod konja. Sinoć je meni i Bećiru rekao da će danas kod njega doći Glavna komisija za otkup. Zašto nama, siromašnim seljacima, mjesne Komisije, a njemu Glavna. To može značiti dvije stvari. Jedna je da je on kod nove vlasti nesumljiv autoritet, a druga da vlasti znaju za njegovo ogromno bogatstvo pa tako i velike godišnje prinose hrane. S razlogom su od njega očekivali i veliki otkup i prema njemu malo više ispoljavanja sile da bi se taj otkup i realizovao. Sve bi to i bilo tako, da Kadri-beg nije bio simpatizer partizana od samog početka rata i da mu šura Edhem Nuhbegović nije predsjednik Glavne komisije za otkupe. Sve sam to ja uspio saznati i nekako u svojoj glavi povezati u logičnu cjelinu. Još sam zaključio kako i ova vlast, koja sebe naziva komunističkom, niti je pravedna, a još manje bezgrešna. Nije još čestito ni zaživjela, a već boluje od ružnih bolesti kapitalizma, kao što su: korupcije, mita, rođačkih, prijateljskih i drugih veza kao i raznih drugih lopovluka. Naravno, sve se to dobro skriva zato što bi kazne za počinioce, barem u ovim poratnim vremenima, bile primjerne i kobne. Siguran sam kako me beg udaljio od hambara jer nije želio da budem svjedok dolaska Komisije i njihovog pregleda u prvom redu hambara, a potom, moguće, i drugih prostorija. Svakako je želio da jedan svjedok bude manje, pogotovo ako je tako nezgodan kao što je smatrao mene.

Snijeg je i danas svojim laticama behara tkao bijele, mekahne ćilime i njima obilato darivao brda i doline, ali i Kalešić i okolna sela. Umanjio je tek u poslijepodnevnim sahatima da bi sasvim prestao s tkanjem s prvim baršunastim sumrakom, što se tako lahko gnijezdio kao kokoška na položenim jajima. Malo poslije podneva u štalu je ušao jedan sluga da mi pomogne pokidati konjsku balegu tako što bismo je kroz kidanicu izbacili napolje na đubrište. Ulazeći zaboravio je zatvoriti vrata te je ždrijebe kobile Bise uspjelo istrčati na prostranu avliju. Oba smo pohitjeli za njim, bojeći se da se ne pozlijedi. Tom prilikom umalo se nismo sudarili s općinskim fijakerom. U njemu se nalazio kočijaš i tri člana Komisije za otkup. Prepoznao sam samo predsjednika Edhema Nuhbegovića, koji nas je pozdravio:

– Dobar dan, drugovi! Ima li kod vas snijega?

Edhema sam poznavao od ranije. Prvi put sam ga vidio kad smo išli Kadri-begu u svatove. Poslije smo se gotovo redovno viđali kad bi on posjećivao zeta i sestru ili kad bi mi bilo naređeno da begovski par fijakerom odvezem u Tešanj, u posjetu porodici begovice Širaze. U nekoliko navrata smo uzgredno i popričali, te sam siguran kako i on mene dobro poznaje.

– Dobar dan, druže Edheme! – odgovorio sam – Ima ga malo i previše.

Produžili su još koju desetinu metara i zaustavili se pred čardakom, gdje ih je dočekao i pozdravio sami gospodar, zapravo drug Kadri-beg Džonlić. Dok smo se vijali za nestašnim mladuncem, čuo sam kako ih je domaćin upitao kojim dobrom su došli. Onda ga je Edhem potanko obavijestio, sve kako nalažu pravila službe, da su oni članovi Glavne otkupne komisije na općini, i predstavio dva

kolege i kočijaša. Sebe, razumljivo, nije predstavljao, jer mu je domaćin bio zet. Pošto smo ulučili razigranog mladunca u štalu, i dok je moj kolega Fehim nastavio čistiti konjsku balegu, ja sam brže-bolje dohvatio lopatu za čišćenje snijega i, kao bajagi, nastavio razgrtati snijeg ispred ulaza u štalu. S tog mjesta mogao sam i da lijepo vidim domaćina i goste i da sasvim razgovijetno čujem razgovor između njih.

– Želite li koju rakijicu da se malo zgrijete i usto šta ovako, s nogu, založiti?... – pitao je beg.

– Ne, o ne, druže Kadrija! – reče službenim glasom Edhem. – Zbog toga bi neko mogao optužiti i tebe i nas, kako nas želiš potkupiti.

– O, ne ne, molit ću lijepo! Ja sam samo gostoljubiv prema svima koji navrate u moju avliju. Pogotovo po ovakvom pasijem vremenu. Dobro, onda, molim lijepo. Samo izvolite, radite svoj posao. Ja ni u kojem slučaju neću smetati.

Jedan nizak i prosijed čovječuljak izvadio je svesku i olovku iz kožne komesarske tašne i stao pisati zapisnik. Tad Edhem reče:

– Nama je, druže Kadrija, prijavljeno da ti posjeduješ velike viškove hrane. Naš je zadatak da sve te viškove po zakonu, a u ime države, oduzmemo od tebe. Tebi će ostati samo ona nužna količina, također propisana zakonom.

– Dragi drugovi – otpoče beg tihim, sjetnim glasom – što sam imao hrane, najveći dio dao sam svojim slugama i najamnicima kako bih im podmirio zarađene nadnice. Veliki dio sam potrošio hraneći stoku, a, bogami, sam dosta razdijelio siromasima i prosjacima, kad bi pali na aman ovdje pred čardakom. Tako da više nemam hrane ni za sebe, a kamoli još i za državu.

– Uredu, druže, otključaj nam sve hambare i koševe da se i mi lično uvjerimo u to što govoriš.

Beg pozva starog baščovana Galiba da mu iz čardaka donese ključeve od svih vanjskih prostorija. Zatim otključa sve hambare i koševe te pozva Edhema i druga dva člana Komisije da slobodno pogledaju. Pošto su natenhane sve pregledali, Edhem se kao slučajno uputi prema štali, ispred koje sam čistio snijeg. U prolazu kratko zastade kod mene, šeretski mi namignu, muhnu me malo prstima u rebra i upita:

– Svaka vam čast, Naile. Kad brže-bolje skloniste onoliku hranu? Čak ste stigli i okna pomesti!

– Kakvu hranu?! – glumio sam kao, tobože, ne znam o čemu me to Edhem pita.

– Hajde, bolan, ne budali, kad ja znam sve. Hoćeš li da ti kažem i gdje ste je sakrili? Eno je u Gričiću u iskrčenoj šumi, pod snijegom. Štaviše ste stigli i tragove poravnati brezovim metlama. Aferim! – reče, plesnu me blago po ramenu i kobajagi nastavi cunjati po štalama, dok su njegove kolege zavirivale po avlijskim ćoškovima, ne bi li otkrili kakav trag tolikoj, u zemlju propaloj, hrani.

Na kraju je zapisničar dovršio Zapisnik o otkupu hrane od druga Kadrije Džonlića. U njemu je konstatovao stanje kakvo su zatekli prilikom detaljnog pregleda svih dvorišnih zgrada, čak i čardaka, kao i detaljno obrazloženje druga Kadrije zbog čega je zatečeno stanje takvo kakvo jeste. Na kraju su se svi članovi Komisije potpisali ispod Zapisnika kao i drug Kadrija. Pri odlasku drugarski su se pozdravili s domaćinom, sjeli u fijaker i zadovoljni obavljenim poslom odjezdili u Tešanj. Samo što su napustili avliju, a drug Kadrija nasred avlije raskreči obje noge pa za njima odmjeri od šake do lakta podviknuvši:

– Evo vam, partizančine, šumnjaci, nećete zajebati mene, moćnog Kadri-bega. Više ja imam pameti u dupetu nego vi, drugovi, u vašim pohlepnim glavurdama.

Onda je odmjerenim koracima došetao do mene i srdito se izdreljio na me:

– A ti, ti, Naile... Sve si i gledao i slušao, je li?! Ma, sunce li ti garavo, zucneš li kome i riječ o ovome, s glavom ću te rastaviti! Porodicu ću ti pobiti, a kuću zažeći!... Dobro to upamti, i iz sna kad se probudiš!...

– Aman, gospodaru, pa nisam ja dijete. Takvo nešto nije mi ni nakraj pameti. Budi ti za me bez brige! – tješio sam ga, znajući da imam posla s okorjelim zulumćarom, koji bi svoje prijetnje mogao lahko i ostvariti.

– Hm, bolje ti je da tako i bude... Nego, idi kući iz ovih stopa i odmori se. Onda mi dođi tačno u ponoć. Imam jedan života vrijedan posao, koji mogu povjeriti samo tebi. Pomagat će nam i Bećir, ali on neće znati gdje i kome ćemo voziti hranu iz Gričića. Vozit ćeš je Rašidu pekaru u Teslić. Cijena je tako povoljna pa kao da mi je plaća samim suhim zlatom.

21. POGLAVLJE

Kad sam u gluho doba noći prispio kod begovog čardaka, čekalo me malo iznenađenje. Beg mi je saopćio da mu je Rašid pouzdanim kanalima poručio kako zasad od prevoza pšenice neće biti ništa, jer da su se svuda razlazali milicajci. Dobili su dojavu da se tu negdje kriju nekakvi banditi pa su podigli sve na noge kako bi te bandite pohvatali. Na putu i po okolnim šumama milicajaca je koliko i mrava. Kad sve

bude čisto, Rašid će ponovo uhaberiti. I njemu ponestaje brašna pa mu je u interesu da hranu dobije što prije. On misli kako to neće biti moguće prije dan-dva.

– Nego ti, Naile, ujutro pravo u Gričić, smijeni iz noćnog dežurstva Bećira. On će dežurati noću, a ti danju, sve dok se ne riješi pitanje prevoza. Tamo imate i pušku, zlu ne trebalo. Ama, Gričiću ne dajte nikom ni prismrdjeti, ako bi ko slučajno namjeravao.

Vratio sam se kući i nastavio spavati da bih ujutro, kako je beg zapovjedio, pošao u danjsku smjenu u Gričić. Negdje iza ponoći je uvedrilo pa je ujutro sve bilo smrznuto kao kost. Od tolike zime čudo se nije smrznuo i sami Bećir. Istina, imao je na sebi nekakvu staru bundu, debelu kao najdeblji jorgan, ali su mu lice i naročito obrve bili sasvim pobijeljeli, kao kod mlinara. Rekao mi je kako nije bilo nikakvih problema, jer je zbog tolike hladnoće, što bi rekli ljudi, i zec mater tražio. Ostavio mi je bundu, pušku i rukavice, a on je odbrzao kući da se barem pošteno ugrije. Niti sam vidio niti čuo ama ni žive duše. Čak ni ptica, jer sam siguran kako bi i ptice od tolike hladnoće mrtve padale s grana. Kod kuće sam razmišljao o ekstremnoj hladnoći i bio sam pametan pa se sjetio da ponesem šibicu. Znam da se to begu ne bi svidjelo, ali sam odlučio naložiti vatru. Jer ako umrem od hladnoće, kakva mi je više fajda od bega?! Otišao sam do begove slame, načupao pregršt i donio pod veliki hrast. Zatim sam ispod velikih drveta iz snijegao navadio sitnih grančica i založio vatru. Čim se razgorjela, nabrao sam suhih grana, pa zatim i panjeva. Sad kad sam imao solidnu vatru, lakše se disalo. Sve u svemu, bilo mi je pakleno hladno i vrijeme je proticalo sporo, puževim korakom, te sam umirao od dosade. Tek poslije ručka, malo iza podneva, konačno i

nešto zanimljivo. Na vidiku se odjednom stvorio zec. Ali kakav ugojeni zeko! Najprije sam pomislio da mi se pričinja. Fatamorgana. Od hladnoće i jednolične bjeline. Primicao se k meni. Bio je zečina! Skoknuo bi malo, dva tri koraka kroz snijeg, utabao sebi mjesto i zatim se odmarao. Katkad bi prišao kojem drvetu ili šipražju, stao ih njušiti, lizati, a zatim bi pokušavao otkinuti kakav komadić i sažvakati. Očigledno, bio je mnogo gladan i promrzao. On mene nije još opazio. Samo sam ga posmatrao. Nije mi se nigdje žurilo. Imao sam vremena napretek. On još više. Sve vrijeme svijeta. Slučajni susret sa zekom pobudio je u meni neobična razmišljanja. Ima li zec dušu? Ima li pamet? Zna li osjećati? Ili se čitav njegov mentalni sklop svodi isključivo na instinkte? I otkud baš da on bude zec, a ja čovjek? Je li to slučajnost? Da li su uloge mogle biti zamijenjene – pa da on bude čovjek, a ja zec? Naravno da sam poželio živjeti u njegovom svijetu, ako ne više, a ono barem jednu minutu. Možda bih tad znao mnogo više o ovom svijetu nego što sad znam. Možda bi mi konačno postala jasna najveća čovjekova dilema – Bog ili priroda? Zakonitost ili haos? Najveća tajna za ljude otkad postoji čovječanstvo. A da nije te tajne i dileme?! Da čovjek zna – Bog ili priroda? Priroda ili Bog? Čovječanstvo bi sasvim drugačije izgledalo. I svijet bi drugačije izgledao. Sve bi izgledalo drugačije! Mogu li zamisliti svijet bez te tajne, i bez te dileme? Teško! Nemoguće! Zašto? Zato, što bi on izgledao toliko različit, toliko drugačiji od ovog, da mi to danas s ovom sviješću jednostavno ne bismo mogli pojmiti. Kao takvog, promijenjenog, ne bismo mogli ni zamisliti. Promijenjen? Nabolje ili nagore? I to bi bilo teško pretpostaviti. Moguće je i jedno i drugo. Sve zavisi od okolnosti. Možda i slučajnosti. U kom smjeru bi se zakotrljao. Kakve sile bi ga gurale. Sile dobra ili zla. Zeko

se pomjerio, još metar-dva prema meni. Sad mi je još bliže. Idealna meta. Nemoguće mi ga je promašiti. Kakva divna večera za cijelu moju familiju u ovom izgladnjelom vaktu. Sve bih ih obradovao: majku, Nazifa i Samku. I sebe, svakako. Ali ako ga ubijem, čim ću se zanimati? Kako će mi vrijeme prolaziti? Ubit ću se od dosade. Nanišanio sam. Da povučem obarač? Još malo. Ima vremena, da se malo zabavljam. Svejedno mi ne može pobjeći, nema kud. Zeko je krenuo još par koraka prema meni. Primijetio sam nešto što dotad nisam primjećivao. On hramlje. Jako hramlje. Ima povrijeđenu jednu nogu. Gladan je i ima povrijeđenu nogu. Ugrožen je. Okružuju ga sve sami grabežljivci. Ljudi, u prvom redu. Vukovi. Psi. Lisice. Hladnoća. Glad. Hajde da se stavim u njegovu situaciju. Ali, zašto? Pa on je samo životinja! Životinja koja se rađa. Hrani se. Živi. Ima zečicu. Ima mlade. Boluje. Strahuje. Umire. Nanišanio sam. Da povučem? Dobar je. Velik je. Kao krupno janje. Bit će dobra večera. Ima li zec dušu? Stavi se u njegovu kožu. Zec, definitivno, ima dušu! Šta bi rekla Samka? Da ga ubijem ili ne? Sigurno, Samka bi rekla: ne! Šta bi rekla majka? Majka bi bez sumnje rekla: ne! Šta bi rekao Nazif? Nazif voli životinje. Nazif bi svakako rekao: ne! Neću te ubiti, zeko. Živjet ćeš. Samka, mati i Nazif spasili su ti život. Možda i ja... Možda i ja.

Ustao sam da malo prošetam, kako mi se udovi ne bi sasvim ukočili. Od hladnoće i nekretanja. Pušku sam odložio uz stablo krošnjatog hrasta. Tad me Zeko opazi. Lagahno se okrenu i odšepa, istim onim putem otkud je i došao. Sad ga ne mogu ubiti sve i da hoću. Jer ga više ne vidim. Otišao je. Izgubio se s vidika. Otišao je za svojom sudbinom. Nešto će ga noćas pojesti. Hoće sigurno. 'Kad ti nisi htio. A mesa nisi okusio i ne sjećaš se otkad. Otkad si došao iz domobrana. Eto

što ti je biti dobar insan. Zbog dobrote si propustio masnu večeru. Davno su kazali: Dobar i budala su braća rođena! Ali, eto. Neka sam dobar, pa neka sam i budala. Jer to sam ja. Samo ja i niko drugi. U isto vrijeme – dobar i budala. Ne dva brata. Već dvoje u jednom. U meni!'

Okrenuo sam se na drugu, suprotnu stranu od one kud je nestao zeko. Nije mi priuštio bogatu gozbu, ali mi je zato priuštio saznanje, da li i zadovoljstvo?, da sam dobar – i budala. Također mi je pomogao da ubijem dosadu, da mi brže prođe vrijeme. Za danas je bilo dosta razmišljanja o zeki i o pitanjima koja je u meni probudio. Hvala mu na tome. Pogled mi je odlutao jedva malo proprćenim putem tamo sve do drugog kraja Kalešića, a i dalje, do vrha Bolobara. Učinilo mi se da se u snijegu nešto miče. Onda sam ugledao dvije tačke kako upravo izlaze iz cerika Ljuboje Jeremića. Sporo su napredovale slabom prtinom da mi je trebalo prilično vremena dok sam u njima prepoznao dvije zagrljene prilike. Bili su to glavom i bradom Harika i Mešak. Izišao sam pred njih na put. Mešak je nosio u ruci kantu... kantu nečega, dok je Harika na leđima nosio breme suhih ogranaka. Iz svega glasa su vikali:

– Meša – keša! – I: – Harika – cvalika!; Meša – keša!, Harika – cvalika!...

– A što vas dva toliko galamite?! – upitao sam.

– Ko, je l' mi? – želio je znati Harika.

– Jah, vi, nisam valjda ja.

– Imamo pravo – tvrdio je Harika.

– Imamo pravo – potvrdi i Mešak – jer mi smo kalešićke lude!

– Ti jesi, a ja nisam – pobuni se Harika.

– Jesi!

– Nisam!

– Jesi!

– Nisam!... – i jarani se uhvatiše za guše.

– Hej, prestanite se biti! – dreknuo sam. – Šta to nosiš u kanti, Mešak?

– Glavicu kiselog kupusa i rasola od Smajine iz Gornjih Bolobara – jedva odgovori Mešak, zauzet tučom s Harikom.

– Što idete ovuda? Znate li da u Gričiću beg čeka divlju svinju?

Ahbabi prestali se tući, pogledaše se u strahu na samo spominjanje bega, kad će ti Harika reći:

– Ti nas samo džaba lažeš. Hoćeš da nas prepadneš...

– Ne lažem. Evo sad ću ja njemu reći da ste vi krenuli ovamo.

Istog časa vratim se u Gričić, uzmem pušku, sakrijem se iza hrasta i opalim jedan metak. Trebalo je samo vidjeti dva jarana kako bježe. Sve jedan preko drugog. Mešak je bacio u snijeg kantu s rasolom i kupusom, a Harika u hići zaboravio skinuti breme drva s leđa. Potrči dva koraka pa se sav zaroni u snijeg, a Mešak preko njega. Pošto se najzad dosjetio da skine breme, onda su svaki čas padali u snijeg jedan preko drugog, ustajali i padali. Ja sam se držao za trbuh od nezaustavljivog smijeha. Kad su se tako vratili kojih trista metara, polijegali su u snijeg, motrili i osluškivali. Nakon dvadesetak minuta pažljivog osmatranja, najzad su se usudili krenuti po stvari. Prikradali su se skroz pogureni, slični Indijancima u vestern filmovima. Najzad su se nekako domogli: Harika bremena ogranaka, a Mešak kante u koju je stavio glavicu kupusa, ali bez rasola. Zatim su strugnuli takvom brzinom kao da im je

za petama buljuk najgrozomornijih utvara. Meni je trebalo barem dva sahata vremena da zaboravim na Meška i Hariku i da se prestanem grohotom smijati. Jer, kad god bih ih se sjetio, suze bi mi gruhnule na oči od provale smijeha.

Prošao je barem sahat vremena kako nas je premrežio prvi mrak. Očekivao sam željno Bećira da me izbavi od zime, ukočenosti, dosade i svake bijede prokletog dežurstva u Gričiću, a ono me ni grom iz vedra neba ne bi iznenadio kao Kadri-beg na svom Vrancu. Pitanja su mi se rojila i sudarala u glavi, sva bez iole logičnog odgovora. 'Šta će sad beg dolaziti bez ikakve potrebe?! Zašto nema Bećira kad je već trebao biti ovdje?' I sve tako, u nedogled. Ubrzo moju znatiželju nahrani mladi beg. Pitao je:

– Je li bilo mnogo hladno, Naile? – I odmah nastavio: – Šta da radimo, Bećir je, vraćajući se jutros iz Gričića, iščašio nogu? Eno ga leži kod kuće pa ni repom da mrdne.

Bio sam preneražen tom viješću. Nakon kraćeg razmišljanja predložio sam kao i sinoć:

– Da pozovemo ponovo Ismeta, a, šta veliš?

– Ne vrijedi. Već sam zvao.

– I?

– Razbolio se danas. Eno ga prevrće se po dušeku kao zaklana kokoš. Hem kaže da ga sve boli, hem visoku temperaturu dobio... Mati i žena cijelo vrijeme igraju oko njega ne bi li mu nekako pomogle. Nego, nema druge već ti da produžiš i noćnu smjenu. Sutra ćemo se potruditi da iznađemo kakvo rješenje.

– Jok, jok, beže! Ja sam toliko iscrpljen ovih nekoliko dana da nema tog blaga radi kojeg bih i noćas ovdje dežurao. Ne bih to mogao fizički ni zdravstveno, sve i kad bih htio.

– Znači li to da ću ja noćas morati osiguravati hranu?!

– Šta ti fali, druže Kadri-beže? Tvoja i jest. Možda je bilo bolje da si je dao državi u otkup... Možda ćeš tako početi shvatati i razumijevati i nas, siromahe.

– Šta: šta mi fali?! Sve mi fali! A državu mi ovu njihovu, pasiju, više ne spominji!... Nego, pojaši Vranca pa ga predaj slugi u štali. Ujutru, kad pođeš ovamo, ponovo ga pojaši, kako bih se i ja imao na čemu vratiti. Ma hajde već jednom, gubi mi se ispred očiju, dok nisam gore poludio!...

22. POGLAVLJE

Došavši na smjenu, gospodara sam zatekao svega promrzlog i posijedjelog preko noći. Bio je obijelio kao bijela ovca, ali od silnog inja koje ga je prekrilo prošle noći. Bacio mi je staru bundu, pojahao Vranca i odmaglio bez ijedne riječi. Vatru, koju sam jučer naložio, nije gasio. Niti je pušku uzimao s mjesta gdje sam je jučer ugnijezdio. Sjeo sam pored vatre, na panj prekriven slamom i naslonio se leđima na stablo hrasta. Razmišljao sam o jučerašnjem danu i kako je relativno brzo prošao, zahvaljujući pojavi ozlijeđenog zeke i mojim razmišljanjima koja mi je pobudio. Samki sam kazivao o zeki i svojoj dvojbi: da li da ga ubijem ili ne. Kad sam rekao da mi je bilo žao i da sam mu poštedio život, radovala se kao malo dijete. U znak zahvalnosi poljubila me u oba obraza. Pitao sam je kako sad Kadribeg, oblijeće li oko nje. Rekla je da tog više nema. Čim je ugleda, zaobilazi je kao đavo krst. Dok sam posmatrao plamsaje rašćarlijane vatre, ponovo mi se misli vratiše na moje dežurstvo. Kako li će mi danas dan proći, dan duži od

godine? Jučer se barem nešto zanimljivo dešavalo: zeko, pa nailazak seoskih luda Meška i Harike, i komedijanje s njima. A danas, danas gotovo sigurno neće biti ni jednog ni drugog. O, kako će biti dugačak i dosadan dan. Jedva da sam to i pomislio, a u istoj onoj stazici od jučer ugledao sam kako nešto skakuće iz jedne rupe u snijegu u drugu. Neizmjerno sam se obradovao kad sam shvatio da je to zeko. Isti onaj od jučer. Eno ga, hramlje baš na istu nogu. Ovaj put mi je prišao znatno bliže. Opazio me i zagledao se u me. Možda je htio nešto da mi kaže. Možda da iskaže zahvalnost, ne znam. Ali nije. Uglavnom, nije me se mnogo uplašio niti pobjegao. Kao da je u mene imao povjerenja. Kao da smo se sprijateljili, još jučer. Intuicija, ili telepatija. Nasmijao sam se takvim nebulozama. Nalazio se u šipražju te se okrenuo i stao oštrim sjekutićima strugati i grickati koru s mladih stabljika. Borio se da preživi. Grčevito. 'Čitav njegov život je takav. Neprekidna borba za preživljavanje. A zar i moj život nije takav? I većine ljudi u Bosni? Čista borba za preživljavanje. Jedva manje surova od zekine.' Zeku sam smetnuo s uma, i izgubio iz vida. Trgnuo sam se i uplašio kad me neko zovnuo imenom:

– Naile! Jesi l' živ? Hajde, smjesta idi k begu, a ja ću te danas zamijeniti. Tako je gospodar naredio.

– Ali...

– Ne pitaj me ništa! Ništa i ne znam. Idi k njemu i sve ćeš saznati.

Bio je to stari baščovan Galib. Dojahao je na krasnom jahaćem konju Doratu. I ja sam se vratio na njemu i zatekao bega kako od nervoze premjerava uzduž i poprijeko od snijega besprijekorno očišćenu avliju.

– Kamo te već jednom, Naile?! Zar si okilavio?! Evo

sam posijedio iščekujući te. Čuj, Rašid mi je uhaberio da je sad sve čisto i sigurno. Sad lijepo, idi kući, odspavaj i dobro se odmori. Bit će posla za nas ovih dana. Mnogo posla. I, zapamti, da si mi došao dva sahata prije ponoći. Da što prije natovarimo i odvezemo prvu turu, ne bismo li stigli prije svitanja prevesti makar dvije ture.

Zazinuo sam da ga ponešto upitam. Nije dozvolio. Morao sam poći spavati i odmarati se. Žena se mnogo iznenadila, ugledavši me. Odlučio sam joj sve potanko objasniti. Ona je znala sve moje i begove tajne. Kako i ne bi kad sam joj vjerovao – više negoli samom sebi? Tog dana malo sam spavao, jer sam bio naspavan, i brige su me morile. Da li će biti problema s prevozom pšenice? Šta ako me negdje zaustavi i kontroliše milicija? E, onda bih im rekao istinu, a beg neka dalje brigu brine i snosi posljedice. Ali bih pred zakonom i ja bio odgovoran, bio na neki način saučesnik. Morao bih se braniti kako mi je samo naređeno da prevezem pšenicu, a da ja za njihove nezakonite rabote nisam znao. Shvativši da više ne mogu spavati, a ni prevrtati se besmisleno po dušeku, pokušao sam zabaviti se nekim poslom i ne misliti na ono šta me očekuje narednih noći. Tako sam prvo otišao u štalu. Uvjerio sam se da u mome odsustvu Nazif i Samka vode računa o dvjema kravama. Štala je bila počišćena, uredna, krave počešagijane, čiste. Od jedne smo već prodali tele, a druga se trebala oteliti za koji dan. Bile su mliječne iako im je hrana bila oskudna, uglavnom ševar od kukuruze, slama i strnje. Rijetko kad imaju priliku da jedu sijeno ili otavu. U planu mi je da kupim i jednog konja i da tako budem s Ismetom sveznik. To nam je davnašnja želja, obojici. Doduše, teško je u ovom vremenu prikupiti sve pare za jednog solidnog konjića. Žena veli da pozajmimo od njezinih pa da poslije vraćamo pomalo. Ja

ne volim dugovati nikom ništa, ni žute banke. Vidjet ćemo šta nam je činiti. Možda se odlučimo da prije kupimo još jednu kravu, muzaru, te da po pijacama prodajemo mliječne proizvode. Komšiji Ademu nužda prodati jedinu kravu iz štale. Veli: krava bez mahane. Vjerovatno ćemo je privesti u našu štalu ovih dana. Izišao sam iz štale i uputio se u šupu za drvo. Tu je bilo mnogo suhih neisječenih ogranaka. U slobodno vrijeme sam sam ih nanio iz šume. Odlučio sam da do večeri te ogranke siječem i slažem u redove. Tako mi je prošao dan. Predvečer sam posjetio bolesnog Ismeta. Osjećao se bolje, rekao je da se brzo oporavlja od teže prehlade. Kod badžana sam se zadržao kratko. Pošto smo večerali, malo sam posjedio i popričao s ukućanima i najzad krenuo begovom čardaku.

Ispred čardaka opet me dočekao beg, šetajući od nervoze lijevo-desno. Noć je bila hladna, ali ne koliko sinoćna. Bilo se naoblačilo. Dobro naoblačilo, da su oblaci prigušili mjesec. Noć mračna, kao u rogu. Napolju nigdje žive duše. Ni zvuka, samo što je negdje u daljini uporno lajao nečiji pas. Beg je iznio rezervne vreće za pšenicu i stavio ih u saone. Da se nađu, ustreba li. Rekao mi je da upregnem dva najbolja vučna konja Sultana i Vezira (koje li ironije), što sam i učinio. Beg je odmah sjeo u saone, do mene. Galiba smo zatekli pored vatre. Sav utonuo u toplu prostranu bundu, od ovčijeg krzna. Čim nas je ugledao, odmah je skočio i požurio da nam se pohvali:

– Pogledajte kolikog sam ulovio zeca! Nije mi bilo teško. Skoro da mi je ušao u krilo. I hramao je na jednu nogu. Bit će od njega dobra gozba, šta mislite, a?

'Šta i da mislim, kad sam dobričina. Dobar i budala su dva brata, zar ne?' Bio sam ljut u tom trenutku na starog

baščovana, ali ne rekoh ništa. Ipak sam bio zadovoljan što je zeca ubio neko drugi, a ne ja. Bio sam tužan, a neraspoloženje zbog ubijenog zeca potrajalo mi je skoro cijelu noć. Moje razmišljanje o zecu prekinuo je beg. Naredio je starom Galibu da nam pomogne natovariti, kako bih ja što prije krenuo u Teslić. Također nam je skrenuo pažnju da vreće moraju biti dobro vezane i sigurne. Ukoliko nam se ne čini tako, da takve vreće stavimo u rezervne i ponovo dobro zavežemo. Čim je sve bilo spremno, krenuli smo. Na polasku je beg hrabrio Galiba da izdrži do ujutro, a da će on dotad osigurati još jednog stražara. Kad smo bili pored begovog čardaka, beg je izišao iz saona i skrenuo mi pažnju da vozim polahko i pažljivo. Do Usore su bile dvije nizbrdice, ali je hrastov kolac bio snažan i služio je kao dobra kočnica saonama. Malo sam se plašio prelaska preko drvene ćuprije na Usori. Daske su joj bile gdjegdje protruhle i izrupane. No, prešli smo bez vidnih problema. Silazeći s ćuprije, saone su naišle na veći grumen kao kost smrznutog snijega i dobro se iskrenule. Tom prilikom iz njih je izletjela jedna vreća, zaveza se svukla i više od pola sadržine iz vreće se prosulo. Vreću sam ponovo pažljivo zavezao, vratio je u saone i nastavio s vožnjom. U Teslić sam stigao bez problema i ušao u Rašidovu avliju na zadnji ulaz, zaklonjen od ulice. Tu se nalazilo veliko skladište za hranu, a pored njega Rašidova pekara. Dotad smo se poznavali iz viđenja, a tad smo se bolje upoznali, pa čak, rekao bih, postali i dobri prijatelji. Njemu je u skladištu bilo gotovo ponestalo zaliha pšenice i zato se bezmjerno obradovao mome dolasku. Znao je koliko rizikujem radeći ovaj posao pa je iskazao svoje dužno poštovanje prema meni. Njegovi radnici su istovarali pšenicu, a mene je pozvao u pekaru, gdje mi je dao komad hljeba i vrućega goveđeg masla te sam to rahat pojeo. Na

polasku mi je zamotao u praznu vreću dva okrugla topla hljeba. I zaželio mi sreću.

Došavši do begovog čardaka, pokupio sam gospodara u saonice i tako smo uskoro stigli u Gričić, po drugu turu. Rekao sam mu za ispalu vreću pšenice iz saona, a on je na me zagalamio:

– Mamlaze, mamlazni, što nisi bolje pazio. Da znaš, odbit ću ti to od plaće!

To je bila dara koja je prevršila mjeru. Razmišljao sam ovako: 'E, moj bilmeze, bilmezni, zulumćaru pohlepni, toliko rizikujem pred zakonom i vlastima, toliko rintam za te, toliko ne spavam rahat i ti opet na me toliku galamu za nešto za šta uopće nisam kriv.' Taj njegov gest toliko me razbjesnio i sasvim izbacio iz duševne ravnoteže da sam mu odlučno odbrusio:

– Zar tako, nezasiti i nezahvalni gospodaru?! Je l' mi to hvala za sve što za tebe činim?! E, pa kad je tako i kad si takav, eto ti tvoja pšenica i vozi je sam! Ja odoh svojoj kući, i radije ću prositi nego što ću za te raditi!

Bez imalo razmišljanja bacio sam kajase iz ruku i krenuo kući. Bih, da on nije istrčao preda me, uhvatio me za ramena i rekao:

– Ma znaš ti mene i moju narav, jebo ti mene! Ne uzimaj uvijek za ozbiljno sve što kažem. Ja to često u afektu iako ne mislim tako. Štaviše, često ne znam ni šta sam rekao. Hajde, vrati se, zdravlja ti! Znaš da ja ovo bez tebe ne bih mogao.

Tad me uhvati za ruku i povede nazad, na posao. Napokon natovarismo i drugu turu pšenice na saone. Sad smo se svi osjećali nekako rasterećeno, kao da nam je pao jedan teret s vrata. Probili smo najzad led. Odvezli smo

prvu turu pšenice, i to bez velikih problema. To je za nas bila velika stvar. Velika pobjeda. Iz vreće sam izvadio jedan hljeb, drugim sam odlučio obradovati svoje ukućane, i malo zamotane soli, podijelio na tri dijela te smo to uslast pojeli. Uspješno sam odvezao Rašidu i drugu turu pšenice. Sutradan se begu sam javio malo ozdravjeli Ismet, koji je stalno dežurao u prvoj, a Galib u drugoj smjeni. Ja sam tako zaredom vozio osam noći po dvije ture pšenice. I svaki put bi mi Rašid dao da jedem kod njega vrućeg hljeba. Nekad s maslom, nekad sa sirom ili kajmakom. Na polasku bi mi redovno turao u vreću dva-tri okrugla hljeba. To je bio tako dragocjen poklon, da za me nije imao cijenu. Za tih osam noći desilo se još par incidenata. Još jedanput su mi ispale iz saona dvije vreće pšenice iz kojih se rasuo veći dio sadržaja. Poslije toga desio mi se još veći peh. Naišli smo na veliki prevoj od smrznutog leda i snijega i sve su vreće suhnule sa saona. Samo se jedna odvezala i malo rasula. Vreće sam morao sam nanova potovariti u saone. Za tih osam noći tri ili četiri puta sam kod Žarkovine opažao naoružane ljude, koji su se uvijek sklanjali u šumu baš kad bih ja naišao, da li slučajno ili namjerno, ne bih znao reći. Tek, svaki put sam pomislio da su to milicajci. Tad sam se osjećao nekako sigurnije. Tako sam barem mislio i tako sam se osjećao. Ali...

23. POGLAVLJE

Devete noći utovarili smo prvu turu begove pšenice na saone. Kadri-beg je zadovoljno trljao ruke.

– Sve smo bliže kraju posla – rekao je. – Ostalo je još oko četiri-pet tona pšenice i to će biti kraj. Kraj posla.

– Gospodaru, a zar nećemo proslaviti barem litrom rakije i makar jednom pečenom kokoškom? – pola u šali, a pola u zbilji pita Galib.

– E, pa sad, nisam vam ja baš nekakva državna ustanova za čašćavanje. Ali kad ste toliko navalili, eto... neka vam bude. Pečena kokoška i litar prvoklasne bosanske šljive.

Meni u tom času, naravno, nije bilo ni do rakije ni do pečene kokoške. Bilo mi je važnije od svega prevesti sretno ovaj voz begove pšenice do Rašidove pekare. Mislio sam kako ipak ima još dosta pšenice da se vozi i kako se može svašta neplaniranog dogoditi. Prolazio sam kroz brdovite predjele između Kalešića i Teslića, ušuškane debelim bijelim pokrivačem, kao u bijelo nevjestinsko ruho. Pod tako debelim jorganom njima sigurno nije hladno, razmišljao sam, cvokoćući zubima od probadajuće hladnoće. Sjediti na otvorenim saonama sedam kilometara u odlasku i isto toliko u povratku po ovoj hladnoći nijednom čovjeku nije lahko izdržati, pa da je od čelika. Jednog dana valjat će to meni iskihati, pa makar bilo i pod stare dane. Što se mora, nije ni zora!, kaže jedna narodna izreka. Od nečega se mora živjeti, ako čovjek želi preživjeti.

Po navici Rašidovi radnici su brzo istovarili hranu, a ja sam za to vrijeme užinao i ugrijao se koliko-toliko u Rašidovoj pekari. Zatim sam pošao po drugu noćašnju turu pšenice. Bio sam sit, zagrijan toplotom iz mirisne pekare, u vreći se nalazila još tri poklonjena topla hljeba pa sam bio zadovoljan, zadovoljan i raspoložen. Zato sam, prešavši most na Usori, odmah počeo tiho pjevušiti jednu, u narodu ovoga kraja vrlo popularnu pjesmu, a koju je vlast strogo zabranjivala i još strožije kažnjavala njene izvođače. Nisam bio siguran da sam je zapamtio cijelu, ali sam pjevao onoliko

koliko sam stihova znao. Glasila je ovako: 'Zaplakala Edhemova majka jer izgubi Edhema junaka. Ubiše ga, skinuše odijelo, osta majci crno mrtvo tijelo. Mrtvo tijelo niko ne sahrani pa ga jedu zvijeri i gavrani...' Dalje nisam znao. Edhem je bio istaknuti pripadnik nekakve vojske što se zvala Zeleni kadar, a neki ljudi su ga izdali partizanima koji su ga ubili. Pjesma je vrlo tužnog ugođaja i imala je lijepu melodiju. Volio sam je katkad pjevušiti, kad bih bio usamljen kao ovaj put. Razmišljajući koju bih sad pjesmu zapjevušio, već sam prolazio kroz mjesto zvano Žarkovina, nenaseljeno, ali ispresijecano brojnim šumskim potocima i kanalima. Sjetim se jedne od mojih omiljenih pjesama: 'Zaplakala stara majka Džafer-begova' i taman zazinem da zapjevam, a pred mene iz šume iskočiše tri ljudske prilike. Noć je toliko mračna da im prema bjelini snijega razaznajem samo tamne siluete s puškama o ramenu. Uplašim se ja, uplaše se konji. Jedan uhvati Sultana za oglavinu, a ja u strahu zategnuh kajase i konji stadoše. Prvo što mi je prošlo kroz glavu bilo je: milicija. Jedan mi priđe, unese mi se u lice i reče:

– Kako se usuđuješ kretati ovako kasno, a znaš da zemlja još nije slobodna od raznih bandita, koji se skrivaju po okolnim šumama?!

Šutio sam jer nisam znao šta bih na to rekao. Usto sam se bio potpuno ukočio od straha kad sam im na glavama opazio brade i šubare s nekakvim oznakama. 'Boga mi, četnici', pomislio sam, 'sad sam pravo nadrljao!'

– Bog ti mater, što ne pričaš?! Jezik ti se zavezao u čvor, je li?! Kazuj ko si i odakle si?! I gdje si bio ovako dokasno?!

Vidim da je vrag odnio šalu i jezik mi se malo razveže te progovorim. Kažem im ko sam, šta sam i odakle sam. Usto

im slažem da sam begovom zetu odvezao rakijski kazan u Teslić. Poslije me on zadržao pa smo se zarakijali i eto zašto sam zakasnio.

– Hm, balija, veliš?! Bolje bi ti bilo da uopšte nisi nailazio, jer ti se loše piše. Nego, Lekso, Vojo, da mi njega vodimo vojvodi pa neka on odluči šta će s njim.

– Tako je – složi se jedan od dva četnika. – 'Ajde, potjeraj konje za mnom.

Potjerao sam konje za njim uza zaleđen potok, a druga dva četnika išla su iza saonica. Konji su se klizali i često padali, ustajali, sudarali se glavama i sa stablima bukava i vrlo sporo napredovali. To je onog što nas je vodio iznerviralo da mi je opsovao boga i majku, repetirao pušku, uperio je u me i povikao:

– Potjeraj te konje, inače ću te ustrijeliti tu, na licu mjesta, kao psa!

– Ama, čovječe, vidiš da je plaho poledilo pa se konji kližu i padaju... – pravdao sam se.

– Dobro je, Lekso. Ne nerviraj se nepotrbno, eto smo već stigli – reče jedan od dvojice iza saona. – Idi, obavijesti vojvodu.

Tu je šuma bila malo raskrčena pa su mi naredili da okrenem saone prema putu, otkud smo i došli. Zatim je Lekso otvorio nekakav kapak i meni su naredili da pođem za njim. Druga dvojica su me pohićivala puščanim cijevima na mojim leđima. Sišli smo nekakvim stepenicama u nekakve podzemne prostorije. Bile su dvije-tri sobe s hodničićem između. Osvjetljavale su ih dvije upaljene svijeće. Lekso je povikao:

– O, vojvodo, evo ti vodimo živa partizana!

– Jebo vam on mater, što ga vodite meni! Što ga niste ucmekali dolje negdje, u potoku, da mi ovdje ne smrdi?!

Psujući i galameći došetao je lagahno do mene. Bio je srednjeg rasta, u vojničkom odijelu, sav zarastao u bradurinu. Na glavi mu šubara s četničkom kokardom. O pojasu je imao pištolj i dvije bombe, a o ramenu automat. Kad mi je sasvim prišao, rekao je:

– Otkud ovako kasno da naiđeš i da te baš ja moram svojom rukom ubiti?

Izvadio je pištolj i otkočio ga. Meni su se noge tresle dok sam, sličan papagaju, ponavljao kako sam begovom zetu odvezao kazan, kako smo se zapili i druge laži. On se u jednom času trgnuo, naglo mi se okrenuo i veselo povikao:

– Ma jesi li to ti, Naile, brate moj?! Zar me ne poznaješ?! Pogledaj me malo bolje...

– Ne, ne poznajem te! – rekao sam iskreno, dok su mi zubi cvokotali od straha.

– A, brate moj, Naile, kako me ne poznaješ?! Pa ja sam Jovo! Jovo Džorgić!

Tad je uzeo svijeću i prinio ju je mome i svome licu.

– E, sad te poznajem – napokon sam promucao.

– Pa kud baš ti da naiđeš, brate Naile, i da te moram ubiti vlastitom rukom?! Znaš li, sjećaš li se, bolan ne bio, koliko smo pogače zajedno pojeli, od tvoje i moje matere? Koliko si me puta provodio do begove matere da bi nas nahranila i počastila kolačima? Koliko smo se puta igrali klisa i pale, mica i loptom krpenjačom na Dugoj njivi? Znaš li, pobratime Naile, kad sam te zaposlio u Destilaciji i kad smo se pobratili?...

Tad je naredio Voji i Aleksi da odu odnekud donijeti

sijena namijenjenog njihovim konjima i da ga polože mojim konjima. Također da kajase mojih konja zavežu za bukvu, kako ne bi negdje odlutali.

24. POGLAVLJE

Potom mi je predložio da pređemo u drugu prostoriju, koja se doimala kao njegova radna, a ujedno i spavaća soba, ali i kuhinja i trpezarija. U jednom ćošetu, te prije zvjerske jazbine negoli kakve ljudske nastambe, čučala je na kratkim nogarima plehana peć, zvana šišulja. U njoj je veselo pucketala vatra i dobro zagrijavala sve podzemne prostorije, ili bolje reći brloge ove četničke jazbine. Improvizovani krevet izdužio se, također u uglu, paralelno s peći. Po njemu razbacane nekakve geografske karte, kožna oficirska torbica, na njoj vojnički dogled, nekakve sveske, olovka, jedna prazna rakijska flaša od pola litra; a da bi nered bio potpun, pobrinula se izgužvana posteljina i kutije puščanih te redenici mitraljeskih metaka, kao i par šaržera od automatske puške. Od svega nabrojanog odudarala je Biblija, sveta knjiga, koja se tu nalazila, a tu joj svakako nije bilo mjesto. U uglu, nasuprot krevetu, svoje skromne usluge pružao je neugledan sto i tri stolice. Na stolu mnoštvo konzervi, nož, izrezanog hljeba, slanine, sira, bijelog i crvenog luka. Tu su također i dva litra rakije i tri male staklene čaše, pa pepeljara puna čikova od cigara, dva fišeka, puna kao dunje žutog duhana, cigaret papir, čibuci i druge sitnice. Na niskom zidu, iznad stola, kroz naočari nas je iz svog uramljenog portreta strogo posmatrao Čiča Draža Mihailović i tri-četiri sveca, a tu se nalazila i jedna požutjela, vjerovatno Jovina, porodična slika. U vrhu zida sve te slike nadvisivao je veličine oko

pola metra mesingani krst, prekriven kao prst debelim slojem sive prašine. Kroz glavu mi nalik munji prostrujaše neobične misli: 'I to mu je sva imovina. Sve što je dosad u životu stekao! Sreća, pa životi svih ljudi nisu tako isprazni, štaviše često neshvatljivo obesmišljeni. Mnogo je i onih, koji su se imali ra'šta i roditi.' Nakon razgledanja neurednih predmeta pažnju mi zaokupi ustajali zrak. Jer prostorije su zaudarale na toliko različitih mirisa, da bi nekome ko je tek došao izvana teško bilo reći kojeg tu mirisa nema. Ipak su najviše bazdile alkoholom i duhanskim dimom. Naročito alkoholom, zbog čega mi se činilo kako se čovjek u tim prostorijama može opiti i bez alkohola. Dovoljno je samo da neko vrijeme udiše taj alkoholom, i duhanskim dimom, zasićeni zrak. Jovo me pustio najprije da razgledam ambijent u kome smo se našli, a zatim mi je ponudio stolicu, dok je on sjeo na drugu, nasuprot meni. Otkočen pištolj stavio je na sto pored sebe, nadohvat ruke. Šmajser je skinuo s ramena i okačio na čiviju na zidu, također nadohvat ruke. Ubrzo me ponudio čašicom rakije i mezom:

– 'Ajde, pobratime, da se šta pojede i popije dok nam je još glava na ramenu. Ovo su naši zadnji dani na ovom svijetu. Znam, posigurno, ja ću uskoro poginuti od partizanske ruke, kao što ćeš i ti od moje. Ja nisam loš, zao čovjek, nikako. Kao što pouzdano znam da nisi ni ti. Eto, ja u četnicima, a ti bio u domobranima. Oba u pogrešnoj vojsci. I oba ćemo uludo izgubiti glavu. Uzrok je splet nepredvidivih okolnosti, i sudbina. Sudbina, zapisana od Onog gore, na nebu. Ko smo mi da se Njemu suprotstavljamo? Ne, pobratime, mi smo tu maleni i nemoćni.

Onda se brzo prekrstio, prinio svoju čašicu mojoj i kucnuo, rekavši:

– Živio mi, brate Naile! 'Ajde zamezi, obavezno zamezi, ovim što imam. A nemam Bog zna šta.

Kucnuo sam se s Jovom, dok su mi slanina i sir zastali u grlu, gorki kao čemer, pa nikako da ih probavim, od straha. Noge su mi se i dalje tresle, a zubi jedva primijetno cvokotali. Mislio sam kako je došlo vrijeme da najzad izgubim ovu ludu glavu. Da je od koga već – od pobratima svoga! Sve sam mogao očekivati, ali takvo nešto, pa ni u snu. Zatim je zovnuo:

– Milorade!

Kad se niko ne odazva, Jovo se ljutito prodera:

– Milorade, sunce li ti krvavo! Samo spavaš ko međed!

– Oj, vojvodo – odazva se napokon Milorad.

– Pokupi brže Leksu i Voju i 'odite dolje na drum. Dobro pazite šta se dešava i sve mi dojavljujte. U'vatite li kojeg partizana, ne vodite mi ga ovamo. Već u potok i, sami završite s njim. Je l' jasno?!

– Dobro, vojvodo!

– Ama, pitao sam: je l' jasno?!

– Jasno, vojvodo!

Ču se kako Milorad izađe i za sobom spusti poklopac od podzemnih prostorija. Jovo zaklima glavom pa reče:

– Eto vidiš, na šta sam ja spao. S kakvim nedotupavcima provodim svoje posljednje dane. Imaju još trojica. Otišli su jatacima po mojim zadacima. Kakvi su, pokazuje i to da su spali na to da im zapovijeda jedan takav nesretnik kao što sam ja, he, he... Ja, Jovo Džorgić! Oni se, jadnici, drže mene kao slijepac štapa. Misle ja sam kakav prorok, i dok su sa mnom, da im se ništa lošeg ne može desiti. Mislim da vi, Turci, imate za takve sasvim prikladnu riječ: a'maci. Toliko

su glupi, pa kad bih rekao da sami sebi prst odsijeku, za naše dobro, oni bi to istog trenutka, bez imalo razmišljanja, povjerovali i učinili. Za tebe sam čuo od jednog jataka, muslimana, ovdje iz Stjenjaka, koji je mnogo lakom na zlato. Platim ga, a on mi donese sve što mi zatreba. Pa i informacije, ako me kakve zanimaju. Pitao sam ga nedavno za te. Dobro te poznaje. Ispričao mi je da si bio u domobranima i da si se dobrovoljno prijavio partizanima, ali da ti nisu htjeli ništa. Pustili su te, kao što i sam vidim, s glavom na ramenima. Ja im se ne bih smio prijaviti. Mene bi odmah dali strijeljati. Iako dosad nisam učinio nijedan zločin. Ali, na meni je zvono. Zvono opakog četničkog vojvode. Da ti, brate Naile, ispričam malo svoje ratno putešestvije. Odma' na početku rata ja sam dobio naređenje od nekakve više četničke komande da okupljam četnike i formiram oružane jedinice. Tako sam ubrzo prikupio jaku četu vojnika. Ja sam sebi stavio u zadatak da četujem i branim ovaj svoj rodni kraj, ova ba sela do Teslića. Taktika mi je bila da uspostavim prisan kontakt sa svim vojskama koje se pojave na ovim prostorima i da zla bude što manje, kao i krvi i mrtvih glava. Dugo sam tako i uspijevao, čak mjesecima. Onda mi je jedinica narasla na dvije čete. Pokatkad i tri te sam tad pod svojom komandom imao cijeli bataljon. Počeli su me cijeniti i poštovati četnički komandanti sa svih strana, zvati me na dogovore i nuditi saradnju. Čak je za me bio čuo i Čiča Draža i jednom prilikom me pohvalio po jednom kuriru. Kurir mi je tom prilikom uručio pištolj s drvenom drškom, poslan lično meni od Draže Mihailovića. Na dršci pištolja je napisano: Jovi Džorgiću od Čiča Draže. Vojvoda Jovo klimnu glavom u pravcu pištolja, na čijoj drvenoj dršci jasno se vidjela Čiča Dražina posveta. Zvali su me i Čičavljani pod jedinstvenu komandu. Oni su od samog početka imali svoj

bataljon, koji se stalno okrupnjavao. Bili su mnogobrojni i moćni. No ja nisam volio nadređene komandante i radije bih, ako bi to ikako bilo moguće, ostajao svoj, sa što više slobode djelovanja, a što manje odgovornosti. Ljudi pod mojom komandom bi se katkad zalijetali i u muslimanska sela, pa i da pljačkaju, ta rat je, zaboga. Ali činiti zločine nisu smjeli. Znali su da ja to ne dozvoljavam. Ako je i bilo takvih, ja sam protiv njih pisao prijave višim komandama i pod oružanom pratnjom otpremao bih ih tamo da im sudi vojni četnički sud. Možda ti nije poznato, a tako sam postupio i s Miletom Berićem, za koga su očevici rekli da je ubio starca u Pitušiću. Ne znam šta je viša komanda odlučila u njegovom slučaju, ali znam da se više nikad nije pojavio preda mnom, i da jeste, ja ga ne bih primio u svoje redove, ili bih ga primjereno kaznio za počinjeno nedjelo. Bilo je još par takvih slučajeva. Međutim, oni bi uskoro bivali puštani i priključili bi se nekoj drugoj četničkoj jedinici. Bilo mi je već tad jasno kakva su moralna pravila ponašanja u četničkoj vojsci. Ja sam se zakleo na vjernost samo jednom u životu, i to Kralju i otadžbini. I nikad nikom više. Niti ću se zakleti. Ja sam tu zakletvu smatrao najvišom svetinjom. Ali sam i čast Kralja, otadžbine i njihove vojske smatrao svetinjom. Moji principi su bili sačuvati tu čast. Onda sam se lično uvjerio da je najviša četnička komanda, na čelu s Dražom Mihailovićem, veoma sklona činjenju zločina i etničkom čišćenju drugih naroda, zarad takozvanih srpskih ciljeva: veličanju srpstva, pravoslavlja i, naročito, ostvarenja najvišeg cilja, cilja svih ciljeva – stvaranja Velike Srbije, u kojoj bi živjeli svi Srbi, i samo Srbi! Već tad sam shvatio da ja nisam želio takve četnike i da moje mjesto nije u takvoj vojsci. Četničke vođe, na čelu s Dražom Mihailovićem, su izdale i pogazile moje ideale. Razmišljao sam ja i da

pređem u partizane. Moji ideali su bili mnogo bliži njihovim nego četničkim. Osobito sam se kolebao kad me Kadri-beg dvaput pozivao, obećavajući čak meni i mom bratu činove i položaj u partizanskoj vojsci, otprilike, isti kakav smo imali i u četnicima. Gledajući sad kud je sve to četničko otišlo, možda sam trebao preći partizanima, a možda i nisam. Kajem se i ne kajem. Da smo prešli, možda bi mi brat bio i sad živ. Ali, ispred mene je stajala jedna tako velika prepreka, koju ja jednostavno nisam mogao izdati i pogaziti ni po kakvu cijenu. Ni po cijenu vlastitog života. Ta prepreka zvala se – zakletva Kralju i otadžbini. Najveća svetinja. Svetinja nad svetinjama!

Ponovo se sjetio da nam naspe rakiju, nanova se prekrsti, kucne svojom čašom u moju i nazdravi:

– Živio mi, pobratime Naile! Oprosti, ja se zapričao pa nikako da ti naspem još koju. A jest dobra. Prava bosanska šljiva, i to prepečenica. To sam ja pekao i prepjecao samo za se, za svoje posebne i drage goste i za naročite situacije, kakva je možda ova sad. Eh, volio bih da nije bilo rata, pa da i dalje, vraćajući se s posla iz Destilacije, sjedimo na širokim panjevima ili u me'koj travi i u debelom 'ladu. I da u ra'atluku ispijamo one poliće rakije. Kako bismo se tad ispričali jedan drugom, i otvorili dušu, kao prava, rođena braća. Sad vidi, šta nam sudbina odredi. Da ću te morati ubiti vlastitom rukom. Da ću morati ubiti pobratima svoga. Pa da te i ne ubijem, to bi bilo da sam prvi put ubio nedužna čovjeka, da te pustim da odeš, ti bi mene sigurno prijavio partizanskim vlastima. Ili makar Kadri-begu. To mu opet izađe na isto. Jakako, morat ću te ubiti. Radi svoje sigurnosti. I sigurnosti svojih ljudi. Onih nedotupavih jadnika napolju. A beg, pa u partizanima! Nije li malo čudno?! Pametan je on, ipak.

Nije kao ja. On je već na početku rata znao koja strana će pobijediti, i zato joj se priklonio.

Dok je on pričao, ja sam razmišljao kako je u zabludi kad misli da se beg već na početku rata svjesno opredijelio za partizane. Ne, beg je formirao Seosku stražu onog časa kad je čuo da su se u Džorgićima pojavili četnici. Formirao ju je samo s jednim ciljem – da brani Kalešić i okolna sela od upada četnika i drugih nedobronamjernih vojski. Beg tad nije bio ni čuo za partizane, a kamoli da je znao, ili pretpostavljao, koja će vojska izaći kao pobjednik na kraju rata. On je za partizane čuo kasnije i njihov simpatizer i pristaša svakako je postao na nagovor ženine rodbine, a u prvom redu šure Edhema. Preko njega je, vjerovatno, i stupio u kontakt i održavao vezu s partizanima. Makar u početku. Kasnije se u svemu stavio pod njihovu komandu, radeći isključivo u njihovom interesu. Iz razmišljanja me vratiše Jovine riječi:

– Ja njega ipak poštujem. Dosta sam ja pojeo pogače kod njega i njegove matere. Još više moji roditelji. Samo, neko misli da sam se ja uplašio njega i njegovih prijetnji i onda vratio u bešiku dijete Salke Šekića. A nisam. Vratio sam jer nisam znao da mi je ubijen brat Božo. I što nisam ubica ni zločinac. Samo tim činjenicama neka za'vale pa je dijete ostalo živo. Ja', Jovo nije zločinac. Zato se nisam htio priključiti Čičavskom bataljonu, a kasnije Čičavskom četničkom odredu. Pogotovo kad sam saznao da su u'vatili teško ranjenog Dominika, Dominika Pajevića, što je s nama radio u šumariji. Dominik je napustio Destilaciju i otišao u partizane, ako se sjećaš. Bio je hrabar borac i postao komandir čete. Onda je teško ranjen i ostao je kod partizanskog jataka u Komušini. Četnici upratili kad mu ženskinje nosilo 'ranu.

Opkolili su kuću, u'vatili ga živa, teško mučili i na kraju zaklali. Kad sam to saznao od očevidaca, odlučio sam se držati po strani od svake vojske. Čuvati svoje i okolna sela i ako je moguće tako dočekati kraj rata. Samo što me četnici povremeno nisu ostavljali posve na miru. Taman kad pomislim da su na me zaboravili, oni bi me pozvali u neku veću akciju.

25. POGLAVLJE

U jednom trenutku činilo mi se da se Jovo umorio pričajući. Kratko je zašutio. Zatim je stao motati cigaretu od mirisnog duhana. Kad ju je smotao, cigaret papir je naslonio na usne i malo ovlažio pljuvačkom. Uzeo je šibicu sa stola i pripalio cigaretu. Željno je udahnuo prvi dim, kao da je dugo ronio pod vodom, izronio i sad udiše zrak kako bi preživio. Zavidio sam mu na takvom ćeifu dok je pušio. Ponudio je i mene. Odbio sam. Nisam bio ovisnik o duhanu. Nisam se želio ni učiti. Kažu, ode čovjeku zdravlje, a i košta. Pa ma koliko da košta, za mene siromaha to je izvjesni luksuz. Kad je ispušio cigaretu dopola, naglo je podigao glavu i zagledao mi se u oči, ili u dušu. Duboko, duboko. Onda me upita:

– A bi li ti, brate Naile, ubio mene, da smo nešto u obrnutoj situaciji?

Zamišljao sam se kratko u toj obrnutoj situaciji, a potom sam iskreno odgovorio:

– Ne, ne bih te ubio. Ne bih nikoga ubio, pogotovo ako ne bih bio prisiljen na to.

– Šta podrazumijevaš pod tim 'prisiljen na to'?

– Osim ako ne bih morao u samoodbrani.

Neko vrijeme je oklijevao, repetirao pištolj i držao ga tako u ruci, gledajući netremice u me.

Nanova sam pretrnuo. Mislio sam: 'Gotovo je! Sad će me ubiti!' A on je okrenuo dršku pištolja k meni i naredio:

– Uzmi, ubij me!

Okrenuo sam glavu na drugu stranu. Gledao sam u krevet i razbacane stvari po njemu. On je onda dreknuo:

– Uzmi, kad ti kažem! Naređujem ti!

Rekao sam u nedoumici:

– Što će mi pištolj?

Prihvatio sam ga za dršku. Sad je pištolj bio u mojoj ruci, uperen u njega.

– Da me ubiješ, i tako spasiš sebe. Možda tvoj život i jest važniji od mog.

Kiselo sam se osmjehnuo, odmahnuo glavom i spustio pištolj na sredinu stola.

– Ne smiješ – rekao je. – Ili si kukavica ili si dobro proračunat pa ne smiješ, jer znaš da su napolju još trojica. Bilo bi ti se nemoguće živom izvući iz ove rupe. Možda misliš i da je pištolj prazan.

– Ni jedno ni drugo, a ni treće.

– Nego šta je?

– Jednostavno, nisam ubica. Ne ubijam nevine osobe.

– Ali ja nisam nevin. Na polasku te planiram ubiti.

– Ipak, još si nevin. Sve dok me ne ubiješ.

– Tad će ti biti kasno. Nećeš moći kazniti ubicu.

– Svejedno. Barem ja neću biti ubica. Neću biti grješan. A to je velika stvar. Velika razlika.

– Hm, vidi se da imamo sličnosti. Da smo, ako ni po čemu drugom, barem po tome braća. Nijedan nemamo srca da bismo ubili. Da bismo počinili kakav zločin.

Ponovo nam je nasuo čaše rakije, treće po redu. Rekao sam da neću više. Da ustvari više ne mogu piti. Odgovorio je da ne moram žuriti i da rakija tako može stajati preda mnom. Šutio sam. Šutio je i on. Nastala je teška, neprijatna tišina. Toliko teška, nepodnošljiva, da mi se činilo kako ima boju. Tamnu boju. I zvuk. Težak, nepodnošljiv, vibrirajući zvuk. U jednom trenutku mi se pričinilo da se ne nalazimo u Jovinom brlogu već u grobu. Pravom pravcatom grobu! Da Jovo nije progovorio, čini mi se, ja bih načisto eksplodirao.

– Da ti kazujem šta je bilo s Josom, također našim kolegom iz Destilacije. Ubrzo je iz partizana prebjegao u čičavske četnike. Partizani mu ubili brata četnika. U četnicima toliko se isticao da je uskoro postao četovođa pa komandant bataljona. Nisam gledao, ali sam čuo od ljudi da je ubijao sve što nije srpskog roda, a što bi mu dolazilo do ruku. Pa bilo to dijete, žena, starac, ranjenik ili zarobljenik. Najdraži mu način ubijanja bio klanje. Da, da, bivši vajni skojevac. Naš Joso. I sam sam imao priliku da budem svjedok zločina od četničke ruke. Zbog želje da to spriječim u više navrata mogao sam i sam izgubiti glavu. Mnogi su me smatrali, pa čak i proglašavali, izdajnikom u četničkim redovima ili ubačenim partizanskim špijunom. Ostat će mi u sjećanju kad sam s Čičavljanima i drugim združenim snagama bio pozvan da pomognem četnicima Pavla Đurišića u borbi protiv partizana. Borbe su vođene negdje u brdima oko Kalinovika. Zajedno s četnicima Draže Mihailovića i s ljotićevcima te uz pomoć Talijana natjerali smo partizane na povlačenje ka Istočnoj i dalje ka Srednjoj

Bosni. Za partizanima, ne žureći, išli su četnici 'aramije. Pljačkali su muslimanska sela, odvodili stoku masovno iz štala, silovali muslimanke koje bi im se svidjele, ubijali odrasle muškarce pa čak i dječake, pod izgovorom da su od njih napadnuti, tjerali muslimane masovno u izgnanstvo, a ja sam sve to morao mirno posmatrati. Kad me je više bilo stid što pripadam takvoj vojsci i narodu koji ima takvu vojsku, kad je zbog takvih izroda u meni bijes najzad prekipio, potegao sam pištolj i na licu mjesta strijeljao jednog starkelju i njegovog pajdaša, koji su se smjenjivali na trinaestogodišnjoj djevojčici, naočigled njene brojne porodice. Tad su se pobunili Đurišićevi četnici, dok je u moju zaštitu stao Čičavljanski odred i većina Dražinih četnika. Za dlaku je izbjegnut sukob i tragedija širokih razmjera. Čičavljanski odred, moj bataljon i ostali bosanski četnici, u većini, napustili su četnike Pavla Đurišića i vratili se u teslićki kraj.

Zastao je da malo predahne i ponovo je motao cigaretu. Kad ju je zapalio, primijetio je da sam popio samo dvije čašice rakije. Rekao je da bi trebalo da ispijem barem tu treću čašicu, ako već neću ili ne mogu više. Pristao sam i otpio pola čašice. Tad se začulo dizanje poklopca na ulazu i bat koraka. Uskoro se na vratima ukaza Milorad, koji progovori:

– Oprostite, vojvodo, ako smetam, ali od Teslića dolazi kolona od desetak milicajaca. Da ih napadnemo ili da ih propustimo?

– E, pa, Bože, Ti mi daj strpljenja s ovako glupim vojnicima. Ti bi, glupane, kao napao deset-petnaest milicajaca, hah?!... Znaš li, mamlaze, da bi nam time navukao cijelu sresku miliciju i čitav Teslićki partizanski

odred?! Propustit ćete ih, nego šta?! Gubi mi se ispred očiju, nesposobnjakoviću jedan!...

– Dozvolite, vojvodo – obrati se Milorad i njegov smiješni lik začas iščeznu iz okvira otvorenih vrata. Vojvoda Jovo stade se tužiti na svoje preostale vojnike:

– Eto, pobratime Naile, pa ti vidi s kakvim vojnicima ja četujem i ratujem. Sve glupi, nepismeni seljak, kome je sva životna filozofija: u se, na se i poda se! Pazi, boga ti Jokina, on bi, šaka jada, usudio se napasti partizansku miliciju, i partizansku vojsku, i partizansku državu. Ne kaže se uzalud: Povedi ludo u vojsku pa sjedi i plači! Njima još uvijek upravljaju nagoni, kao i svakom životinjom... Smete me ovaj prostak pa sad ne znam ni o čemu smo pričali, a ni gdje ono stadoh. Aha, evo, sjetio sam se. Ispričat ću ti još jedan svoj doživljaj što mi se desio kad smo išli, kobajagi, u ispomoć četnicima Momčila Đujića u Drvar i Bosansko Grahovo. Stvar je u tome da su partizani tri dana i tri noći jurišali na gotovo neosvojivo talijansko utvrđenje, locirano na brdašcu usred varošice. Pošto su ga napokon zauzeli, uz ogromne žrtve, Talijanima su pritekli u pomoć Nijemci i poslije kratke, a žestoke borbe, uz velike gubitke na obje strane uspjeli su s uzvišenja najuriti partizane. Partizani su u velikom rasulu bježali ka Drvaru, Bosanskom Petrovcu i Grmeču. Pritom nisu stizali pokupiti sve svoje ranjene. Jedino što su uspjeli četnici popa Đujića, zajedno sa združenim četničkim odredima, jeste da u jednoj spilji zarobe četiri teško ranjena partizana i s njima ostavljene dvije bolničarke. Odmah je nastalo opće veselje i orgijanje, kao da su zarobili partizanskog vođu Tita i čitav njegov Vrhovni štab. Jedni su slavodobitno oštrili noževe, drugi nosili toljage da linčuju bespomoćne ranjenike, a treći su

već vezali užad da ih ukrase navješanim partizanima. Već tad sam imao čin kapetana pa sam okrenuo u njih šmajser i zaprijetio poživinčenoj rulji: 'Ako ih ne ostavite na miru, sve ću vas pobiti!' To ih je razbjesnilo. Stali su da se grupišu i da se hvataju oružja. Bome, pobratime, bilo bi tu krvi do koljena da se nije umiješao nekakav Đujićev major po činu i stao na moju stranu. Tad smo oba održali govor o vojničkoj časti, i to ne bilo kakve vojske već četničke vojske, zaklete našem kralju i našoj otadžbini. Kad smo jedva nekako uspjeli primiriti razularene vojnike popa Đujića, tad smo odlukom većine oficira poslali partizane, uz jaku četničku pratnju, u sami Štab popa Đujića. Uskoro sam saznao kako do tamo nisu ni stigli. Četnici popa Đujića zaklali su ih usputno, u nekoj šumi. Ja sam bio siguran da ih nisu smjeli ni dovesti žive Momčilu Đujiću, četničkom vojvodi. To je, pobratime, bilo moje potpuno razočarenje u četnike i njihovu čast, razočarenje bez truna zadrške. Da me tad neko pozvao u partizane, prebjegao bih im bez sekunde premišljanja.

26. POGLAVLJE

Na Jovinom licu vidio sam da je teško proživljavao uspomene na takve strašne ratne zločine. Nakon svakog ispričanog sjećanja na teške ratne zločine svojih sunarodnika i vojnika kojima je i sam pripadao, bio je nekako dugo zamišljen, psihički odsutan, očigledno: doživljavao bi šok. Trebalo mu je vremena da se oporavi od tih trenutnih šokova i da se duhom vrati u stvarnost. Jedva bi se pribrao i nastavljao svoja kazivanja. Tako je bilo i ovaj put.

– Eh, ispričat ću ti, pobratime, još samo ovaj događaj, koji

zaista zorno prikazuje svu surovost, i neljudskost četničke seljačije. To što su uradili četnici Koste Pećanca, skoro sam siguran, ni najkrvoločnije zvijeri ne bi uradile. Bilo je to ratne 1942. godine. Pozvani smo u Foču da pomognemo četnicima Čiča Draže u obračunu s partizanima. Navodno su partizani krenuli u snažnu ofanzivu na Dražine četnike. Marširali smo danima i noćima kako bismo stigli na vrijeme pomoći, tobože, ugroženim četnicima. Kad smo stigli u okolinu Foče, od partizana ni traga ni glasa. Ali su u Foču i njenu okolinu prodrli četnici Koste Pećanca. Nekoliko hiljada četnika pljačkalo je, palilo i rušilo muslimanska sela i vršilo ubijanje i temeljit progon muslimana toga kraja. U jednom zaseoku zatekli smo ovakav slučaj. U malu džamiju nagurali su koliko su mogli više djece, žena i staraca. U nju su nanijeli slame, a okolo je obložili kukuruzovinom i zapalili. Ostalo stanovništvo, koje nije uspjelo pobjeći, sve su poklali ili pobili. Selo su temeljito opljačkali. Rasuta stoka, koju nisu uspjeli odvesti, izgubljeno je lutala i blejala seoskim sokacima. Naredio sam da se pomogne narodu u zapaljenoj džamiji. No, njima više nije bilo spasa, džamija je bila sva jedna buktinja, sva u plamenu, da joj se uopće i nije moglo prići. Primijetio sam da ni četnici nisu nešto pohitni da pomognu ljudima u nevolji. Samo zato – jer su muslimani. Bio sam očajan i van sebe od srdžbe, gledajući te nezamislive zločine. Još kad sam čuo ovakav razgovor između dva četnika: 'Izgorješe ljudi kao luč, strahota šta uradiše Kostini četnici!...' 'Šta te briga, nisu to ljudi, to su muslimani, he, he...' Prišao sam tom skotu i pljunuo ga u lice. Latio se puške, a ja sam priskočio i morao ga umiriti šakama. Kad se ponovo prihvatio puške, prišli su mu neki moji vojnici, razoružali ga i vezali. Tako vezanog odveli su ga njegovom nadređenom, s optužbom da je napao oficira.

Ne sjećam se šta je dalje s njim bilo, jer nam je naređeno da Pećančeve četnike pretjeramo preko Drine. Također nam je naređeno da u obračunu s njegovim, kako je rečeno, odmetnicima nemamo milosti. I pretjerali smo ih. No kako su se približavali Sokobanji, bivalo ih je sve više i pružali su snažan otpor. Čim je Čiča Draža shvatio da bi dalji sukob s Kostinim četnicima značio mnogo mrtvih i ranjenih i da nam ni to ne bi garantovalo potpuni uspjeh, odustao je. S Pećancem je zakazan sastanak i pregovori oko ujedinjenja dviju skupina četnika. Tad mi je postalo sasvim jasno da smo mi, ustvari, bili pozvani kao pomoć Draži Mihailoviću u obračunu s Kostom Pećancem, a da su partizani bili samo izgovor i vješto poturena dezinformacija. Još jednom razočaran u četništvo, vratio sam se sa svojim četnicima u pitomo Pousorje, s čvrstom odlukom da ga do kraja rata više ne napuštam i da me nikakav poziv u pomoć više neće zavarati. Zvali su me poslije u više navrata, ali sam se ja uvijek ili oglušio ili odbrusio kako ne mogu napuštati nezaštićeno Pousorje i ostavljati ga na milost i nemilost neprijateljima. Otad su me proglasili neposlušnim, čak i odmetnikom i čekali su samo priliku pa da se i sa mnom obračunaju. Ja za to nisam nimalo mario. Eto, da li na sreću ili nesreću, ni oni tu priliku nisu dočekali. Partizani su bili u svemu bolji i uspješniji, i zasluženo su nas porazili. Sad ovo kažem iskreno. Četnici ovakvi kakvi su, nisu ni zaslužili da imaju svoju državu.

Bio sam tužan, zamišljen i zanijemio, slušajući iz Jovinih usta ovakve događaje. Najprije nisam u to mogao povjerovati, da ljudski mozak može takvo nešto smisliti, a kamoli i učiniti. A može. Zbog čega bi Jovo takvo nešto lagao, a pogotovo ne bi izmišljao? To je samo mali broj viđenih zločina. Šta je onda s onim zločinima koje on nije vidio?

Takvih je izuzetno mnogo, i još možda strašnijih od onih koje mi je predočio. Nesvjesno sam uzeo punu čašicu rakije i u cugu je iskapio. Jovo me pogledao i nazor se osmjehnuo. Sigurno mu naumpale moje riječi da ne mogu više piti. I on je trgnuo svoju i htio ponovo da mi naspe. Ja sam stavio ruku preko čašice, a on je zatim nasuo samo sebi. Nastala je najduža i najmučnija pauza. Napokon je progovorio:

– Eto, pobratime, šta su ljudi. Ja ljudima otad ne vjerujem. Da nisu zločesti, zar bi uopće počinjali te sulude ratove? Čemu rat? Čemu ubijanje? Čemu zločini? Otad teško podnosim društvo ljudi. Radije boravim u društvu životinja, čak ako su i zvijeri, negoli u ljudskom društvu. Jedini čovjek čije mi društvo ne smeta, dapače, godi mi, jest tvoje, brate Naile. Pa iako sam te u početku namjeravao ubiti, radi svoje sigurnosti, kako me ti ne bi kome otkucao, ja to neću učiniti. Neću, pod jednim uslovom.

– Kojim? – bio sam radoznao, makar što sam slutio odgovor.

– Znam da si ti častan čovjek i da nećeš pogaziti zakletvu. Zato mi se zakuni da niko neće saznati da si me vidio. A ako me otkucaš, znaj da će iza mene ostati dovoljno osvetnika, ne samo da ubiju tebe, krivokletnika, već da ti u korijenu zatru čitavu familiju.

– Kunem se! – rekao sam odlučno i uvjerljivo.

– Lično ću te ispratiti, jer više ne vjerujem ni onim svojim bukvanima.

Zauzdao sam konje, a Jovo prozbori:

– Da se zadnji put bratski izgrlimo, brate Naile. Znam da se više nikad nećemo vidjeti. Meni će partizani sigurno do'akati, prije ili kasnije, na ovaj ili onaj način. Dok sam živ, u glavi ću nositi tvoju sliku kao časnog, hrabrog i dobrog

čovjeka, i mog brata. Neka ti je sa srećom!

Izgrlili i izljubili smo se kao rođena braća. Ispratio me je do glavne ceste, kad je trojici svojih poslušnika naredio da ga čekaju u njegovoj radnoj sobi. Oni nisu mogli vjerovati svojim očima da me je njihov vojvoda Jovo pustio živa. Počelo je već svitati. U jutarnjem sumraku vidio sam Jovu kako stoji i ispraća me pogledom. Meni je to bilo prvi i zadnji put do Kalešića da sam se obazro. A on je tu stajao, sigurno, sve dok me mogao pratiti očima, dok nisam utekao za prvu krivinu. Za sve vrijeme dok sam bio izložen zračenju njegovih probadajućih pogleda, sondi, i pogleda njegovih stražara, osjećao sam se kao da lebdim između života i smrti, kao pehlivan koji hoda po zategnutoj žici. Tek kad sam bio siguran da me više ne strijeljaju njihovi užareni pogledi, osjećao sam se kao da sam se ponovo rodio. Ili kao da sam se povratio iz mrtvih. Sve do prve uzbrdice u Kalešiću kandžijao sam konje iz sve snage, iako sam životinje neiskazivo volio, a to se posebno odnosi na konje, kao moje najomiljenije životinje. Činio sam to u podsvjesnom stanju, ako to može biti neko opravdanje. Moji konji su letjeli, moje saone su letjele i pravo je čudo da se nigdje nisu izvrnule, ni u kanal, ni u snijeg dubok preko metra, a ni s mosta u Usoru. Ja nisam bio priseban i ničega nisam bio svjestan sve do te prve uzbrdice u Kalešiću. To je bila zakašnjela reakcija straha. Tad sam se iznenada probudio. Mislio sam da sanjam košmarne snove. Jedva sam zaustavio iskandžijane Sultana i Vezira. Bili su uplašeni, umorni i kao nasapunati pjenom. Iz njih se pušila para, a stomaci su im drhtali nalik mreškanju vodene površine na vjetru. Bilo mi ih je žao. Milovao sam ih, vukao za uši i malo odmorio. Zatim smo lagahno domilili u begovu avliju, pred njegov čardak. Tu me već čekao srditi beg, koji me ljutito upita:

– Gdje si ti, Naile, dosad?! Vala, da si otišao po moju smrt, ja bih se, beli, naživio, otkad te nema!

– Evo me – rekao sam i zašutio kao da se inatim. Ustvari, neko vrijeme sam zanijemio da ni riječ nisam mogao progovoriti. Govorni organi su mljeli, ali naprazno. Samo sam zjevćao, a glasa nigdje, ni za lijeka. Da sam mogao govoriti, vjerovatno bih mu odgovori: Da sam, beže, otišao po tvoju smrt, ja bih se brzo vratio, što je moguće brže.

– Pa govori, čovječe, kamo te dosad? Šta ti se desilo pa si se ovoliko zadržao?

Moć govora mi se najzad povratila, te sam nekako protisnuo kroz stisnute zube:

– Strašne... Dogodile mi se strašne stvari!

– Koje strašne stvari, šta bulazniš?! Odmah idemo u Gričić po drugu turu.

Pogledao sam ga kao da je upravo stigao s onog drugog svijeta i zavapio:

– Aaa, nikako! Ja više nipošto neću voziti pšenicu! Nema toga blaga za koje bih to ja ponovo učinio...

– Ali, zašto? Hoćeš li mi jednom odgovoriti: zašto, Naile?!

Sjetio sam se zakletve kojom sam se zakleo Jovi. Sjetio sam se i njegovih osnovanih prijetnji, ukoliko ga nekome odam. Ali sam morao i begu položiti račune. Sjetio sam se solomonskog rješenja i ucijenio sam ga kao što je i Jovo mene:

– Hoću, Kadri-beže, samo pod jednim uvjetom!

– Ma kojim, govori brže...

– Da mi se zakuneš onim što ti je najsvetije i najdraže da nikome nećeš ispričati ovo što ćeš od mene čuti?!

Beg kratko razmisi pa reče:

– Dobro, evo, kunem se...

Nakon ove zakletve, ja sam povjerovao Kadri-begu i ukratko mu sve ispripovijedao. Na kraju sam mu se čvrsto zarekao, zakleo, da mu ja hranu više voziti neću, ni po koju cijenu.

– Dobro, kad je tako. Haj'mo da makar prevezemo kukuruz iz Gričića u hambar.

Sav kukuruz smo prevezli u dvije ture. Odmah po završenom poslu otišao sam kući. U postelji sam odležao, bolje reći odbolovao, cijela tri dana i tri noći. Ovaj put uzrok nisam htio povjeriti ni najpovjerljivijoj osobi na butumile dunjaluku, mojoj Samki. Beg je ipak našao način da i bez mene ostatak pšenice isporuči pekaru Rašidu. Ismet mi je rekao da je to činio danju. Dolazio je nepoznat kočijaš iz Teslića pa su tu pšenicu nekako zamaskirali na saone i tako uspjeli prevesti do pekare. Ismet sumnja da su i tu begove veze u vlasti bile presudne. Ja se nešto mislim: ma neka su vala prevezli i avionom, samo da mene više u to ne petljaju.

27. POGLAVLJE

Čim sam se malo oporavio i pridigao na noge, beg je poslao svog slugu-kurira da me pozove na dogovor. Očekivao sam da će se nakon svega naljutiti na me i možda mi otkazati službu. Ali nije, već mi je čak uljudno saopćio da ubuduće treba da mu radim svakodnevne poslove oko njegovih konja, hizmetim govedima, namirim kuću drvima za loženje, prevezem na saonama stočnu hranu s njiva i slično. Onda sam stao razmišljati šta li bi tome bio razlog i došao sam do

sljedećeg zaključka. Kadri-beg želi da me stalno ima pred očima. Najradije bi poslao doušnika za mnom i kad odem u nužnik. On me se boji kao ljutog poskoka. On zbog mene nema mirnog sna. Iako se trudi da to ničim ne pokaže, beg od mene strahuje, itekako strahuje. Da, da, ja sam begov vrlo nezgodan svjedok. Svjedok kako je beg sakrio toliku hranu ispred Glavne otkupne komisije. Mladi beg se nije plašio svjedoka ni Bećira, ni Galiba, pa ni Ismeta. Plašio se mene. Postao sam njegova opsesija, njegova danonoćna manija. Bogme sam se i ja plašio bega. Znao sam da je beskrupulozni zulumćar, ali sam svoj strah vješto prikrivao. Nerado bih s njim ostajao nasamo bilo gdje, a pogotovo u velikim štalama, oko kaca za rakiju ili na njivama. Nerado bih mu se pridruživao i u lovu. Mnogi su lovci tako izravnavali račune s nepoželjnim osobama iz njihovog životnog okruženja. Bio sam uvjeren kako bi Kadri-begu bila dovoljna samo jedna prilika da me se kurtališe i on je ne bi propustio. Ipak sam rizikovao i služio mu. Šta sam drugo i mogao? Od nečega se moralo živjeti. Odavno sam imao u planu kupiti sebi jednog konjića i biti sveznik s badžanom Ismetom. Sveznik, jašta. Tako bih obradio svoju zemlju, a izašlo bi se katkad kome i na dnevnicu i nekako bi se živjelo. Što je najvažnije, bio bih sam svoj gazda. To je najveći san svakog begovog sluge ili najamnika. Ne bih svakodnevno živio u golemom strahu, od podmukle hijene, zvane Kadri-beg. Da budem iskren, mene nikad ne napušta nada da će mi se taj slatki, najslađi san, u skoroj budućnosti ostvariti. Zato sam prilježno radio i svaki novčić zarađen kod bega odvajao sam na gomilu, svaki čanak brašna viška prodavao bih na pijaci, a novce stavljao na gomilu. Višak novca od prodatih teladi također sam stavljao na gomilu, isto sam činio i novcima od prodatih drva iz vlastitih pola duluma šume. Ja sam se sa svojom

familijom grijao na drvima koja bismo na svojim leđima donijeli iz Krtovića. Kao da sam znao šta će mi se uskoro desiti, počeo sam odmah kupovati sve što mi je potrebno od alata i pribora za mog još nekupljenog konjića. Nisam s tim morao žuriti pa sam gledao da te stvari kupujem od ljudi koje je nužda natjerala da ih prodaju. Tako sam ih dobijao za bagatelnu cijenu. Na taj način sam nabavio zaprežna kola, plug, drljaču, kopačicu, vagire, ham i oglavinu za svog još nekupljenog konja. Sad već imam tri krave muzare. Zaista su dobre, ali kad dođe vrijeme za to, jednu ću prodati i još namiriti malo i kupiti konja. Ili ću trampiti kravu za konjića uz malo kakve pride. Meni i mojoj porodici bit će sasvim dovoljne dvije kravice da podmire naše kućne potrebe.

Dok sam kidao balegu ispod krava i izbacivao je kroz kidanicu na đubrište, primijetio sam da su žene došle musti begove krave. Samka to odavno ne čini jer je i bez toga imala u kuhinji posla napretek. Tako sam među sedam-osam žena zapazio i Aminu. Nisam dalje na njih obraćao posebnu pažnju, a nisam imao ni kad od tolikog posla. Kad su mi prišle sasvim blizu, onda je jedna progovorila, taman toliko glasno da bih je i ja mogao čuti:

– Amina, o, Amina! Ma jeb'o te đed pasi', eno tvoga bivšeg dragog. E, jest i sad lijep, nijedan mu momčić nije ravan.

– Ne znam na koga misliš. Moj je dragi kod svojih, u Velikoj Kladuši.

– Ma nisam mislila na Laprdala. Već na Naila. Nije ba Nailu Laprdalo ni do članaka, hi, hi...

– Eh, draga Magbula, okani me se. Ne zanimaju mene tuđi ljudi.

– Hajde, bona, ne budali. Kad zanimaju mene, koja sam

od tebe duplo starija, kako ne bi tebe, ih!

Kako je koja završavala s mužom, žene su tako i napuštale štalu s govedima. Da li slučajno ili namjerno, tek Amina nije žurila i ostala je zadnja. U prolazu mi je šapnula:

– Molim te, Naile, dođi večeras do mene da provedemo još jednu ludu, nezaboravnu noć pa poslije neka i umrem, nije mi žao.

Bio sam iznenađen i ne sjetivši se šta bih na to rekao, samo sam potvrdno klimnuo glavom. Amina je stavila dva prsta na usne, poslala mi poljubac i sa smiješkom na usnama izašla za ostalim ženama. Od tog trenutka ja više nisam imao mira. Svega me obuzeo neki đavo i nije mi dopuštao da mislim na bilo šta drugo, osim na Aminu. Odista, još uvijek je bila lijepa, zamamna, privlačna. Uobličila se u krasnu mladu ženu. Odmah su navrle uspomene na onu noć s njom provedenu kod njene amidžične Sajde. Ta noć ostala mi je u sjećanju kao jedan od najljepših doživljaja u životu. Osjetio sam potrebu i neodoljivu želju da s njom provedem još samo jednu takvu noć. Tad je nahrupilo pitanje: a Samka? Zar ćeš doista prevariti Samku? Zdravorazumski nikad to ne bih učinio. A onda... kao da me neki đavo obenđijao i rekao sam sebi: da, to će biti samo jednom u životu, samo noćas i nikad više. Zbog toga niti ću Samku voljeti manje, niti Aminu više. Ovom jednom noći prevare Samka ništa ne gubi, a ja mnogo dobijam. U glavi mi je neprestano slika krasne Amine i onaj njen poljubac poslan prstima s usana. 'Idem', rekao sam tiho sebi, 'pa kud puklo da puklo.' Tako je mene te noći prevario šejtan te nakon smjene i večere malo posjedim u najamničkoj blagovaonici s par mojih jarana. Kad se dobro unoćalo, umjesto kući, ja ti pođem prema Gričiću, a zatim skrenem kroz jedan od begovih šljivika i izbijem pravo u

avliju, pod Aminin prozor. Kroz tanku zavjesu vidio sam kako odvodi kćerkicu u njenu sobu, pokriva je i s lampom se ponovo vraća u dnevnu sobu. Sačekam desetak minuta dok kćerkica zaspi pa tiho kucnem dvaput na Aminin prozor. Odgrnula je tanku zavjesu i pri svjetlosti lampe lahko me prepoznala. Pohitala je do vrata, otključala ih i pustila me unutra. Bila je sva sretna što sam održao obećanje i došao. Ubrzo sam zalutao u Aminin reljef i sav se predao njenim neopisivim ljubavnim čarima skoro tri debela sahata. Bilo je to nešto ludo i nezaboravno. Plakala je u mom zagrljaju kao mala beba. Rekla je da se osjeća kao najnesretnija žena na svijetu jer se udala za nekog koga ne voli i ne cijeni.

– Laprdalo je zaostao u svemu i muka mi je s njim leći u postelju. A tebe, tebe, Naile, neću prežaliti nikad. Ti si moja prva i jedina prava ljubav, koju ću nositi zaključanu u svom srcu do smrti.

Odlazeći od Amine malo iza pola noći osjećao sam grižnju savjesti što sam prevario najvjerniju i u svemu najbolju ženu na svijetu, moju Samku. Tad sam se zakleo sam sebi – da je više nikad neću prevariti ni s jednom drugom ženom. I evo dosad, a već sam omatorio, zakletvu nisam pogazio. Te noći Samki sam slagao da smo se zarakijali kod mog dobrog druga i radnog kolege Husnije Klanjalića. Naravno, njoj, dobroj dušici, nije bilo ni nakraj pameti da to provjerava kod Husnije. Zato što mi je vjerovala bezrezervno. Helem, zima na izmaku, proljeće nam se smiješi svojim blistavilom i toplinom. Dani sve duži, živice se već stale zelenjeti te ti tako meni beg veli kako bi trebao iskrčiti ograde u njivama u kojima će se orati kukuruzu. Od svih poslova koje sam obavljao kod bega, sječenje ograda bio mi je jedan od najdražih. Hem samoća,

hem tišina, hem priroda, hem nemam starješinu nad sobom. Prava uživancija. Najprije sam okrčio Vrtanjak, a kad sam onako umoran došao kući, majka veli da mi je poštar donio nekakav poziv. Od svakog pisma ili poziva sam zazirao pa i strepio. Znao sam da gotovo sve šalje vlast ili država. Kome vlast i država šalju koverte i pozive – beli se teško njemu. Pročitam i vidim da je od jelaške milicije. Pozivaju me sutra neizostavno u Stanicu milicije. Usto, bio je ramazan. Postio sam svaki dan. Sutradan je za uređivanje na red došla Mrćevina. Napustio sam posao jedan sahat ranije i uputio se pješke u jelašku miliciju. Putem sam mozgao, što li bi me to mogli zvati. Sumnjao sam u svašta i strepio od svake optužbe. Mislim kako je svaka vlast u većoj ili manjoj mjeri represivna. Po logici stvari svaka bi trebala služiti narodu. A, ustvari, svaka se ona u većoj ili manjoj mjeri okreće protiv naroda. Svaka vlast sastoji se od ogromne armije uhljeba, ili bolje reći nehljeba, koji zasjednu narodu na grbaču i natenhane mu ispijaju krvcu, ma na slamčicu. Vlast bi trebala da je što manja, što jeftinija i što efikasnija. I maksimalno na usluzi narodu. Nažalost, svaka vlast se vrlo brzo preobrati u svoju suprotnost, težeći da postane što veća, što glomaznija, i tako postaje preskupa, neuporedivo skuplja nego što bi trebala biti. Pa tako glomazna postaje troma, lijena, neefikasna i često sama sebi svrha. Ogromna skupina pohlepnih i prokletih izjelica, koje niti proizvode materijalna niti duhovna dobra, koje, zapravo, ni same ne znaju čemu služe, osim da budu nezasiti paraziti i hrane se badihava s narodne grbače. Eto, reći ćemo, ova takozvana narodna milicija, zbog čega su oni korisni narodu, u tolikom broju? Postoje uglavnom da bi pendrečili narodna leđa i bubrege i na njima trenirali strogoću i moć i silu takozvane narodne vlasti. E, sad zamisli, šta bi oni uopće radili da

im nije ovakvih jadnika i fukara kao što sam ja – da se na njima iživljavaju? Naravno, prodavali bi zjala i ubijali se od dosade na svom radnom mjestu. Zato im je prijeko potrebno da izmišljaju neprijatelje narodne vlasti i države. I eto im pune ruke posla. Šalji pozive, privodi, pendreči, tužuj, osuđuj... To je onda plaho korisno za državu. Ona u tom slučaju samo napreduje u svim oblastima, ma cvjeta u izobilju materijalnih i duhovnih dobara, dok narod umire od sreće, što ima takvu vlast i takvu državu. U tim mislima, ali s ogromnom strepnjom uvukao sam se u Stanicu narodne milicije u Jelahu.

28. POGLAVLJE

U Stanici narodne milicije u Jelahu bila je opća gužva i metež. Ulazna prostorija prilično velika, ali puna milicionera i neuniformisanih ljudi. Možda su neki bili seljaci pozvani na nekakvu odgovornost, a ostali, milicioneri i istražitelji u civilu. Možda je to samo moja pretpostavka. Za malo dužim stolom sjedila su dva milicinera i jedan civil. Ispred njih su stajali neki civili, koje su oni nešto ispitivali. Prostorija je bila puna dima i različitih, šarenih glasova. Dim je izlazio napolje kroz otvorena dva krila prozora, a sigurno i glasovi. Na zidu, iza leđa ispitivača, nalazila se Titova slika, bio je u vojničkoj uniformi. Na desnoj strani od ulaza nalazila se dvoja vrata, ulaz u dvije druge prostorije. Na njih su učestalo ulazili i izlazili milicajci i civili. Sasvim desno, do ulaznih vrata, sterala se mala niša, u obliku slova L. Na njenom kraju pisalo je: Nužnik. Stajao sam i sve to nijemo posmatrao. Onda sam shvatio da svi ti civili ispred mene ustvari čekaju da dođu nared za ispitivanje pred trojicom za

dugačkim stolom. Kako su se oni primicali stolu, tako sam se i ja pomicao za njima. Ispitane bi milicioneri odvodili u jednu od dvije sobe, a samo rijetki izlazili bi na ulazna vrata. Kad sam nakon sahat pomicanja najzad domilio do stola, na ramenima milicajaca vidio sam nekakve oznake i činove, po čemu sam zaključio da je stariji i krupniji milicajac sigurno komandir, a ovaj drugi njegov zamjenik. Ovaj treći, u civilu, svakako je nekakav istražitelj. Sva trojica su izgledali smrknutih i ljutitih lica, s kojih se još mogao pročitati priličan zamor, vjerovatno cjelodnevnim sjedenjem za ovim stolom i jednoličnim ispitivanjem pozvanih civila. Komandir mi se oštro obrati:

– Daj mi svoj poziv! – Nakon kraćeg vremena dodade: – I ličnu kartu!

Pružio sam mu poziv i nekakvu privremenu ličnu kartu, za koju su nam kazali da će nam služiti dok vlast ne bude u mogućnosti da izdaje kvalitetnije dokumente za identifikaciju. On ih je pročitao i zatim proslijedio drugoj dvojici, koji su s njih nešto zapisivali u debele sveske. Kad sam završio s ovom trojicom, čekala su me dva milicajca, naoružana puškama, i uveli me u jednu od onih dviju soba. U toj prostoriji su me ponovo dočekala turobna, narogušena lica. Ovaj put za stolom su sjedila samo dvojica, jedan milicioner u uniformi i drugi istražitelj, u civilu. Ponovo su mi zatražili poziv i ličnu kartu. Kad sam im pružio i kad su s njih također prepisali određene podatke, najzad su otpočeli s unakrsnim ispitivanjima. Odmah sam zapazio da iza mojih leđa stoje ona dva milicionera i da nema stolica za ispitanike. Pa ili je i to jedan od vidova torture nad pozvanima, ili ovdje ispitivanje ne traje dugo. Prvi je progovorio onaj u civilu:

– Ti si, Naile, prijavljen i optužen za tri stvari. Prva je da

si za vrijeme rata bio u ustašama. Druga je da si za to vrijeme bio ozloglašeni ustaša i da si činio zločine. I treća je da i sada vršiš propagandu u korist ustaške vlasti i Nezavisne Države Hrvatske. Šta nam imaš reći o tome?

Neko vrijeme sam šutio. Mislio sam da se šutnjom branim od ovih lažnih optužbi. Kad mi je milicioner, što je sjedio do civila, opsovao nebesku zvijezdu i povišenim glasom zaprijetio da će mi iščupati jezik ne budem li s njima surađivao u istrazi, shvatio sam da ovdje šutnja ne pije vodu, već da ću se morati usmeno braniti. Tad sam rekao:

– Prvo, nisam bio u ustašama, već u domobranima i Seoskoj miliciji. Drugo, nikad u svom životu nisam počinio nijedan zločin. I treće nikad nijednom riječju nisam vršio agitaciju protiv vas, a u korist ustaške vlasti i ustaške države. Tvrdim da su to sve smišljene laži nekog zlonamjernog, a protiv mene.

– Bio si, Naile, bio. Bolje ti je da sve lijepo priznaš, jer postoje svjedoci protiv tebe. Ako ne priznaš, loše ti se piše. Zato, priznaji, brže da ne gubimo s tobom uludo vrijeme!

– Ja sam bio saslušavan u tešanjskoj OZNI. Oni su sve provjerili i kazali su mi da je sve uredu. Dali su mi i Rješenje u vezi s tim. Također možete provjeriti u dokumentima o mome saslušavanju, a koji se nalaze kod njih. Isto tako, imam brojne svjedoke koji će potvrditi gdje sam sve bio i šta sam radio tokom, a i poslije rata.

– Majku ti Božiju, i dalje nas zamajavaš, i još nećeš da priznaš! I mi imamo svjedoke protiv tebe. Priznaji i kazuj šta si sve radio tokom, a i nakon rata, jer odavde nećeš otići živ dok ne priznaš! – drеknu na me milicajac pa mi priđe, dobro me povuče za kosu i opali mi dva vruća šamara.

– Ja vam nemam šta priznavati, niti s vama imam o bilo

čemu više pričati – rekao sam kroz suze što su mi frcale iz očiju, a na usta mi se pojavila krv od povrijeđene desni i raspuknute usne.

– Pričat ćeš ti itekako – umetnu se sad i civil. – Inače ti nema kući odavde dok sve ne priznaš! Vodite ga njegovoj ideološkoj braći! – dreknu civil, pokazujući milicionerima glavom na me.

Dvojica iza leđa spremno me uhvatiše za mišice i povedoše kroz prijemnu prostoriju pa napolje. Prijemna prostorija se uopće nije praznila. Stalno su pristizali pozvani osumnjičeni na ispitivanja. Pomislio sam kako je to dobro što nas je toliko. To je neka greška ili neka prolazna sumnja vlasti na sve nas koji nismo bili u partizanima. Milicajci su me poveli do druge strane iste zgrade, otključali neka vrata i gurnuli me u veoma prostranu prostoriju, dopola natrpanu osumnjičenicima. Kad sam ušao, svi su obratili pažnju na me, a na svim sam licima mogao pročitati pitanje upućeno vlastima: Zašto? Zbog čega sam ovdje? Šta sam to skrivio? Tu sam opazio i dva Kalošićanina kao i nekoliko poznanika iz drugih sela. Uglavnom, ljudi su se jadali jedni drugima i svi su tvrdili da ne znaju zbog čega su pozvani. Meni je najteže padalo od svega to što redovno postim, svaki dan, a ne mogu da se iftarim sa svojim ukućanima. Oni znaju gdje sam, ali će se svakako brinuti za me, pogotovo što se ne vraćam kući tako dokasno. Ne može se zanemariti ni moj umor, jer vazdan sam radio na nadnici kod Kadri-bega. Ni sekiracija nije posve beznačajna, uzme li se u obzir da nas sve izjeda briga što će s nama biti, hoće li nas i kad pustiti kućama. Sporo, ali noć je ipak plovila. Sahati i minute su lijeno proticali najviše zahvaljujući našim međusobnim razgovorima. S vremena na vrijeme dolazili bi milicioneri,

ponekog bi prozvali i negdje ga odvodili. Mi smo mogli samo nagađati kud ih to odvode. Poslije otprilike tri sahata došli su i po me. Sad su to druga dva milicionera, a ne oni što su me doveli. Prozvali su me i ja sam se odazvao. Bez riječi su me poveli u istu prostoriju gdje sam saslušavan kad sam tek došao. Iznenadio sam se kad sam opazio da su još uvijek tu iste dvije osobe koje su me noćas već saslušavale. Sad su se tu nalazile i dvije stolice. Čim sam na jednu sjeo, obratio mi se milicioner:

– Je si li se opametio i odlučio sve priznati? Ili ćemo ti morati ponovo pamet ugoniti nasilu u tu tvoju tvrdoglavu, bukovu glavu?

Odlučio sam braniti se šutnjom. To je donekle razbjesnilo onog u civilu. Skočio je sa stolice, nešto sočno mi opsovao i stao me tegliti za uši. Opalio mi je još jedan šamar i zaprijetio:

– Priznaji već jednom, smeće izdajničko, inače ćemo te poslati na prijeki sud!

– Posljednji put vam kažem da nemam šta priznati. Zato ću odsad na sva vaša pitanja samo šutjeti.

To ih je razbjesnilo te su mi uputili bujicu psovki i uvreda. Kad su shvatili da me prijetnjama ne mogu uplašiti i da ja više ni po koju cijenu ne želim progovarati, neko vrijeme su me samo ispitivački, prodorno gledali. Zatim se milicajac okrenuo svom kolegi u civilu i predložio:

– Što misliš, druže Šemso, da ga noćas dalje ne ispitujemo već da ga pustimo kući? I to pod jednim uslovom: da do sutra dobro razmisli i sve nam prizna? To bi bilo najbolje rješenje i za njega i za nas.

– I ja mislim tako. Dakle, gospodine ustašo, dobro

razmisli jer će po tebe biti loše, moradnemo li ti ponovo nasilu ugoniti pamet u glavu. I da si se sutra nacrtao ovdje otprilike u isto vrijeme. Ne dođeš li, mi ćemo doći po tebe, a onda se teško tebi.

Do napolje su me ispratila dva milicajca, a zatim sam u osvit zore iscrpljen glađu, umorom i nespavanjem krenuo pješke kući. Nisam htio ići makadamskim putem već sam odlučio poći poljima, pored same Usore.

29. POGLAVLJE

Kod kuće su me čekale budne majka i Samka. Samo je Nazif slatko spavao. Kažu, i on me dugo iščekivao, a onda ga san prevario. Obje žene su zaplakale od sreće kad su me ugledale živa i zdrava. Čim sam im rekao da ću morati predvečer ponovo ići, ražalostile su se. Zatim sam se iftario i sehurio, sve u jednom. Odspavao sam jedva dva sahata, kad me Samka probudila da idem begu na nadnicu. S odsijecanjem ograde sam požurio pa pošto sam uradio mnogo posla, ispružio sam se na podini odvezenog sijena i omamljen toplim suncem brzo zaspao. Spavao sam dva-tri sahata i poslije buđenja ponovo nastavio s poslom. Kad mi je istekla nadnica, uputio sam se opet pored Usore u Stanicu narodne milicije u Jelahu. Usputno sam razmišljao o svome položaju i šta bi moglo da me očekuje u daljem toku saslušavanja pred istražiteljima. Nalazio sam kako mi ne mogu mnogo nauditi jer u Tešnju u bivšoj OZNI postoje podaci o meni i Rješenje u kom stoji da sam oslobođen od svih optužbi. I ja imam takvo Rješenje, koje sam ponio od kuće i koje im želim podastrijeti na uvid. Također znam da u ratu nisam učinio nijedno loše djelo, a kamoli kakav zločin.

O politici ne volim pričati bilo s kim, tako da nemam naviku vrijeđati, psovati ili omalovažavati postojeću vlast. Tačno je to – da nijednu vlast ne volim, i ne smatram je nečim dobrim za običnog građanina. Ali je također moj princip: kad kao jedinka ne mogu ništa promijeniti nabolje, zbog čega bih sebi stvarao nepotrebne probleme?!

U Stanicu milicije odlazio sam svakog dana, po završetku radnog vremena. Također sam svakog dana doživljavao verbalna maltretiranja. Jedanput sam još pokusao batine, ali na sva njihova uporna ponavljanja – da priznam njihove optužujuće navode, ja sam nepokolebljivo ponavljao da su to neistine i da nemam šta priznati. Dao sam im Rješenje koje sam dobio od OZNE. Civil se samo nasmijao i ironično rekao kako su oni sve to provjerili. Ipak, ostaje kao najveća optužba da se ponašam neprijateljski prema partizanskoj vlasti, da svašta, kako je rekao, laprdam, a za to imaju i svjedoci. Kad bude trebalo, mogu i njih pozvati. Za takvo ponašanje može se zaslužiti dugogodišnja robija, štaviše i na Golom otoku, a, bogme, u nekim slučajevima se može ostati i za glavu kraći. Ja se sjetim poznate narodne izreke: Dva bez duše – jedan bez glave! Tad me obuze me strah od takvih bezdušnika. Pa se zapitam: a kome sam ja šta toliko skrivio da bi mi takvo što učinio? Naravno, nisam se mogao sjetiti ni jedne, a kamoli dvije, takve osobe. Sedmog dana zadržali me na ispitivanjima duže nego obično, a zapravo na prisilnim nagovaranjima da priznam, tobože, učinjena nedjela. Poslije sam samo žurio da stignem na vrijeme begu na nadnicu, tako da kući nisam niti stigao otići. Usputno na jednom izvoru sam se i iftario i zapostio. Naravno bez imalo hrane. Pored toga, cijelu noć ni oka nisam sklopio. A trebalo je krčiti živicu na begovim njivama zvanim Tukovi. Tu sam imao posla najmanje deset-dvanaest dana. Razmišljao sam

kako bi mi bilo lijepo tu raditi, samo da se kako kurtališem milicije i njihovog terora. Ujutro sam nekako radio, ugledalo se i dosta urađenog posla, ali oko podneva sam zanemoćao, gotovo pa klonuo. Što od gladi, što od nespavanja, a što od umora, a najviše od maltretiranja u Stanici milicije. Ublizu je bilo odvezeno sijeno, ostalo malo pri dnu podine. Odlučio sam da se nakratko odmorim. Uostalom, svakako imam pravo na sahat pauze namijenjene za ručak. Samo što sam se spustio na sijeno, onako izmoren, odmah sam zaspao. Probudilo me nekakvo drmusanje i nečiji krupan, a grub glas:

– Zar se tako na lopovski način ubiru nadnice, a?! Ama, diž' se, ljenčiguzu i lezihljebovići! Hajmo, kupi svoje prnje i gubi mi se s njive. Ne trebaš mi nikad više, kad si takav zabušant i saboter!

Probudio sam se i skočio s podine. Preda mnom kao orao pred piletom stajao je srditi Kadri-beg. Pokušao sam da mu objasnim kako odlazim svakog dana u Stanicu milicije i kako me maltretiraju, pored ostalog i nespavanjem. Ispričam mu i za šta me optužuju i da postim bez hrane, i da sam veoma umoran. Legao sam malo na podnevnoj pauzi, a eto, prevarilo me i zaspao sam.

– Sve ću ovo nadoknaditi, a ako smatraš da je tako pravo, današnju nadnicu ne moraš mi ni računati – gotovo sam zavapio pred mladim silnikom. Ali, sve uzalud. Begova odluka da me zastalno otpusti s posla, bila je neopoziva. Dreknuo je:

– Hem si neradnik, hem si i narodni neprijatelj, a bio si i ustaša! Držeći te takvog u službi, neću da gubim ugled ni kod ljudi, a ni kod vlasti. Tebe treba kazniti dugogodišnjom robijom pa da se konačno opametiš! Sikter, gubi mi se s

njive! I da te moje oči više nikad ne vide!

Shvatio sam da je moja služba kod bega završena. Zauvijek. Ali, zašto, pobogu?! Zašto, u tom trenutku nije mi bilo jasno. Bez daljih beskorisnih objašnjavanja lokalnom zulumćaru, krenuo sam mirno kući, jedva vukući nogu za nogom. Kad sam došao kući, moji su se obradovali, ali i iznenadili – otkud ja sad, kad mi vrijeme nije. Mislili su da sam na poslu kod Kadri-bega. Još više sam se i ja iznenadio, ugledavši kod kuće Samku. Kroz suze sve mi je objasnila:

– Jučer sam ponovo ostala sama u prostoriji za pretvaranje mlijeka u mliječne prerađevine. Zauzeta odvajanjem masla od mlaćenica, nisam ni primijetila kad mi se gospodar prišunjao. Stavio mi je desnu ruku preko usta, a lijevu na lijevu dojku. Pokušala sam vrištati i zvati u pomoć. Znala sam da je hanuma Širaza u gostima kod svojih, u Tešnju. U prostoriju je bez kucanja nahrupila Smaila, jedna od kuharica, upravo kad sam se opirući najzad nekako izmigoljila iz njegovih ruku. I ovaj put sam mu opalila pljusku, nazvala ga gadom i pokvarenjakom, i to pred Smailom, i kao bez duše potrčala kući. Tad sam čvrsto odlučila: više kod njega ne idem služiti ni za svo blago svijeta.

Čim sam to čuo od Samke, bio sam bijesan kao ris. Jedva sam se suzdržao da ne uzmem nož, sjekiru, kolac ili bilo šta i da ga idem potražiti. Želio sam s njim podijeliti mejdan, pa kom' opanci, kom' obojci. Na kraju sam jedva osaburio, i ispričao sam Samki svoj doživljaj s Kadri-zulumćarom. Pokušao sam je utješiti, govoreći joj:

– Ženice moja draga, ne brini ništa. Sve će, akobogda, izaći na dobro. Samo da se riješim ovih ispitivanja kod milicije. Stvoreni su svi uvjeti da nam kupim jednog konjića, a Ismet teško čeka da postanemo sveznici. Mladi smo, zdravi

i vrijedni. Sve ćemo postići sa svojih deset prstiju.

Žena me poljubi u obraz i kroz suze, radosnice, saopći mi najzad jednu više nego radosnu vijest:

– Ja sam blagoslovljena!

– Šta, šta, šta si rekla?! – nisam mogao da povjerujem.

– Trudna sam – ponovila je. Ja sam joj tad spustio poljubac na čelo i pošao da se najzad malo odmorim i razrahatlejšem na svome mehku dušeku. Makar do polaska u Stanicu milicije u Jelahu.

Sačekao sam iftar kako bih se najzad iftario zajedno sa svojim ukućanima. Pa sam krenuo stazicom pored Usore. Bio je to osmi dan moga mučeništva u režiji mojih još nepoznatih dušmana i istražitelja u Stanici milicije. I, gle čuda, tog dana su bili mnogo blaži i obzirniji u postupcima prema meni! Čak me nisu ni slali u izvanjsku prostoriju na čekanje za ponovno ispitivanje. Pustili su me da idem kući već nakon prvog ispitivanja. Na polasku su mi rekli kako je, ipak, potrebno da dođem i sutravečer. Pošto je prošao i sutrašnji dan i kad sam stigao u Stanicu narodne milicije, čekalo me još veće iznenađenje. U prostoriji za ispitivanje nije bilo ni Šemse istražitelja, ni naoružanih milicionera. Bio je samo komandir milicije u Jelahu. U par navrata čuo sam da ga zovu Jusuf. Bio je vrlo ljubazan i otvoren u razgovoru sa mnom. Ponudio me da sjednem. Zatim je smotao cigaretu, a ponudio je i mene. Pošto sam odbio, rekao je:

– Evo zašto smo te morali saslušavati. – Pružio mi je nekakvo pismo. – Ovo pismo je, ustvari, prijava protiv tebe. I to od jednog od najuglednijih i najuticajnijih ljudi ovog kraja. Uostalom, izvoli, pročitaj.

Čitao sam pismo i nisam mogao da vjerujem:

'Komandiru milicije u Jelahu. Dragi drugovi! Već dugo vremena pratim ponašanje i djelovanje Naila Nunića iz Kalešića. Tim prije što je on moj sluga i nadničar te sam u prilici da ga stalno imam naoku. Svakako vam je poznato da je on bio čitav rat u ustaškoj vojsci. I to je bio okorjeli ustaša, koji je počinio mnoga teška zlodjela. Samo što su ta zlodjela nedovoljno istražena, a mnoga i prikrivena. Nakon rata stalno vrši propagandu protiv narodne vlasti: psuje vlast, državu i visoke, najviše ličnosti u našoj partiji i političkoj vlasti. Često sam tome nazočio, a svjedok mi je i Rasim Goljić, zvani Laprdalo. Moje je mišljenje da takav zlotvor zaslužuje da omasti konopac, ili makar da završi u ćorki do kraja života. Drugarski pozdrav: Kadri-beg Džonlić.'

– Eto, sad ti je valjda jasno zašto smo morali detaljno istražiti tvoj slučaj. Dok si dolazio ovdje na isljeđivanja, mi smo provjeravali sve Kadri-begove navode i zaključili: da je tvoj ratni period riješila i zaključila OZNA, i oko tog više nema bilo kakve priče. Što se tiče begovog navoda da si psovao i na druge načine vrijeđao vlast, njemu nedostaju dva svjedoka. To te je najviše spasilo. On ima jednog svjedoka, nekog Rasima Goljića, zvanog Laprdalo. I taj svjedok je nepouzdan i važi za nama dobro poznatog delikventa. Evo, mi smo i tebi otkucali Rješenje, u kojem jasno stoji da si oslobođen svih Kadri-begovih navoda i optužbi, kao neosnovanih. Od ovog časa si slobodan da ideš kući i obustavljaju se sva dalja naša istraživanja tvog slučaja. On je za nas konačno završen. Za batine ne zamjeri, to je naša standardna metoda u obračunu s kriminalcima i narodnim neprijateljima. Što se tiče samog Kadri-bega, mogu ti reći da je on vrlo, vrlo uticajna osoba kod ove nove vlasti. Bio je pripanik Narodnooslobodilačkog pokreta u ratu, prvoborac i on i hanuma mu, i iz rata izašao s činom kapetana. Usto nam

je nedavno pomogao i oko hvatanja zloglasnog četničkog vojvode Jove Džorgića, koji je ovdje naše gore list. Ispričat ću ti ukratko kako se to desilo. Jovo je imao podzemno sklonište na Žarkovini, u blizini Teslića. S njim je bilo još šest njegovih četnika. Usto je imao uokolo po selima brojne povjerljive jatake. Onda je Kadri-beg saznao da je on živ i da se skriva negdje u ovoj okolini. UDBA je znala da se u zatvoru nalazi Miroslav Colić, jedan od bliskih Jovinih saradnika i najboljih prijatelja. Bio je osuđen na trideset godina zatvora. UDBA mu je ponudila suradnju. Da on pomogne u hvatanju vojvode Jove, a kao nagrada bile bi mu oproštene dvije trećine zatvorske kazne. Odležao bi samo deset godina zatvora. On je pristao na to. Helem, UDBA naredi njegovo puštanje i u svim sredstvima informisanja objavi kako je Miroslav pobjegao iz zatvora. Ta vijest bude doturena i do Jovinih ušiju te ti on lično pozove Miroslava na saradnju. Miroslav pusti bradu, stane bajagi na sav glas agitovati protiv naše vlasti i na kraju poruči Jovi da pristaje da ponovo budu saradnici. Tako jednog dana Miroslav uz pomoć jataka osvane u Jovinom podzemnom skrovištu. U početku je glumio Jovi prijatelja i odanog saradnika pa je Jovo odbacio i najmanju sumnju u njegove namjere. Zatim se Miroslav preko jataka dogovori s UDBOM i milicijom da zajednički pripreme akciju na hvatanju i razoružavanju Jove i njegove četničke družine. U toj akciji učestvovali smo i mi, jelaška milicija. Značajne milicijske snage opkolile su Jovino skrovište. Miroslav je prislonio Jovi pištolj na sljepoočnicu i tako ga razoružao. Potom mu je rekao da naredi svojim vojnicima da odbace oružje. Trojica su odmah poslušala, a druga trojica su pružili otpor. Pritom su dvojica ubijena, a treći je prošao s lakšim ozljedama. Jovo je osuđen nasmrt, pogubljen i negdje pokopan s još dva svoja vojnika,

koji su također osuđeni nasmrt. Preostala dva su osuđena na dugogodišnje robije. Tako je, eto, skončala četnička družina Jove Džorgića.

Ja sam od komandira Jusufa primio Rješenje, pozdravio se s njim i uputio kući, ovaj put makadamskom cestom Doboj – Teslić. Zapravo sam se kretao čas cestom, a čas prugom uskotračnog kolosijeka. Znao sam da se naš popularni „ćiro“ vraća iz Teslića tek u pola jedanaest noći. Usputno sam razmišljao kako sam možda i sam krivac što je moj pobratim Jovo na prevaru uhvaćen i pogubljen. Da nisam kazao demon-begu za njegovo prebivalište, on bi vjerovatno još uvijek bio živ. Demon-beg je prekršio zakletvu, kao što sam i ja svoju. Ipak sam se tješio kako bi partizani uhvatili Jovu, prije ili kasnije, na ovaj ili onaj način. Samo je bilo pitanje dana kad će se to desiti. No, da budem iskren, bilo mi ga mnogo žao. Ne samo zbog tog što sam s Jovom u više navrata drugovao u životu, pobratio se i što je prema meni pokazivao jedno sasvim ljudsko lice – već i zbog tog što sam pouzdano znao da on u sebi ima mnogo više ljudskosti nego mnogi ne samo četnici već i partizani. Njegov je jedini grijeh, i nesreća, što je s pravog puta zalutao na krivi put. Što je prevaren i zaveden. Odnosno, što je kroz život išao s pogrešnim ljudima. Pokoj mu duši!

30. POGLAVLJE

Vraćajući se iz Stanice milicije u Jelahu i ulazeći u kuću, osjećao sam se slobodan kao riba u vodi, kao ptica u zraku, ma kao divokoza navrh kakve visoke, strmoglave klisure. I sretan, beskrajno sretan. Jest da smo ostali bez posla, i ja i žena, ali sam zato oslobođen svih optužbi koje

mi je napakovao Kadri-demon, a donio sam i jednu veoma važnu odluku u životu – da kupim sebi konja i tako odsad pa dovijeka budem sam sebi gazda. Sretan sam i što sam se jednom zauvijek riješio demon-bega, bega hilnećara, bega zulumćara, i ja i moja Samka. Na kraju, ono zbog čega sam najsretniji čovjek na svijetu, jeste saznanje da je moja Samka zatrudnjela. Sretan sam bio i zato što sam znao da ću se odsad svake noći moći rahat iftariti s mojom familijom. Kadri-demon nikad više od mene i moje žene neće napraviti svoje sluge i svoje nadničare, pa makar da nas plaća sve samim suhim zlatom.

Već sutradan krenuo sam po stočnim pijacama, zanimale su me cijene goveda i konja. Svakog dana druga pijaca. Dok sam tako obišao pijace u Jelahu, Tešnju, Tesliću, Maglaju, Prnjavoru i Derventi, već sam bio dobro informisan. Pošto je već riječ o Derventi, da kažem i to da sam se sjetio mog ratnog druga Marka Neštilića i odlučio ispuniti obećanje da ću ga posjetiti nakon rata, naravno, ako preživim. Dočekali su me Markovi roditelji, vrlo srdačno. Za Marka su rekli da se prijavio vlastima, a oni su ga kratko ispitivali, proglasili okorjelim ustašom i po kratkom postupku s još nekim pripadnicima hrvatske vojske osudili nasmrt. Roditeljima i sestri najteže pada što vlasti nisu obznanile ni mjesto njihovog pogubljenja, te mu ni za grob ne znaju.

– Da barem možemo sinu zapaliti svijeću i pomoliti se na njegovom grobu za njegovu dušu, bilo bi nam mnogo lakše – kaže Markov otac.

Markova porodica se rasplakala za svojim Markom, a uz zagrljaje i iskrene pozive da im dođem ponovo, najzad sam se oprostio od ove porodice, kojoj je rat uzeo sina i brata jedinca. Sad da nastavim kazivati kako sam kupio konja.

Po dolasku iz Dervente odlučio sam da već naredne srijede povedem svoju Garu u Jelah na pijacu. Gara, Rumenka i Bjelava zaista su krave skoro bez mahane. Sve tri daju dosta mlijeka, mirne su, a Garu sam odlučio prodati samo zato jer je bila steona te sam za nju mogao dobiti najviše para. Kontao sam da bih za pare za nju dobivene mogao kupiti lijepog konja, pa ili šta namiriti ili ne namiriti. Bila je tog dana najpoželjnija krava na stočnoj pijaci u Jelahu. Činilo mi se da se čitava pijaca vrtjela samo oko nje. Najistrajniji bio Huso Roškić iz Malinovaca, pa ne miče od mene, a oči ne skida s moje Gare. Veli:

– Što, Naile, prodaješ tako dobru kravu?

– Kastim, Huso, akobogda, sebi kupiti lijepog konjića pa s mojim badžanom da uparim, i on ima jednog, te da budemo sveznici. To je jedini razlog.

– Eh, ko će ko dragi Bog. Ja, opet, imam dva lijepa konja pa bih jednog prodao i kupio kravu, da imam čime djecu hraniti. Meni svejedno ostane jedan za moje potrebe. Ti, slobodno, izaberi kojeg hoćeš. I ja kad bih birao između njih dvojice, teško bih se odlučio. Nego, da mi to razmijenimo jedno za drugo, ali ne baš-abaš. Već, koliko ćeš mi dati pride?

– Gdje su ti konji, želim prvo da ih vidim? Poslije ćemo pričati.

– Evo ih u zaprezi. Boljih nigdje nećeš naći. Hem su dobri za vuču, hem za jahanje, a mirni kao ovce.

Pogledam ja konje i od prve mi se svide. Odlučim se za dešnjaka, samo zbog boje dlake. Pitam Husu, kao đoja, koliko bi on meni dao pride. Ubrzo se oko nas okupila bezmalo cijela pijaca. Jedni navijaju za Husu, drugi za me, ali je mnogo i onih objektivnih, koji govore kako je realno. Onda Huso predloži:

– Vala, dobar je konj, a dobra je i krava. Znam da je i tebi teško za pare, a meni sljedeće zime trebaju dječici drva, da se ne smrznu od hladnoće. Nego, ako imaš koji hrast gdjegod, kakav živičnjak pride, pa da pazarimo?

Sjetim se da imam dva dobra hrasta u Bujevini i obećam mu ih uz kravu. Svjetina navalila da „prekinemo" i mi pazarismo. Da nije bilo mene, ne bi niko bio sretniji od Huse. Svog Alata odmah pojašem te ti na njemu dojašem kući. Materi se svidio, Samki se svidio, a i Nazifu se svidio. Meni se ipak najviše svidio, jer meni je najviše s njim deverati. Isprobam ga: dobar za jahanje, dobar za vuču, miran, izjelica raznovrsne hrane, pa kud ćeš bolje? Huso obori i odveze dva hrasta, a ja s badžom uparim pa narodu po dnevnicama. Oremo, drljamo, zasijavamo, paračimo, vršimo prevoz, a hrane i para ko pljeve. Onda mi jednog poslenog dana stiže poziv od jelaške milicije da im se ponovo javim. 'Šta li je sad posrijedi?', mislim ja jašući na svom Alatu. Konja vežem za vrljike ispred Stanice narodne milicije, pa uđem u Stanicu. Kad tamo, nekakav dežurni pandur pita me zašto sam došao. Pokažem poziv i on me uputi u prostoriju za saslušanja. Pokucam, uđem, a unutra komandir Jusuf. Pozdravim, a on će ti meni:

– Zar opet ti, druže Naile?! Pa dokle više, majka mu stara?!

– Ama, druže komandire, prvo mi kaži zašto ste me pozvali pa ću i ja tebi odgovoriti. Drukčije ne mogu.

– Ovako ti stvari stoje, druže Nailaga. Jedan čovjek iz Kalešića složio je na te Prijavu da švercuješ, i to svim i svačim, i naveliko. Najviše stokom. Usto te prijavio UDBI da si kao predsjednik Komisije za otkupe hrane u Bolobarama potajao jednog domaćina za šta si primio vreću kukuruze

kao mito. Boga mi je istraga u toku. Imaju i svjedoci koji su s tobom bili članovi Komisije. Tu ćeš se teško izvući bez kazne.

– Ima li taj čovjek kojeg svjedoka? Jer ja sam samo zamijenio kravu za konja s Husom Roškićem iz Malinovaca i još mu dao dva hrasta živičnjaka pride. Imam gomilu svjedoka. Što se tiče otkupa, o tom, potom, to jest kad me pozovu.

– Ne, nije naveo nijednog svjedoka. Da ih ima, sigurno bi ih imenovao. Osim ove za otkup hrane. Prema tome, mi ćemo tvoje svjedoke ispitati. Ako si čist, nemaš zbog čega brinuti. Ne bih ti smio dati, ali evo ti pismo pa pročitaj.

Preletim pogledom preko pisma i na kraju vidim Kadri-begov potpis. 'Hm!', kažem i vratim Jusufu pismo. Komandir mi otkuca Rješenje u kome stoji crno na bijelo da se Prijava odbija kao neosnovana.

– Mi ne bismo, ali smo dužni svaku prijavu provjeriti. Nego, idi kući, a moj ti je savjet: pazi šta radiš! Jer taj te nedobronamjernik neprestano prati. Sve što primijeti da si uradio nezakonito, otkucat će te nama.

Idući kući iz Stanice milicije razmišljam kako neki ljudi imaju sitnu dušu. Najsitniju ima, svakako, Kadri-beg. On me zaista mrzi. Usto se boji da bih ja mogao prijaviti miliciji njega, zbog utaje hrane ispred Otkupne komisije, kao i zbog niz nezakonitih radnji, a koje su mi poznate, jer ih od mene nije skrivao. On želi po svaku cijenu da me na koju godinu smjesti u prdekanu i da se tako za duže vrijeme riješi neugodnog svjedoka, pa da tako imadne miran san. Kadri-demon, Kadri-demon – nanio mi je mnogo zla i nepravde.

Malo iza tog stiže ti meni poziv za Sud u Tešnju. Za šta sam optužen, od koga i ko su mu svjedoci, već sam saznao

od Jusufa, komandira milicije u Jelahu. Zato sam se valjano pripremao za svoju odbranu. Na Sudu sam priznao da sam želio poštedjeti otkupa Salkicu Ćoću, zbog teške socijalne situacije u kojoj se nalazio on i njegova familija. Odlučio sam ispričati cijelu istinu oko tog slučaja. Kao moji svjedoci pojavili su se Salkica i njegova porodica, Ismet, Habiba, i moja porodica. Tako sam oslobođen optužbe za uzimanje mita, ali sam osuđen na tri mjeseca zatvora zbog nezakonitog prikrivanja jednog domaćina od otkupa. Sudija je bio razuman i obziran pa sam jako dobro prošao, ima li se u vidu, kako je rekao, težina počinjenog nedjela. Još sam imao namiriti državi onu količinu hrane koju je trebao dati Salkica. Duplo gore su prošli Vehbija Hanić i Kasim Šamić. Oni su fasovali po šest mjeseci zatvora i imali obavezu namiriti onu količinu hrane kojom je bio zadužen otkupom Salkica Ćoćo. Njihov je grijeh uzimanje mita i lažno svjedočenje protiv mene za korupciju. Njima se obradovala zenička buhara, a ja sam bio zadovoljan da odslužim svoje dok je zime. Zimi nije sezona poljoprivrednih radova pa sam odmah otišao na izdržavanje kazne u kamenolom u Ševarlijama, kod Doboja. Tu sam od robijaša naučio jednu pjesmu, koju neću zaboraviti do kraja života. Ona izgleda ovako: 'Evo mene pokraj Spreče vode. Tucam kamen i čekam slobode!' Niko mi nije znao reći ko ju je smislio. Već su mi kazali da se prenosi s generacije na generaciju zatvorenika. Ta pjesma svima se sviđa i skoro svi robijaši je pjevuše. Tako se zlobegu ipak isplatile tolike prijave i spletkarenja protiv mene. Konačno me uspio strpati iza rešetaka, ali, na njegovu žalost, ni blizu onoliko koliko je želio, a želio je godinama. Ja niti sam imao želje niti odvažnosti da prijavim njegove kriminalne i nezakonite radnje prema ovim vlastima i ovoj državi. Pritom mi je uvijek bila na pameti dobro poznata narodna poslovica: Ako

si šulav, ne počinji se bosti s rogatim!

Napokon zima prođe i proljeće prođe, a ljeto se razmahalo u svoj svojoj neiskazivoj ljepoti. Ujutro kažem Nazifu da istjera dvije krave i konja na brojna plandišta, što se kao oaze steru duž čitavog puta, koji prolazi i pored naše Bujevine. Ja nemam toliko zemlje da bih imao i svoj pašnjak. Zato, kao i većina seljana Kalešića, krave i konja uglavnom napasam na brojnim seoskim plandištima. Nema tu bogzna kakve paše, ama, opet, ima dovoljno da bi se nekako dani prometali i stoka posjedovala. Kako smo prošlog dana u Bujevini isparačili kukuruz, to smo ja, Samka, Ismet i Habiba planirali da ga danas zagrnemo, pod drugu ruku. Tako je i bilo. Ja i moji kopači uradili smo dosta posla, uz šalu i smijeh, i uz pjesme i cvrkut slavuja i drugih ptica iz živica i susjednih gajeva. Bilo je malo prije podneva. Sjeli smo u hladovinu da kratko predahnemo i da se napijemo vode. Putem naiđe Hazim Koro, čija se njiva nalazila tik uz Bujevinu. Nazva selam i veli:

– Kako možeš mirno zagrtati kukuruz, a Kadri-beg ti pohvatao krave i konja? Jedna krava prešla u njegovu pšenicu, a on priježao, uhvatio nju te s drugom kravom i konjem potjerao u svoju šupu i zaključao ih, zajedno s Nazifom. Malca je istukao prutem, a i šamarima. Slučajno sam naišao i sve vidio svojim očima. Ah, baš je bezdušnik!

Sjetim se da sam maločas, dok smo okopavali kukuruz, oćutio negdje nekakvu pomagljevinu: plač, viku i dreku. Mislio sam djeca se igraju, napasajući stoku u njivama ili na plandištima, pa tome nisam pridavao posebnu važnost. Saznavši od Hazima kakav mi je demon-beg zulum danas počinio, između stvari što su se nalazile pored mene, zgrabim nesvjesno nož u koricama, zadjenem ga za pojas i kao bez

duše potrčim begovom čardaku. Beg je često sa sobom nosio pušku, za pojasom redovno pištolj, a mi, njegove sluge, uobičajili smo nositi za pojasom noževe. Koristili smo ih za oguliti voće, zaglaviti alatku, ako bi štilišće oklapalo, za odsjeći štap, kojim tjeramo stoku, i slične potrebe. Ljudi-nabodice, koristili bi ga i u čestim tučama, za napad, ali i za odbranu od istih takvih nabodica. Svojim kopačima sam rekao da zagrću kukuruz i da niko ne ide za mnom.

Bega sam zatekao u prostranoj, a lijepo uređenoj verandi, gdje često sjedi sa svojim gostima. Pred njim za stolom nalazila se čašica i vrč s rakijom. Polahko je pijuckao, iščekujući mene. Kad sam ga opazio, pao mi je mrak na oči i gotovo sam se pogubio, ne znajući više šta pričam, a kamoli šta radim. Pala mi je napamet misao kako je beg shvatio da mi ne može nauditi, pišući protiv mene prijave jelaškoj miliciji pa je smislio kako da mi naudi i napakosti na drugi način. Opsovao sam mu nešto što nikad ne bih, da sam bio sasvim pri sebi, i upitao:

– Je li, demon-beže, gdje mi je Nazif i gdje mi je stoka?!...

– Ne brini se, tu je, zaključana u šupi. S njom ti je i čoban Nazif. Kad platiš državnu taksu za učinjeni zijan, pustit ću ti ih.

– Sam ću ih pustiti, a ti dođi, beže, pa mi zabrani, ako si takva sila!...

Bio sam mlad i zdrav, a od tolike srdžbe snaga mi se udvostručila. Jednim pokretom ruke iščupao sam katanac, udario svom silinom nogom u vrata i ušao u prostranu šupu. To što sam tad opazio – prenerazilo me. U šupi su mirno stajala goveda i Alat, jedino je Nazif bio vezan konopcem za jedan od nosivih drvenih stupova. U ustima mu se nalazila

krpa, kako ne bi mogao zapomagati. Izvadio sam mu krpu iz usta, odvezao ga i upitao da li ga beg tukao. Pokazao mi je masnice od pruta svud po leđima i nogama. Lice mu se još crvenjelo od begovih šamara. Rekao sam mu da goni krave i konja kući, a da ću ja to raspraviti s begom. Pošto sam kratko otpratio Nazifa i puštenu stoku, vratio sam se u avliju i dreknuo na zulumćara:

– Ama, što, beže, onoliko izudara maksuma, koji nema ni oca, već je siroče, ruke ti se osušile dabogda?!

– A što pušta stoku u moje i tako mi čini veliku štetu na pšenici?! Još je on dobro prošao!...

– Ma ti, jebeni skote i jedan budalašu, što od mene nisi tražio da ti nadoknadim štetu?! Lahko ti je bilo izudarati onoliko maksuma, probaj mene!..

Iza pojasa sam izvadio nož iz korica i jurnuo na bega. U tom času vrišteći uglas ispriječile mi se begovica Širaza te kuharice i spremačice iz čardaka. Pristigle su i Samka i Habiba kao i badžo Ismet. Svi su mi se povješali o ramena, moleći me da ne nasrćem na bega. Pošto sam se konačno oteo od ženskinja i Ismeta, čuo sam bega kako viče: 'Dajte mi pušku! Dajte mi pušku, da ga ubijem!' U golemom strahu potpuno je smetnuo s uma da mu je za pojasom u kožnoj futroli uvijek spreman pištolj. Zamalo mi je ujagmio u sobu i samo čuh kako ključ škljocnu u bravi. U huji sam mu opsovao svu familiju i zaprijetio:

– E, izađi, zulum-beže, ako si muško! Čekat ću te na avliji, ako je potrebno i do Sudnjeg dana!

Žene su i dalje plakale, vrištale i molile da ne izazivam Kadri-bega. Ja sam rekao Samki da ide kući i postavi kopačima ručak, koji je zgotovila moja majka. Također sam rekao i Ismetu neka ide s njima, a da ću ja uskoro doći. Čim

su moji kopači otišli, a ženskinje s hanumom Širazom rasulo se po brojnim prostorijama u čardaku, ja sam sjeo na avliju, ispred samog ulaza u čardak. Go nož sam zabo u zemlju i još par puta podviknuo, da bi me čuo i Kadri-beg:

– Čekat ću te, beže, kopile jedno, ako treba i dovijeka! Kad izađeš, vratit ću ti za ono, što si onoliko istukao dijete, ni krivo ni dužno!

Sjedio sam tako oko sahat vremena. Zatim sam se sjetio da me moji ukućani te Ismet i Habiba čekaju s ručkom. Polahko sam ustao i zaputio se kući. Poslije su begove sluškinje kazivale Samki kako beg nije smio izaći iz svoje radne sobe sve do večeri. Svejedno što su mu sluškinje i hanuma Širaza tvrdile da sam ja posigurno otišao i da slobodno može izaći. Pa i kad je uvečer izlazio na večeru, sa sobom je, osim pištolja za pasom, nosio i lovačku pušku. Još da kažem da je mjesecima kasnije izbjegavao susrete sa mnom. Pa kaad bi morao na kakvu sjednicu ili drugim kakvim poslom, nipošto ne bi prolazio glavnim seoskim putem, pored moje kuće, već bi ga sluge pratile zaobilaznim putevima, kroz bašče i voćnjake. Nakon godinu dana konačno se usudio proći i putem pored moje kuće, ali u pratnji brojnih sluga, koji su kazivali da su imali strogo naređenje da ga brane, ukoliko ga napadnem.“

KRAJ ROMANA

U Kaloševiću, 10. 1. 2020. godine

RECENZIJE

KNJIŽEVNA KRITIKA ROMANA: DOMOBRAN – ŠAHDE BOŠNJAKA

Počeci naše književnosti nalaze temelje u usmenom predanju čije je bogatstvo nemjerljivo i sigurno zaslužuje mnogo više pažnje. Vrsni sakupljači usmene književnosti sačuvali su od zaborava izvrsna književna ostvarenja koja svjedoče o kulturi pripovijedanja na našim prostorima, koja seže duboko u prošlost. Roman počinje baš tako, kao usmeno predanje čovjeka koji je formalno poznavao pismo, ali nije znao ili se samo nije usudio pretočiti to u pisanu riječ. Priče koje su nam pričali naši djedovi i nane urezale su se duboko u sjećanje. Poslije pročitanih stranica i stranica književnih tekstova neke smo pamtili, druge zaboravljali, ali način na koji su naši preci pripovijedali imao je posebnu notu, koju, čini mi se, ni oni najbolji nisu uspijevali vjerno zapisati.

Početak romana *Domobran* podsjetio me na prve priče koje sam slušala prije nego što sam poznavala pismo kada bi mi djed prepričavao priče za koje je i sam čuo od nekoga starijeg. Tada nisam razumjela da je riječ o našoj bogatoj usmenoj književnosti, ali s vremenom sam postajala sve zainteresovanija da i sama istražujem i čitam usmenu književnost naših vrijednih sakupljača. Prve rečenice su me zaintrigirale, ali sam bila sigurna da će priču "preuzeti" pisac i ispričati je onako kako ju je on doživio. Međutim, kako je priča tekla, shvatila sam da je pisac iz uloge "zapisničara" tako vjerodostojno ispisao važan dio historije našeg naroda. Time je jasno naglasio da je priča važnija od pisca i da su karakteri likova koje će vrsno kroz roman predočiti mnogo važniji i od samih dešavanja. Književnost nije historija, ali kroz književna djela možda

je i vjerodostojnije, svakako toplije, ispričana priča onih malih ljudi o kojima historija najčešće ne kaže ništa. Prvi bošnjački roman *Zeleno busenje* opisao je i prikazao sudbinu običnih, malih ljudi u trenutku historijskog prevrata, tj. odlaska osmanske i dolaska austrougarske vlasti. Tako je romanom *Domobran* pisac Šahdo Bošnjak ispričao sudbinu ljudi koji su najčešće, ni pitani ni svojim izborom, bili na životnim putevima koje su mnoge u propast odveli. Roman počinje ispovjednički, u prvom licu, a ta forma specifična je za većinu bosanskohercegovačke književnosti. Priče u *ich*-formi ostavljaju vjerodostojniji dojam. Dok čitamo, ne preispitujemo istinitost priče nego pomno čekamo šta će pripovjedač reći. Iako glavni lik priču počinje sjećanjima na protekli život, ona je od početka dokraja ispričana hronološki. Nije se odstupalo od onog toka kako život i jest protjecao, kao da se ispovjednik bojao da će nešto zaboraviti ili narušiti vjerodostojnost proživljenog. Prožimanjem sudbina kroz dramatčne događaje pisac nenametljivo govori o sudbinama drugih likova koji su se u jednom životnom haosu sudarali, preklapali ili na bilo koji način dodirivali i ispreplitali sa sudbinom glavnog lika Naila. Radnja se odvija u malom selu Kalešići pred početak Drugog svjetskog rata. Ti veliki događaji zanimali su Kalešićane tek toliko koliko su direktno utjecali na njihove živote. Problem da osiguraju ličnu egzistenciju i prehrane porodicu bio je mnogo veći od ideja koje je Hitler proklamovao i novog društvenog poretka koji se dao naslutiti. Društveni poredak u Kalešićima stoljećima se nije mijenjao: jasna podjela između sirotinje koja od jutra do mrklog mraka radi za koru nasušnog hljeba i begova koje su morile brige koliko će prikupiti jeftine radne snage i koliko će utajiti poreza koji pripada državi. Život se odvijao na begluku opakog, surovog i nepravednog Kadri-

bega Džonlića. Nail je potjecao iz siromašne porodice, pa se podrazumijevalo da rano krenu u potragu za bilo kakvim poslom kako bi se preživljavalo. Na samom početku autor je istakao činjenicu da Nail nije formalno obrazovan jer je u tom periodu obrazovanje bilo privilegija imućnih. Mnoge su nepravde bdjele nad Bošnjacima i nijedna vlast nikad im nije bila majka nego zla maćeha. Surovost života spoznali bi samim rođenjem i pratila ih je u različitim oblicima bijede, neimaštine, nepravde, fizičke i psihičke boli. Ponekad se čini da se u Bosni u rijetkim trenucima moglo sniti, ali rijetki su oni koji su snove mogli i smjeli i ostvariti. Život je rođenjem birao sudbinu likovima Šahde Bošnjaka. Oni koji su rođeni u imućnim porodicama uzimali su sve što su poželjeli, a sirotinja nije imala pravo izabrati baš ništa, pa ni ljubav, od koje su mnogi odustali spriječivši neku veću bijedu koju bi mogli navući porodici na pleća.

Jezik i stil, školski je besprijekoran, specifičan i vrlo pitak za razumijevanje, a jednostavnost proističe iz piščevog osebujnog jezičkog izraza. Međutim, kompletno književno ostvarenje u prvi plan stavlja sudbinu čovjeka, njegove borbe, suočavanja sa životom, borbe iz kojih nekada izađe kao poražen, ali je rat izvojevao stoički, nikada ne odustavši od onih ljudskih vrlina koje ga krase. I baš kao što i sam naslov simbolički govori o vječnoj neopredijeljenosti jednog naroda da pripada nekome, ili jasnoj opredijeljenosti da ostanu svoji, ovakvi kakvi jesmo, Bošnjakov glavni lik bira da ostane čovjek i pri tom izboru ostaje dokraja, često nauštrb vlastite i nesreće svoje porodice. Pisac vješto oblikuje likove, na mikro i makroplanu, sa svim ljudskim slabostima, ali i čvrstom borbom i nerijetko nemoći da nešto promijeni, ali bez patetisanja.

Iako se čini da u romanu ništa nije ostalo prešućeno, pisac, ipak, ostavlja čitaocima zapitanost koliko smo birani i koliko su tuđi izbori utjecali na ono što mi danas jesmo. To oduzimanje prava da bude ono što želi u pozne dane ponukalo je Naila da svoju životnu priču ispriča još nekome ko će je i zapisati i tako doprinijeti možda baš tome da nekim budućim generacijama ostavi otvorena vrata kroz koja će moći birati, kroz koja će vidjeti i imati sliku u svijet. Simbolički, time je odana počast knjizi, koje je Nail u mladosti ostao željan. Njegova neukost bila je najveći "zatvor" u kojem je ikad bio mada se često probudio i u onim drugim, u koje su ga dovodile ljudska zloba i oholost. To oduzimanje prava na vlastiti izbor značilo je oduzimanje prava na vlastitu sreću, koju, čini mi se, Nail istinski nije osjetio. Na izvjestan način *Domobran* je napor da se dopre do onog podsvjesnog, davno složenog u "fascikle" koje su se možda nerijetko željele i zaboraviti, ali jedini način oslobađanja od traumatičnih dešavanja bio je ispričati nekome, i to ne bilo kome nego nastavniku svoje unuke, koja, eto, za razliku od njega, ima pravo na školovanje, obrazovanje. Nail Nunić simbol je jednog naroda, ako je moguće kroz jedan lik prikazati zlu sudbu cijelog naroda, onoga koji iz svakoga rata izlazi s ranama koje ne zacjeljuju, naroda koji oprašta, koji, nažalost, često i zaboravlja. I baš kao da se tog zaborava bojao više nego pretrpljene patnje, Nail priča priču učenom čovjeku koji će znati kako je od zaborava sačuvati. A sam autor piše priče i podučava djecu kada se iz rovova vrati. Na prvoj stranici romana pisac je zatvorio još jedan krug, vrtlog u kojem, čini mi se, vječno boravimo. Okrećemo se ukrug i, kada nam se čini da smo uspjeli izaći iz tog kruga, zavrtimo se još više i upadnemo u neki novi vrtlog rata, stradanja. Nail želi zatvoriti krug pakla, i to ne praštanjem. U oprostu

on vidi zlo koje hranimo da izraste još veće, još jače, pa ga ostavimo pokoljenjima da se kroz koju deceniju ponovo s njim suoče.

"Nikad neću praštati ljudima njihova loša djela. Još manje ću ih voljeti zbog toga. Neka misli šta god ko hoće, ali za mene je to najveća glupost. Pa kako se boriti protiv zla ako ćeš mu praštati, biti blag i milostiv prema njemu? Kako iskorijeniti zlo ako ga nećeš uništavati? Kako djelovati blagovremeno na zle ljude, i na počinioce zla, ako ih nećeš najstrožije kažnjavati?"

Bošnjak je jasnom karakterizacijom likova iscrtao sve podjele koje od pamtivijeka razdvajaju dobro od zla, ljudske veličine od licemjera, ulizica svake vrste, ničim ne dajući lažnu sliku da dobro uvijek pobijedi zlo, ali je jasno ostavio naznaku da na kraju svake borbe zlo završi na marginama ljudske historije. Borba za čovjeka i borba u čovjeku vječna je, a sve je ostalo promjenjivo. Nije rat bio jedini usud koji je Naila zadesio. Prva nedaća, prvo zlo s kojim se suočio bila je neimaština, glad, koja ga je odvela na imanje "demona" Kadri-bega, gdje će doživjeti i svoju prvu ljubav, ali i najveća razočaranja, osjetiti svu "raskoš" ljudskog zla i svireposti.

Roman *Domobran* teško je svrstati u jednu formu, obrazac, jednu vrstu. On jest historijski jer jasno prikazuje stanje jednog društva u historijskom trenutku, ali je i slika bosanskohercegovačke porodice ostavljene na milost i nemilost nekim novim strujanjima.

Moralni izazovi jedan su od prisutnijih motiva i ta stalna zapitanost glavnog lika je li prekršio neko od svojih moralnih načela čini okosnicu njegovog promišljanja, ali i postupaka koji će mu, ipak, na kraju donijeti odgovore. Međuljudski odnosi često su uvjetovani pripadnošću

određenoj naciji, društvenom staležu, ekonomskoj moći i, na kraju, određenoj vojnoj grupi. Etiketiranje ljudi smjenjivalo se i remetilo dotad naizgled skladne odnose. Iako je ovo priča koja govori o periodu Drugog svjetskog rata, čitaocu se čini da se na Balkanu baš ništa ne mijenja. Kažu da "male književnosti" govore o velikim temama. Tema predočena u romanu *Domobran* svakako je vrlo bitna kao dokument koji je svjedočanstvo naše historije, ali i kao vrsno književno djelo koje će obogatiti književni opus. Izdavaču svakako preporučujem objavljivanje romana *Domobran*, sigurna da će doprinijeti kvalitetu bosanskohercegovačke književnosti.

Recenzent: Prof. Munira Kovač-Devlić

SUBHIJA KARAHMETOVIĆ: Čestitam na izuzetnoj recenziji, Munira, zaista se vidi vješto pero u svim segmentima tvog pisanja. Ovaj prikaz tako dobro prikazuje roman i iz stručne i iz čitalačke perspektive da ne ostavlja ni najmanju sumnju u njegovu vrijednost. Čestitam, Šahdo, na novom romanu i želim puno sreće u daljem pisanju!

SUKOB DOBRA I ZLA U SAVRMENOM DISKURSU I LIJEČENJE TRAUME BIBLIOTERAPIJOM

(Književna kritika romana *Domobran* Šahde Bošnjaka)

Novi roman iz spisateljske riznice savremenog tešanjskog književnika Šahde Bošnjaka nosi simboličan naziv *Domobran*. Počne li se vršiti jezička analiza ove složenice dolazimo do zaključka da je tvorena od dvije riječi: braniti dom/domovinu, što upravo i jeste jedna od ključnih tema ovog književnog djela. Ne čudi da je odabran ovako simboličan naslov, uzmemo li u obzir činjenicu da je autor pravi jezički puritanac koji je do savršenstva dotjerao stilističku formu bogatim rječnikom, ali i čestim posezanjem za arhaizmima i dijalektizmima. Mnogo kreativne vještine i spretnosti bilo je potrebno uložiti da bi se jezički izraz ovako isklesao i izvajao. Opisujući prirodne ljepote krajolika, okitio je tekst stilskim figurama uzdižući svoj narativ na zavidno visok nivo, a da se pritom ni najmanje nije udaljio od jednostavnosti jezičkog izraza, kako bi štivo ostalo razumljivo široj čitalačkoj publici.

Tematika *Domobrana* predstavlja donkihotovsku borbu s vjetrenjačama, odnosno ličnu ispovijest malog, običnog bosanskog čovjeka koji se bori s različitim smicalicama i pakostima koje mu namješta čovjek u čijim rukama je vlast i bogatstvo. Glavni lik, Nail Nunić, predstavnik je Bosanaca i bosanskog inata, kojeg Krleža u ovom narodu prepoznaje još u periodu nastanka stećaka gdje kaže: *...Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan*

kao sužanj! Upravo o ovakvom liku je riječ u ovoj ličnoj ispovijesti ispričanoj u prvom licu. Nail je opisan sa svim vrlinama i mahanama, prikazan kao obični, seoski mladić, koji se nerijetko opije alkoholom, opire ženidbi bježeći od obaveza, želeći da nastavi svojim bećarskim načinom života, ali ipak ispunjava svoju "dužnost" i ženi se sa Samkom, predstavnicom bosanske žene, koja je "za kuću" i koja će čuvati svoj moral i time njegov obraz. A u dubini duše zavijek je potajno zaljubljen u Aminu, ženu koja se prvo njemu podala i čije obline su gasile vatre i ostalih likova u priči, pogotovo onih u čijim rukama je vlast. Nakon što postane porodičan čovjek, koji čak posti za vrijeme mjeseca ramazana istovreme"tno obavljajući teške fizičke poslove, iznevjerava horizont očekivanja čitalaca, varajući svoju ljubu s nepreboljenom Aminom.

Ovo književno djelo je diskurs bogat različitim, možda i nespojivim žanrovskim vrstama s psihološkim, ljubavnim, kriminalističkim i ispovijednim elementima, a sve ispričano u historijskom kontekstu smjene društvene vlasti što predstavlja svojevrsno poigravanje s naracijom.

Pojam drugog i drugačijeg ispričan je kroz priču o odnosu bogatih i siromašnih i borbi između dobra i zla čiji su protagonisti Nail Nunić i Kadri-beg čime se, zapravo, podsvjesno liječi trauma pričajući priču i katarzično dolazi do spoznaje o identitetu. Progovarajući o sumnjivim poslovima ljudi na vlasti kao što su ucjene, utaja poreza i zataškavanje brojnih kriminalnih radnji, narativ *Domobrana* postaje svevremenska tema.

Autor intertekstualno dijalogizira s brojnim narodnim pričama, legendama, pjesmama, mudrim narodnim izrekama i svakodnevnim uzrečicama, a nerijetko naraciju obogaćuje

i narodnim šalama i doskočicama, što je dokaz dobrog poznavanja bošnjačke i bosanskohercegovačke kulture, historije i književnosti, a naročito poznavanje bosanskog mentaliteta.

Bošnjak autoreferencijalno upućuje na svoj prethodno objavljeni roman *Beg i kmetica,* koji ima sličnu tematiku i likove (Kadri-beg i Ali-beg), nastojeći izliječiti kolektivnu traumu rata prikazujući bar prividnu pobjedu dobra protiv zla na samom kraju, a čime, zapravo, dokazuje i ističe heterogenost svog književničkog umijeća.

Njegova proza odiše nostalgijom za prošlim vremenima propitujući moralne principe, životne istine, klasne razlike, kao i vanvremensku težnju za ljubavlju. Budeći nostalgiju za minulim vremenima nastoji nacionalno pamćenje sačuvati od zaborava i katarzično dijalogizirajući s prošlošću, istaknuti važnost njegovanja i očuvanja nacionalnog identiteta donoseći jasne poruke novim naraštajima ističući važnost diskursa kulturalnog pamćenja kroz poetiku svjedočanstva. Stoga, njegov novi roman, možemo slobodno smatrati biblioterapeutskom literaturom!

Prof. Emina Salibašić Hopić,
magistrica bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti

BIOGRAFIJA

ŠAHDO BOŠNJAK, rođen je 6. 5. 1955. godine u Kaloševiću, općina Tešanj, Bosna i Hercegovina. U Jelahu je završio večernju školu od petog do osmog razreda. U Zagrebu je uz rad završio Saobraćajnu tehničku školu. Životna staza bila mu je veoma trnovita. Morao se školovati uz rad, radeći najteže fizičke poslove. Usput je sticao razna zanimanja, kojima se bavio do upisa na studij. I sve drugo što je u životu sticao, sticao je mukotrpnim radom, sa svojih deset prstiju. Završio je studij srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika i jugoslavenskih književnosti na Pedagoškoj akademiji u Tuzli. Bio je odličan student, zbog čega je nagrađen Zlatnom značkom Univerziteta u Tuzli.

Većinu svog radnog vijeka radio je u prosvjeti, kao nastavnik maternjeg jezika. Od 1. 9. 2017. godine je u penziji.

Član je Društva pisaca Bosne i Hercegovine.

Dosad je objavio: zbirku poezije za djecu: *Cvrčanka* (Književni klub „Studenac“, Tešanj, Bobare, 1989); roman za djecu i omladinu: *Sin Polja* („Dom štampe“, Zenica, 2000); ratni roman: *Snovi šehida Ibrahima* (KK „Planjax“, Bobare, Tešanj, 2015); zbirku poezije za djecu: *Kad bi djeca imala planetu* (IK „Planjax“, Bobare, Tešanj, 2018); roman za odrasle: *Mokropoljske magle* (IŠK „Argus Books & Magazines“ doo, Beograd, 2018); naučnofantastični roman za odrasle: *Noćni Leptir u Državi Zemlji* (IŠK „Argus Books & Magazines“, doo, Beograd, 2018); zbirku poezije za odrasle: *Ostavi svoj trag* (IŠK „Planjax“, Bobare, Tešanj, 2023); zbirku pripovijedaka za odrasle: *Čovjek s Dva Srca* (IŠK „Planjax“, Bobare, Tešanj, 2023); zbirku kratkih šaljivih priča, anegdota: *Neobično životanje Ahmeta Nehljebovića* (IŠK „Planjax“, Bobare, Tešanj, 2023); roman za odrasle: *Beg i kmetica* („Dobra knjiga“, Sarajevo, 2023); te, upravo, roman za odrasle: *Domobran* (JU Opća biblioteka u Tešnju, Tešanj, 2024).

Spremno mu je za objavljivanje – roman za odrasle: *San Noćnog Leptira*; roman za odrasle: *Svatovski kanjon*; omladinski roman: *Blago na riječnom ostrvu*; autobiografski roman: *Ja, Pousorac*; i još ponešto.

...Jezik i stil, školski je besprijekoran, specifičan i vrlo pitak za razumijevanje, a jednostavnost proističe iz piščevog osebujnog jezičkog izraza. Međutim, kompletno književno ostvarenje u prvi plan stavlja sudbinu čovjeka, njegove borbe, suočavanja sa životom, borbe iz kojih nekada izađe kao poražen, ali je rat izvojevao stoički, nikada ne odustavši od onih ljudskih vrlina koje ga krase. I baš kao što i sam naslov simbolički govori o vječnoj neopredijeljenosti jednog naroda da pripada nekome, ili jasnoj opredijeljenosti da ostanu svoji, ovakvi kakvi jesmo, Bošnjakov glavni lik bira da ostane čovjek i pri tom izboru ostaje dokraja, često nauštrb vlastite i nesreće svoje porodice. Pisac vješto oblikuje likove, na mikro i makroplanu, sa svim ljudskim slabostima, ali i čvrstom borbom i nerijetko nemoći da nešto promijeni, ali bez patetisanja...

Prof. Munira Kovač, književnica

Novi roman iz spisateljske riznice savremenog tešanjskog književnika Šahde Bošnjaka nosi simboličan naziv Domobran. Počne li se vršiti jezička analiza ove složenice dolazimo do zaključka da je tvorena od dvije riječi: braniti dom/domovinu, što upravo i jeste jedna od ključnih tema ovog književnog djela. Ne čudi da je odabran ovako simboličan naslov, uzmemo li u obzir činjenicu da je autor pravi jezički puritanac koji je do savršenstva dotjerao stilističku formu bogatim rječnikom, ali i čestim posezanjem za arhaizmima i dijalektizmima. Mnogo kreativne vještine i spretnosti bilo je potrebno uložiti da bi se jezički izraz ovako isklesao i izvajao. Opisujući prirodne ljepote krajolika, okitio je tekst stilskim figurama uzdižući svoj narativ na zavidno visok nivo, a da se pritom ni najmanje nije udaljio od jednostavnosti jezičkog izraza, kako bi štivo ostalo razumljivo široj čitalačkoj publici...

Prof. Emina Salibašić Hopić,
magistrica bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti

9 789958 895685